КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 811 512.154: 81 – 1(575.2) (04)

Буудайбекова Эльнура Шейшенбековна

Кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдердин семантика-структуралык табияты

Адистиги -10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

филология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи:
филология илимдеринин доктору,
профессор, КР УИАнын корреспондент-мүчөсү Б. Ш. Усубалиев

Бишкек – 2025

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.. 5
1- БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ (ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА СЕРЕП) 10
1.1. Фразеологизмдердин орус тил илиминде изилдениши 10
1.2. Фразеологизмдердин түркологияда изилдениши...................................... 15
1.3. Фразеологизмдердин кыргыз тил илиминде изилдениши........................ 18
Кыргыз тил илиминде илимий-фразеологиялык негиздин түзүлүшү жана системалаштыруу 18
1.4. Араб тилиндеги фразеологизмдердин изилдениши 35
Биринчи бап боюнча кыскача жыйынтык 50
2-БАП. ИЗИЛДӨӨ МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ 52
2.1 . Изилдөөнүн объектиси, предмети, теориялык жана методологиялык негизи 52
2.2 Изилдөөдө колдонулган илимий методдор 53
Экинчи бап боюнча тыянак.. 65
3- БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛИНДЕГИ АНИМАЛИСТТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТРУКТУРАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ.................. 67
3.1. Кыргыз жана араб тилдериндеги эки компоненттүү анималисттик фразеологизмдер 71
3.2. Үч компоненттен турган кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдер 106
3.3. Кыргыз жана араб тилдериндеги 4 компоненттүү анималисттик фразеологизмдер 110
Үчүнчү бап боюнча кыскача жыйынтык.. 114
4. БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛИНДЕГИ АНИМАЛИСТТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ116
4. 1. Кыргыз жана араб тилиндеги адамдын сырткы турпаты аркылуу оң жана терс маанини (баалоону) билдирген фразеологизмдер................................... 117
4.1.1. «Асылдык, аруулук, сымбаттуулук» маанисин туюнткан фразеологизмдер 117

4.1.2. Адамдын жагымсыз кебете-кешпирин туюнткан фразеологиялык тизмектер 120
4.1.3. «Албеттүү, олбурлуу жана күч-кубаттуу» маанисин билдирген фразеологизмдер 122
4.1.4. Кубатсыз, дармансыз, илмийген, куру дымак адамдарды сүрөттөөдө колдонулуучу фразеологизмдер 124
4.1.5. Адамдын кийими аркылуу анын сырткы турпатын чагылдырган фразеологизмдер 126
4.1.5.1. Кийиминин келишимдүүлүгүн, көрктүүлүгүгүн, жана ылайыктуулугун туюндуруучу фразеологизмдер 126
4.1.5.2. Жарашыгы жок, көзгө комсоо кийинген адамды сүрөттөөчү фразеологизмдер 127
4. 2. Адамдын ички дүйнөсүн, касиет-касыретин туюнткан кыргыз жана араб тилиндеги оң жана терс маанини билдирүүчү анималисттик фразеологизмдер 129
4. 2.1. Адамдагы оң касиет-сапатты билдирүүчү фразеологизмдер 129
4.2.1.1. Акылмандыкты, даанышмандыкты, эстүүлүктү, кыраакылыкты туюнткан фразеологизмдер 129
4.2.1.2. Байымдуулукка, бекемдикке, сабырдуулукка байланыштуу фразеологизмдер 130
4.2.1.3. Дармандуулукту, эрдикти жана эр көкүрөктүүлүктү билдирген фразеологизмдер 134
4. 2.1.4. Куулук-шумдугу жоктукту, момундукту туюндурган фразеологизмдер 136
4. 2.1.5. Зээндүүлүктү, өжөрлүктү, кылдаттыкты, эпчидикти чагылдырган фразеологизмдер 138
4.2.2. Адамдагы жаман сапатты туюндуруучу фразеологизмдер 139
4. 2.2.1. Акмактык, бейакылдык, наадандык, дөдөйлүккө байланыштуу фразеологизмдер 139
4. 2.2.2. Жалкоолукту, пайдасыздыкты, калпычылыкты чагылдырган фразеологизмдер 142
4. 2.2.3. Битирлик жана ач көздүктү туюндурган фразеологизмдер............... 144
Сараңдык – бул адамдардын муктаждыктарын аткаруудан же аларга кандайдыр бир жакшылык кылуудан тоскоол кылуу үчүн амалкөйлүк. 144

Демек, сарандык, айрыкча, берешендиги менен атагы чыккан арабдарда ыймандын алсыздыгына жана адам табиятына карама-каршы келгендикке байланыштуу. 144
4. 2.2.4. Айла-амал, куулук-шумдук, азгыруу, алдоого, кайрымсыздыкка, арамзалык иштерге байланыштуу фразеологизмдер 146
4.2.2.5. Бирөөгө жамандык ойлоо, жасоо, тоскоол кылуу жана көралбастык, ичи тардыкты чагылдырган фразеологизмдер................ 149
4. 2.2.6. Каардуулук, ырайымсыздык, кыйноо, кысым көрсөтүү, басмырлоого байланыштуу фразеологизмдер.. 151
4. 2.2.7. Кайдыгерлик, чечкинсиздик жана тоотпостукту туюндурган фразеологизмдер... 153
4. 3. Кыргыз жана араб тилдериндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү, адамдын жаш курагын туюндуруучу анималисттик фразеологизмдер 155
4. 3.1. Кыргыз жана араб тилдериндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү туюндуруучу анималисттик фразеологизмдер................................. 155
4. 3 .2. Жашоо, өмүр, өлүм жана жаш куракты туюндуруучу фразеологизмдер 168
Төртүнчү бап боюнча кыскача жыйынтык... 171
КОРУТУНДУ... 173
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР 176
Тиркеме... 193

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу.

Эл казынасы болгон фразеологизмдердин далай заманды башынан кечирип, оңдолуп, коздолуп отуруп абдан чыңдалганы гана эл арасында сакталып келет. Кыргыз тилинин коздугун, байлыгын билүү үчүн фразеологизмдерге көбүрөөк көңүл бөлүү зарыл. Нечен кылымдар бою калк менен бирге жашап келе жаткан фразеологизмдик сөз айкаштар адабий чыгармалардын беттеринде эле калып, азыркы жаш муундардын тилинен учуратуу кыйын болуп бараткандыгы кимди болбосун өкүндүрбөй койбойт. Учурдагы жаштардын ойлору терең болгону менен, тилдери жарды. Чечен сүйлөгөндөр, өткүр тилдүүлөр мурункунун жомогу гана болуп калбасын десек, улуттун баалуулугу болгон фразеологизмдерди колдоно билип, муундан-муунга сактап, өткөрүп берүү ар бир инсандын мойнундагы ыйык милдети болууга тийиш .

Азыркы бардык жагынан өнүгүп жаткан ааламдашуу учурунда тил үйрөнүү да четте калган жок. Тил, маданият, искусство өз ара байланыштуу, аларды бири-биринен бөлүп кароого мүмкүн эмес кубулуштар. Кайсы тилди алып карабайлы, фразеологиялык бирдиктер сөздүн курамынын эң маанилүү, образдуу бөлүгү болуп саналат. Ар бир тилдеги фразеологиялык бирдиктер ошол тилдин негизги улуттук белгисин, тарыхтагы басып өткөн жолун, маданиятын жана адабиятын, басып өткөн жолундагы жашоо тиричилигин, үрп-адатын таанытат.

Мына ошол өңүттөн алып караганда, котормодо жана чет тилдерди үйрөтүүдө кийинки кезде жаңы пайда болгон маселелерди тереңдетип, ар тараптан изилдөө иштерин жүргүзүү зарылдыгы келип чыгып отурат. Андай маселелердин бирине кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдерди салыштырып изилдөө проблемасы кирет.

Биринчиден, фразеологизмдер жалпы тил илиминде, түркологияда, анын ичинде кыргыз жана араб тил илиминде көптөгөн жылдан бери изилденип келе жатса дагы, ушул кезге чейин талаш-тартыштарды жаратып, ар тараптуу терең иликтөөнү, тактоону талап кылган маселелер дале кездешет. Албетте, бул фразеологизмдердин табиятынын татаалдыгы, көп кырдуулугу, мезгил өткөн сайын, илим-билимдин өнүгүшү менен анын улам жаңы кыры ачылып, аларды

жаңы өңүттөн кароо зарылчылыгынын жаралышына байланыштуу десек болот. Бул маселенин бир жагы.

Экинчиден, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер буга чейин бейтектеш тилдердин ичинен (орус, англис, немис, француз) тилдери менен гана салыштырылып, изилденип келди, т.а., аларды араб тили менен салыштырып иликтөө эми гана башталып жатат. Бул жагынан алганда, кыргыз, араб тилиндеги фразеологизмдердин жаралуу, жасалуу ык-амалы, структуралык курамы, семантикалык табияты, семантикалык маани-маңызына, бөтөнчөлүгүнө карата топтоштурулушу, көркөм чыгармаларда колдонуу өзгөчөлүгү, стилистикалык нюанстары, стилдик боёкчолору ж.б.у.с. маселелер салыштырма планда да, өз алдынча да ар тараптуу изилдөөгө муктаж. Аталган тилдердеги фразеологизмдерди салыштырып иликтөөдө бир тилди жекече алып изилдегенде байкалбай калган айрым маселелер ачылып, фразеологизмдер теориясын терең караштырууга, кээ бир суроолордун так чечилишине өбөлгө түзөрүнө ишенебиз жана мындай мүнөздөгү иликтөөлөр лингвометодикалык гана эмес, этнологиялык жактан да чоң мааниге ээ. Демек, **<u>илимий иштин актуалдуулугу,</u>** биринчиден, кыргыз жана араб тилинин фразеология тармагында орун алган түйүндүү теориялык маселелер менен шартталса, экинчиден, кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдер атайын алгач ирет салыштырылып изилденип жаткандыгы, мындай мүнөздөгү иликтөө илимий да, практикалык да муктаждык экендиги менен түшүндүрүлөт.

Диссертациянын темасынын негизги илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин чыгыш таануу жана эл аралык мамилелер факультетиндеги жакынкы жана орто чыгыш өлкөлөрүнүн филологиясы кафедрасынын илим изилдөө багытына, илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына жана изденүүчүнүн демилгесине ылайык тандалып алынып, жүзөгө ашырылды.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз жана араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдерди структуралык жана семантика-стилистикалык жактан өз ара

салыштыра иликтеп, бул боюнча эки тилдеги жалпылык менен айырмачылыкты аныктоо. Бул максатты жүзөгө ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлат:

● орус тил илиминде, түркологияда, анын ичинен кыргыз жана араб тилиндеги фразеологизмдерге тиешелүү жазылган илимий эмгектерге сереп салуу аркылуу изилдөөнүн багыттарын белгилөө;

● кыргыз жана араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдерди жыйнап, белгилүү бир иретке келтирүү; эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин сөздүктөрүн түзүү;

● эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин курамын аныктоо менен структуралык жактан топторго, топтордун ичинен типтерге жиктөө, алардын жаралуу, жасалуу ык-амалдарын аныктоо;

● кыргыз жана араб тилинде жыйналып алынган анималисттик фразеологизмдерге лингвостатистикалык илик жүргүзүү;

● эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди семантикасына карай топторго бөлүштүрүп, кепте туюндурган маанисине, колдонулган чөйрөсүнө, аткарган функциясына карата семантика-стилистикалык талдоолорду жүргүзүү;

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы – кыргыз жана араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдер алгач ирет салыштырылып иликтөөгө алынып, натыйжада, эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин структуралык, семантикалык топторго жиктелип, алардын колдонулуш чөйрөсү, активдүүлүгү, стилдик табияты позициясынан териштирилгендигинде, лингвостатистикалык илик жүргүзүлүп, илимий тыянактар чыгарылгандыгында жатат.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси. Изилдөөнүн натыйжалары кыргыз тилин эне тил катары да, бөтөн тил катары да үйрөнүүчүлөр үчүн, котормо менен алектенген адистер үчүн, араб тилинин грамматикасын, стилистикасын окутуучулар жана үйрөнүүчүлөр үчүн керек болот, араб тилинин стилистикасы боюнча сабактардын мазмунуна олуттуу салым кошот. Иштеги айрым фактылар, ойлор, байкоолор араб адабияты сыяктуу предметтерди өтүүдө, булар боюнча атайын курстарды түзүүдө, методикалык колдонмолорду даярдоодо, семинарларды уюштурууда,

лингвопоэтика, стилистика, семантика сыяктуу лингвистиканын башка тармактарын иликтөөдө, үйрөнүүдө, өтүүдө пайдаланылары шексиз.

Бул табылгалар теориялык жана практикалык мааниге ээ болуу менен бирге аталган жагдайлар изилдөөнүн илимий жана практикалык маанисин айгинелейт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

● Кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдер лексиканын өтө татаал жана бай сөз каражаттарынын катарына кирет. Ошондой эле алардын окшоштуктары жана айырмачылыктары бар, ошондуктан бирдиктүү функционалдык өңүттөн атайын салыштырма-типологиялык изилдөөнү талап кылат;

● Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди структуралык жактан алганда, алардын түгөйлөрүнө, маанилерине карап, толук, жарым-жартылай дал келгендер жана дал келбегендер деп бөлүштүрүүгө болот;

● Маанилеш анималисттик фразеологизмдер эки тилде арбын учурайт, бирок алардын баарын тең эле окшош кароого болбойт, жалпысынан маанилеш болгону менен, семантика-стилистикалык маанычелери, боёкчолору боюнча өз ара айырмаланышат;

● Эки тилде тең анималисттик фразеологизмдер, негизинен, сүйлөшүү жана көркөм стилде колдонулат; колдонулуу жигердүүлүгү жагынан көөнөрүүгө учурап, пассивге өтүп бараткан анималисттик фразеологизмдер эки тилде тең кездешет;

● Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдер адамдын ички-сырткы сыпат-сапатын, мүнөзүн билдирүүчү касиетке ээ, айрыкча адам мүнөзүн чагылдыруучу фразеологизмдер ойду курч, таасирдүү, образдуу кылып көрсөтө алат жана алар өз ичинен структуралык, семантикалык топторго бөлүнөт;

● Материянын жашоо формасынын кызматын аткарган убакытты, мезгилди, сан-өлчөмдү билдирүүдө да фразеологизмдердин ролу чоң.

Изденүүчүнүн жеке салымы диссертациялык иште изденүүчү тема боюнча эки тилдеги тиешелүү илимий адабияттарды чогултуп, илимий-теориялык сереп жүргүздү, ошондой эле фактыларды анализдөө, топтоо,

систематлаштыруу, жыйынтыктарды формулировкалоо жана жалпылоо иштерин ишке ашырды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробацияланышы. Иштин негизги жыйынтыктары ф.и.д., проф. Т. Садыковдун 70 жылдык маарекесине арналган эл аралык илимий-теориялык конференциясында (25.10.2019), “Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим тармагын санариптештирүү аны өнүктүрүүнүн жаңы чөйрөсү катары” аттуу ЖОЖдор аралык аспиранттардын илимий-практикалык конференциясында (11.11.2019), Касым Тыныстанов атындагы ЫМУда “I Тыныстанов окуулары” (3.11.2022), ф.и.д., академик С. Ж. Мусаевдин илим жолундагы 50 жылдыгына жана 70 жаш маарекесине арналган “Академик Сыртбай Мусаев жана кыргыз тил илими” (28.12.2023) аттуу эл аралык илимий-практикалык конференцияларында кыргыз жана араб тилдеринде жасалган баяндамаларда чагылдырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий басылмаларда жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларын толук чагылдырган КР УАК тарабынан диссертациялардын материалдарын жарыялоо үчүн сунушталган илимий басылмаларда 8 илимий макала, анын ичинен импакт-фактору 0,1ден кем эмес журналдарда 4 илимий макала, бешөө РИНЦге кирген ар кандай басылмаларда жарыяланган.

Иштин көлөмү жана түзүлүшү. Илимий иш киришүүдөн, төрт баптан, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин жалпы көлөмү 191 бетти түзөт.

1- БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ (ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРГА СЕРЕП)

1.1. Фразеологизмдердин орус тил илиминде изилдениши

Жалпы тил илиминде фразеологияга байланыштуу изилдөө ишинин объектисине камтылган алгачкы эмгек швейцар окумуштуусу Ш. Баллиге таандык десек жаңылышпайбыз. Ал эмгек 1901-жылы «Французская стилистика» деген ат менен француз тилинде жарык көрүп, 1905-жылы орус тилине которулуп чыккандан соң, орус тилчилерине маалым боло баштаган. Кийин бул маселеге тиешелүү Д. К. Вульфиустун «К вопросу о классификации идиомов» аттуу илимий макаласы жарык көргөн [106]. Бул макалада мурда белгиленип жүргөн туруктуу сөз тизмектеринин лексикалык бүтүндүккө айланган түрлөрү идиома деп аталып, ал үч түргө бөлүштүрүлүп каралат. Бул орус тил илиминде идиомаларга жасалган биринчи классификация болгон. Лингвисттерди кызыктырган дагы бир илимий макала С. И. Абакумов тарабынан «Устойчивые сочетание слов» деген ат менен ошол эле журналга жарыяланган [2, 71-77-б.б.]. Анда жалпы эле туруктуу сөз тизмектери экиге бөлүнүп, автордун бул бөлүштүрүүсүнүн биринчиси, бир нече сөздөн турган ысымдардын туруктуу тизмеги деп аталса, экинчиси, мааниси түзүлүшүндөгү элементтердин маанисинен келип чыкпаган сөз тизмектери деп аталган.

Фразеология боюнча эң маанилүү эмгек академик В.В. Виноградовго таандык. Анын 1946-жылы Ленинград шаарында А.А. Шахматовго арналган юбилейлик илимий сессияда «Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины» [29, 58-75-б.] деген темада жасаган доклады тил илиминдеги ири жаңылык катары тарыхта калды [120, 45-69-б.б.]. Ал баяндамада буга чейинки лингвистикалык адабияттарда фразеологияга тиешелүү бир нече изилдөөлөр болсо да, фразеологизмдер лексикологиянын алкагында гана каралып келгендиги айтылып, мындан ары тилдин бул бирдиги тил илиминде өзүнчө тармак катары бөлүнүп изилденип, ал маселе тил илиминин бир тармагы катары таанылышы керектигин белгилеген. Автордун мындай илимий иликтөөсүнүн уландысы ошол эле сессияда жасалган «Об

основных типах фразеологических единиц в русском языке» деген темадагы экинчи докладында баяндалып, бирок ал кийинки жылы жарык көргөн [31, 5-24-б.б.]. В. В. Виноградовдун бул эмгектеринде көптөн бери фраза, фразема, идиома, идиоматизм, семантикалык жактан ажырабаган туруктуу сөз тизмектери деген сыяктуу терминдердин мааниси тактталып, алардын ичинен фразеологиянын объектисине ылайыктууларын фразеологизмдер деп атоо туура болорун көрсөтүп, аларга семантикалык классификация жүргүзүлгөн [30, 140-161-б.]. Натыйжада, ошол учурдан баштап, фразеологиянын ар түрдүү маселелери көптөгөн тилчи окумуштуулар тарабынан кызуу изилдене баштаган. XX кылымдын алтымышынчы жылдарында фразеологияга тиешелүү маселе боюнча тилчи окумуштуулардын кызуу талкуулары жүрүп жаткан учурда профессор А. М. Бабкиндин «Лексикографическая разработка русской фразеологии» аттуу эмгеги илимий коомчулуктун көңүлүн өзүнө бурат. Профессор А. М. Бабкиндин андан кийинки «Русская фразеология ее развития и источники» аттуу эмгегинде фразеологизмдердин келип чыгышын иликтөө боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрү орус тилчилеринин ичинде биринчи болуп колго алынган [20]. Анда тилдеги бул кубулуштун кандай жолдор менен пайда болуусун жана анын баюу булактарын, аларга карата жүргүзгөн иликтөө иштерин экиге бөлүп караган. Автор буларды, биринчиден, жазуучулардын чыгармалары аркылуу элге жайылса, экинчиден, башка тилдерден өздөштүрүү жолу менен да ишке ашары мүмкүн деген жыйынтыкка келген. Орус тил илиминде фразеология боюнча илимий эмгектерди жазуу менен бирге аны окутуп-үйрөтүү маселесине көп көңүл бурган окумуштуулардын бири – профессор Н. М. Шанский. Анын «Фразеология современного русского языка» аттуу эмгеги кийин да оңдолуп жана толукталып, эки жолу басылып чыккан [128]. Бул эмгек бир жагынан фразеология боюнча теориялык маселелерди камтыса, экинчи жагынан, жогорку окуу жайлардын филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу куралы жүгүн аркалоого арналган. Аталган эмгек жарык көргөндөн тартып, тилчи окумуштуулардын арасында чоң резонанс жаралгандыгы белгилүү. Автордун бул эмгегинде фразеологиянын

объектисине бардык туруктуу сөз тизмектерин, атүгүл, макал-ылакаптарды, учкул сөздөрдү, татаал терминдерди кошуп карагандыгы фразеологдор арасында көптөгөн талаш-тартыштарга себепчи болгон. Анда академик В. В. Виноградовдун фразеологизмдерди үч топко бөлгөн семантикалык классификациясына дагы бир топту кошуп, аны «фразеологические выражения» деп атаган. Ага төмөнкүдөй мисалдарды келтирген: «любви все возрасты покорны; оптом и врозницу; волков бояться - в лес не ходить; социалистическая соревнования; без труда - не вытащишь и рыбку из пруда; человек–это звучит гордо» и др. Н. М. Шанскийдин мындай көз карашына бир топ окумуштуулар кошулушкан эмес. Мындай көз караштардын натыйжасында фразеологиянын объектисин «кең» жана «тар» мааниде кароо керек деген пикирлер өткөн кылымдын токсонунчу жылдарына чейин өкүм сүрүп келген [128, 238-б.]. Профессор В. П. Жуков – фразеология боюнча бир нече эмгектин автору. Анын алгачкы «К вопросу о многозначности фразеологизмов», «Семантика фразеолгических оборотов» деген эмгеги орус тили адистиги боюнча билим алып жаткан студенттерге окуу курал катары жазылган [47]. Анда ошол мезгилдеги фразеологдор тарабынан кызуу талкууга алынып жаткан тилдеги туруктуу сөз тизмектеринин фразеологиялык жана лексикалык маанилери салыштырылыш, алардын ортосундагы айырмачылыктар жана жакындыктар, фразеологизмдердин категориалдык белгилери, алардын сөз менен катышы, маани жактан ширелишкен түрмөктөрдүн ичинен жаңы маани түзүүдө «өзөк» (стержен) болуп турган компоненттин орду тууралуу кеңири талдоо жүргүзүлгөн [47, 70-74-б.]. Автор тарабынан бул көтөрүлгөн маселелер студенттердин эле эмес, жалпы эле фразеолог окумуштуулар арасында кызыгууну жаратып келген. «Русская фразеология» деген эмгек да профессор В. П. Жуковго таандык. Аталган эмгектин киришүү бөлүмүндө орус тилиндеги фразеологизмдердин изилденүү тарыхына кыскача токтолуп, андан кийин «Фразеология орус тилинин системасындагы тилдик бирдик катары», «Фразеологизмдердин негизги белгилери» деген темалар камтылган. Анда, адегенде, «фразеология, фразеологизм» сыяктуу терминдердин пайда болушун жана алардын

маанилерин түшүндүрүүгө орун берилип, ал максатка толук жетүү үчүн ага байланыштуу айтылган окумуштуулардын пикирлери жана автор өзү чыгарган жыйынтыктар келтирилген [46]. Буларга удаа фразеологизмдердин компоненттүүлүгү, лексикалык составы, варианттары жөнүндө да талдоолор жүргүзүлүп, алар орус тилинин фактыларынан алынган мисалдар аркылуу кеңири чечмеленген.

Академик В. В. Виноградовдун окуусун улантып, өз концепциясын сунуш кылышкан В. Л. Архангельский [18], Н. М. Шанский [128], М. Т. Тагиев [117], М. М. Копыленко [61], З. Д. Попова [102], А. И. Молотков [80], Д. Н. Шмелев [130], Н. Н. Амосова [15], А. М. Бабкин [20], В. П. Жуков [46], Ю. П. Солодуб [113], Б. А. Ларин [69], өңдүү окумуштуулардын эмгектери бүгүнкү күндө мурунку СССРдеги тил илимдеринин баарында эле белгилүү болуп калгандыгы анык. Аталган окумуштуулар өздөрүнүн фразеологиялык концепцияларында негизги таяныч катары фразеологизмдердин тигил же бул белгисин (айрымдары т у р у к т у у л у к т у, айрымдары т и л д е д а я р м а т е р и а л к а т а р ы к о л д о н у л у ш у н, айрымдары к о н т е к с т т и, кээ бир окумуштуулар л е к с е м а л а р д ы н а й к а ш у у с у н, айрымдары с е м а н т и к а л ы к б и р и м д и к т и ж.б.) алгандыгын көрөбүз, бирок алардын баары тең эле фразеологизмдерге таандык башка белгилерди танышпайт [106].

А. И. Молотков «Орус тилинин фразеологиялык сөздүгүн» түзүүгө көп эмгек жумшаган. Мисалы: Л. А. Войнов менен А. И. Молотковдун 1967-жылы жарык көргөн 543 барактуу «Фразеологический словарь русского языка» аттуу сөздүгүн айта кетсек болот [162]. Профессор А. И. Молотковдун 1977-жылы «Основы русской фразеологии» аттуу жарык көргөн эмгеги фразеологиянын XX кылымдагы тарыхында зор жаңылык болгон. Анын ушул эмгегинде фразеологизмдердин курамын тактоо тууралуу чечкиндүү айтылган ойлору, чыгарган жыйынтыктары, алардын өзгөчөлүгүнө карата келтирген далилдери, көптөн бери бул маселе боюнча жүрүп келе жаткан дискуссияларды кыскартууга негиз түзгөн. Автор: «Айрым орус тилчилеринин эмгектеринде ушул убакка чейин фразеологизм деген эмне экендиги тууралуу так түшүнүк жок. Алардын

бул маселе боюнча көз караштары айырмалуу гана болбостон, бири- бирине кайчы келген учурлар да бар» [80, 9-11-б.б.] деп айткан. Профессор А. И. Молотковдун бул эмгегинин үчүнчү бөлүгүндө «Фразеологизмдин мааниси өзүнүн мазмуну боюнча сөздүн маанисине дал келип, өзүн курчап турган башка сөздөр сыяктуу эле сүйлөм ичинде грамматикалык формаларга ээ» болоруна да кеңири токтолгон. Андан кийинки бөлүмдө фразеологизмдердин курамын белгилөө боюнча дагы кеңири сөз жүргүзүп, аны «кең мааниде» кароо жаңылыш экендигин баса белгилеп, фразеологизмдердин тилдин башка бирдиктеринен болгон айырмаларын далилдер аркылуу көрсөткөн.

Д. Н. Шмелёв фразеологизмдердин өзгөчөлүгүн жана алардын тилиндеги маанилүү функцияларын анализдеген. Ал фразеологияны орус тилинин бөлүгү катары гана эмес, ошол эле учурда улуттук көз караштын жана менталитеттин көрүнүшү катары да караган. Анын пикири боюнча, фразеологизмдер адамдардын тарыхы, жашоо-турмушу, салттары жана түшүнүктөрү менен тыгыз байланышкан, ошондуктан алар аркылуу ошол элдин маданиятын жана дүйнө түшүнүүсүн тереңирээк түшүнүүгө болот [130]. Андан сырткары, мазмундуу изилдөөлөрдүн катарын: В. И. Зиминдин «К вопросу о вариантности фразеологических единиц» (1972) [48], В. М. Мокиенконун «Из истории фразеологизмов» (1973) [79], Р. Н. Поповдун «Взаимодействие в языке лексической и фразеологической систем» (1973) [101, 96-б.], «Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов» (1976) [100], А. Н. Савченконун «Народная фразеология» (1978) [109], А. М. Мелеровичтин «Окказиональная фразеологическая деривация в текстах литературных произведений» (1986) [77], «Проблемы семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка» [78], С. Е. Никитинанын «Устная народная культура и языковое сознание» (1993) [91], Н. К. Рерихтин «Культура и цивилизация» (1994) [105], Т. В. Писанованын «Национально-культурные аспекты оценочной семантики» (1997) [99], Л. П. Гашеванын «Позиция процессуальных фразеологизмов в предложении» (семантико-грамматический и коммуникативный аспекты) (1999) [33],

В. М. Бурмаконун «Фразеология современного русского языка» (2006) [26], жогорудагы эмгектер толуктарын байкадык жана өз изилдөөбүздө пайдаландык.

Жыйынтыктап айтканда, фразеологизм тууралуу окуусу, талдоосу эки кылымды карытып калса да, орус тил илиминде алигиче фразеологизмдер боюнча талаш-тартышты туудурган, дагы тереңдетип иликтөөнү күтүп жаткан теориялык маселелер бар. Бул, биздин оюбузча, баарыдан мурда, фразеологизмдердин табиятынын татаалдыгы жана көп кырдуулугу, буга байланыштуу илимий алкакка оңойлук менен сыя бербестиги, экинчиден, изилдөөчүлөрдүн изилдөө өңүтүнүн, ык-амалынын өз ара бөтөнчөлүгү менен түшүндүрүлөт. Албетте, көп кырдуу кубулушка ар башка өңүттөн кароо – бул жакшы көрүнүш, анткени ал кубулуштун табиятына тереңирээк сүңгүүгө жол ачары шексиз.

1.2. Фразеологизмдердин түркологияда изилдениши

Фразеология боюнча эмгектер түркологияда, б.а., түрк тилдүү элдердин тилиндеги фразеологизмдердин изилденишинде да өзүнүн орду бар.

Бул багытта түрк тилдүү элдердин ичинен С. К. Кенесбаев «Казак тилинин тыянактуу сөз тиркештери», «Казак тилинин идиомалары менен фразалары тууралуу» (1944) [60], «Казак тилинин фразеологиялык сөздүгү» (1977) [145], Ш. У. Рахматуллаев «Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари» (1952) [103], Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик) [104] ; З. Г. Ураксин «Фразеологические синоними в башкирском языке» (1966) [121]; «Фразеология башкирского языка» (1975) [122], К. Дуйсетаева «Семантико-стилистическая характеристика особенностей казакских фразеологизмов» (1977) [40], М. А. Азимова «Фразеологическая единицы со структурой простого предложения современном немецком и узбекском языках» (1981) [10], Р. Х. Аннаева «Грамматическая структура и семантика устойчивых словосочетаний в (на базе названий частей тела) в памятниках туркменского языка» (1981) [16], А. Алмамедов «Двухкомпонентные глагольные

номинативные фразеологические единицы в современных английских и туркменских языках» (1982) [14, 23-б.], Т. Г. Боргоякова («Структурно-семантические типы фразеологических единиц хакасского языка» (1982) [24], К. А. Мамедова «Фразеологическая синонимизация в современном азербайжанском литературном языке» (1983) [71], Х. А. Каххарова «Фразеология Абдуллы Кадыри» (1985) [58], С. Г. Басильева «Татарско-русские языковые параллели в фразеологической анатомии» (1987) [23], М. Ф. Чернов («Русско-чувашский фразеологический словарь» [163], И. Г. Кусимова «Казак эпосундагы фразеологизмдер» (1991) [66], Л. М. Готовцева «Фразеологические единицы с соматическим компонентом языка саха, как объект сопоставительного изучения» (1994) [35], ж.б. көптөгөн окумуштуулар тигил же бул тилдеги фразеологизмдердин түрдүү маселелерин, ошондой эле айрымдары башка тилдер менен салыштырып да изилдөөгө алгандыгын көрөбүз.

Көрүнүп тургандай, түркологияда фразеологизмдерди иликтөөнүн башатында казак академиги, көрүнүктүү окумуштуу С. К. Кенесбаев турат. Казак ССРинин Илимдер академиясынын академиги С. К. Кенесбаевдин эмгектери зор мааниге ээ. Анын фразеологияга тиешелүү эмгектеринин алгачкысы «Халык мугалими» журналында «Казак тилинин идиомдары мен фразалары» деген темада жарык көргөн [60, 39-45 б.б.]. Бул эмгекте казак тилиндеги идиомаларды «Фразеологиялык туйдектер» деп атап, анын башка «фразеологиялык тиркестерден» (фразеологиялык биримдиктерден) маанилик жагынан «ерекшелиги» (өзгөчөлүгү) бар экендиги кеңири түшүндүрүлөт. Андан кийинки эмгеги «О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке» деген эмгеги 1954-жылы өзүнчө китепче болуп орус тилинде жарык көргөн. Профессор С. К. Кенесбаевдин фразеология боюнча эмгектери кийин бүт чогултулуп, анын өзү түзгөн «Казак тилинин фразеологиялык сөздүгү» деген эмгегинен орун алган. Ал эмгекте казак тилиндеги фразеологизмдердин түзүлүшү, курамы тууралуу кеңири айтылып, алардын сөз, макал, лакаптарга болгон катышы жана стилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу түшүнүк берилет. Ошондой эле, профессор С. Кенесбаевдин бул эмгегинде фразеологиялык

маанини пайда кылууда анын компоненттеринин ичинен бирөө уютку («өзөк») болору айтылып, ага көптөгөн мисалдарды тартуу менен далилдерди келтирген. С. Кенесбаевдин 88 басма табак көлөмүндө жарык көргөн бул эмгегинде он миңден артык фразеологизмдер камтылып, аларга түшүнүктөрдүн берилиши анын көлөмү жагынан гана чоң экендигин билдирбестен, түркология айдыңындагы мааниси жагынан да зор эмгек экендигин айгинелеп турат [145].

Түркологиядагы фразеология боюнча дагы бир белгилүү эмгек – өзбек тилчиси Ш. У. Рахматуллаевдин «Узбек фразеологиясининг баъзи бир масалалари» деген эмгеги. Аталган эмгекте, адегенде, өзбек тилинин фактылары боюнча фразеологиядагы полисемия маселеси иликтөөгө алынат. Андан кийин синонимия, вариация, антонимия деген темалардын үстүндө алардын маанилик жагынан кандай өзгөчөлүктөргө ээ экендиги өзбек тилиндеги көптөгөн мисалдар аркылуу түшүндүрүлгөн [104]. Профессор Ш. У. Рахматуллаев тарабынан түзүлүп, жарык көргөн «Узбек тилининг фразеологик изохли лугати» деген сөздүгү да түрк тилдеринин лексикографиясындагы белгилүү эмгектердин катарын толуктайт. Бул сөздүк жаңыдан жарык көрүп жаткан фразеологиялык сөздүктөргө салыштырмалуу мында миң чамалуу гана фразеологизм камтылганына карабастан, аларды түшүндүрүү кеңири фактылар аркылуу шөкөттөлгөнү менен да өзгөчөлөнөт. Негизинен, Ш. У. Рахматуллаевдин бул эмгегинин түркологиядагы фразеология маселесинин изилденүүсүндө чоң орду бар.

Башкыр тилинин фразеологиясын көптөн бери изилдеп жүргөн профессор З. Г. Ураксиндин алгачкы эмгеги «Синонимические фразеологизмы башкирского языка» деп аталат. Аты билдирип тургандай эле, башкыр тилиндеги маанилеш фразеологизмдер абдан кеңири талдоого алынып, маанилеринин жакындыгы боюнча бир нече топторго бөлүштүрүлгөн [121]. Профессор З. Г. Ураксиндин андан кийинки эмгеги «Фразеология башкирского языка» деген ат менен 1975-жылы жарык көргөн. Анын бул эмгегинде анын мурдагы изилдөөсүндө айтылган маселелер кошулбастан, жалаң жаңы маселелер иликтөөгө алынган. Эмгектин башында жалпы тил илиминде фразеологиянын

кандай жолдор менен изилденип келгендиги жана алардын түркологиялык изилдөө иштерине тийгизген таасирлери тууралуу кенен сөз болуп, азыркы учурда түрк тилдеринде басма бетинде жарыяланып жаткан адабияттарга сереп салып, ал иликтөөлөрдө кайсыл маселе кенен каралып, кайсынысы изилдөө ишин күтүп жаткандыгына көңүл бурулган [122, 17-21-б.б.]. Автордун бул эмгегинин негизги бөлүгүндө фразеологиялык маани менен аны түзүп турган компоненттеринин алгачкы маанилеринин ортосунда байланыш бар же жок экендигине да кеңири токтолот. Фразеологизмдерди семантикалык жактан бөлүштүрүүгө ошолордун жыйынтыгы негиз болорун белгиленген. Ошондой эле, соматикалык (баш, көз, кулак, тил, тиш, кол, жүрөк, бел ж.у.с. сөздөрдүн катышуусунда пайда болгон) фразеологизмдердин түрк тилдеринде көп экенин белгиленип, аларды кеңири изилдөө зарылдыгына тилчилердин көңүлүн бурган.

1.3. Фразеологизмдердин кыргыз тил илиминде изилдениши

Кыргыз тил илиминде илимий-фразеологиялык негиздин түзүлүшү жана системалаштыруу

Кыргыз тил илиминде 50-жылдарга чейинки мезгилдерде фразеологизмдер өзүнчө илимий талдоого алынбаганы менен, практикалык жактан изилденип келген. Фразеологизмдердин сөздүктөрдө алгач ирет камтылышы кыргыз лексикографиясында академик К. К. Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» деген эмгегинде ишке ашырылган. Ал эми окумуштуу А. Жапаров «Азыркы адабий кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын грамматикалык структурасы» (1955) деген эмгегинде фразеологизмдердин сүйлөмдөгү синтаксисттик функциясына кыскача токтолгон.

Фразеологияга байланыштуу биринчи эмгек Ж.

Шүкүровго таандык. Анын «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө» деген көлөмдүү илимий макаласы 1956-жылы Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын эмгектеринин VII чыгарылышында жарык көргөн .

Бул макалада автор фразеологизмдин туруктуу сөз тизмектеринин башка түрлөрүнөн (макал-лакаптардан, татаал сөздөрдөн) айырмалануучу белгилерин

аныктап, фразеологиялык айкалыштардын түзүлүү жолдоруна көбүрөөк токтолуп, «бир макала менен кыргыз тилиндеги фразеология маселесин камтуу мүмкүн эместигин, фразеологиялык айкалыштардын бардык маселелерин толук жана терең чечүү үчүн эң зор изилдөө жүргүзүү керектигин» [131, 29-36-б.б.], ушул мезгилге чейин бул сөздөрдү изилдөөгө арналган эмгектер жоктугун, кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди топтоо, классификациялоо, өздөштүрүү сыяктуу иштер тилчилер үчүн негизги маселелерден экендигин баса белгилеген.

Жогорудагы эмгектерден кийин фразеология тилдеги өзгөчө көркөм сөз каражаттарды изилдей турган тил илиминин өзүнчө бир салаасына айланды. Изилдей турган объектиси тилдеги фразеологизмдер боло тургандыгы такталды. Жалпы тил илиминде да, түркологияда да (анын ичинде кыргыз тилинде) илимий иштер иштелип, сөздүктөр түзүлүп, көптөгөн макалалар жарык көрдү. Фразеологизмдер ар тараптан иликтөөгө алынды.

Тилдеги сөздөрдүн лексикалык, семантикалык, стилдик нормасын белгилеген «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» (1969) да фразеологизмдер бир кыйла берилген.

Андан соң, Ж. Мамытовдун «Кыргыз тилинин фразеологиясы» (1969), А.Сапарбаевдин «Метафора менен фразеологиялык синонимдердин катышы» (1973), Ж. Мукамбаевдин «Идиомалар, учкул сөздөр» (1974), Б. Суранчиеванын «Фразеологиялык синонимдер» (1978) деген макалалары жарык көрүп, алар негизинен кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин түрлөрү, алардын лексика-семантикалык табияты, башка тилдик сөз каражаттарынан өзгөчөлүгү сыяктуу маселелерди изилдешип, атайын кыргыз тил жана адабият мугалимдери үчүн теориялык жактан жардам катары сунушталган материалдардан болгон.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдерди теориялык жактан да, методикалык жактан да кеңири иликтөөгө алган окумуштуу Р. Эгембердиев болду. Анын «Фразеология–тил илиминин бир бөлүгү» (1974), «Манас» эпосундагы фразеологизмдер» (1976) деген макаласында эпосто кеңири кездешкен бул сөздөрдү колдонуудагы стилдик жактан өзгөчөлүктөрү такталган.

Ушул маселени терең изилдөө менен Р. Эгембердиев 1979-жылы «Манас» эпосундагы фразеологизмдер» деген темада кандидаттык диссертациясын коргойт.

Диссертациялык иш үч баптан турат, биринчи бапта автор фразеологизмдерге таандык белгилерди (негизги белгилер: а) түгөйлүүлүк, б) туруктуулук, в) кепте даяр материал катары колдонулгандык, г) лексика-семантикалык бирдиктүүлүк, сүйлөмдө сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткаргандыгы жана бирдей сөз түркүмүнө таандык болушу; көмөкчү белгилер: а) башка тилге сөзмө-сөз которулбастыгы, б) маанилеринин элдин баарына түшүнүктүү болушу, в) сөзгө эквиваленттүүлүгү) бөлүп көрсөтүп, эпостогу тилдик фактыларга таянуу аркылуу жогорудагы белгилерди жеткиликтүү деңгээлде ачып берет. Ошондой эле ал учурда талаш-тартыш туудуруп келаткан өтмө маанини туюндурган жеке сөздөрдү (метафораларды), макал-ылакаптарды, учкул сөздөрдү фразеологизмдерге кошууга болобу деген конкреттүү суроону коюп, бул теориялык маселени да фактылык материалдардын негизинде талдоого алат; жогорудагы кубулуштарды фразеологизмдерге кошуу калпыстык экендигин далилдеген жалпылоолорду чыгарат.

«Манас» эпосунда колдонулган фразеологизмдер, алардын структурасын ошондой эле эпостогу фразеологизмдердин колдонулушун стилистикалык бөтөнчөлүктөрүн териштирген экинчи, үчүнчү баптар иштин жалпы эле илимий беделин көтөрүп турарын белгилей кетүү жөн. Айтор, изилдөөчү Р. Эгембердиев аталган эмгеги менен фольклордук, мунун ичинде эпостук фразеологизмдердин лингвостилистикалык, этно жана психолингвистикалык табиятын иликтөөгө чыйыр салганын, бул аркылуу фразеологизмдердин теориялык маселелерин тактоого үлүш кошкондугун белгилеп кетүүбүз зарыл [136, 2-17-б.].

1972-жылы жарык көргөн Ж. Осмонованын «Кыргыз тилиндеги идиомалар» деген эмгеги, илимий коомчулук тарабынан кыргыз тил илиминдеги чоң жаңылык катары кабыл алынган. Иштин негизги бөлүгү «Фразеологизм жана идиомалардын андагы орду» деген теманын ичине камтылган [94, 178-б.]. Анда

орус тилчиси В. В. Виноградовдун фразеологизмдер боюнча жүргүзгөн семантикалык классификациясын негиз тутуп, кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин эки тобун (ширешме жана бирдиктерин) «идиома» деп бөлүп алып, изилдөө иши мына ушуларга байланыштуу жүргүзүлгөн [94, 140-161-б.]. Идиомалар сүйлөм мүчөсүнүн ээлик, баяндоочтук, аныктоочтук, толуктоочтук, бышыктоочтук милдет аткарары тууралуу кеңири талдоолор жүргүзүлүп, алардын негизинде корутундулар чыгарылган. Жыйынтыгында, бул эмгек теориялык жактан тактыгы боюнча кыргыз тил илиминдеги фразеологияга байланыштуу алгачкы эмгек катары бааланган.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент А. П. Назаровдун «Фразеологическая стилистика кыргызского языка» деген эмгеги 1998-жылы жарык көргөн. Кыргыз тилинин фразеологиясы жөнүндө орус тилинде жазылган бул эмгек, негизинен, стилистика маселесине арналган. Эмгекте фразеологизмдердин дээрлик баары ойду туюндурууда экспрессивдүүлүк функцияга ээ болгондуктан, анын кепте колдонулушу өзүнчө стилдик өзгөчөлүккө ээ экендиги баса белгиленет. Автор, фразеологиялык бирдиктердин экспрессивдүүлүккө ээ болушуна эки фактор, т.а., «анын бири – метафоралык, экинчиси – метонимиялык жол» негиз болору айтылат. Бул илимий адабиятта фразеологизмдердин экспрессивдүүлүгү тууралуу, көбүнчө, орус тилчилеринин пикирлерине кайрылып, аларда айтылган өзгөчөлүктөр кыргыз тилинде да бар экендигин эне тилинин фактыларынан келтирилген мисалдар аркылуу далилденип көрсөтүлгөн [86, 112-б.].

Доцент Ж. Мукамбаевдин «Кыргыз диалектологиясы жана фразеология» аттуу эмгеги, негизинен, жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу куралы катары жарык көргөн. Фразеологизмдерге «Фразеологиялык айкалыштар улам жаңыдан, кайра-кайра жасалып отурбастан, даяр материал катары колдонулат деген аныктама берилген [84]. Аны шамал козголот; бирөөгө бут тоссоң, өзүң жыгыласың; аттын төрт аягы болсо да кагынат д.у.с. мисалдар менен шөкөттөгөн. Бул эмгекте «Терминологиялык мүнөздөгү фразеологизмдер» деген тема орун алып, аларга, өгүз аюу, түтөк чөп,

беш кеште, ак кайналы, сагыз куурай, татаал тыбыш, суроо белгиси» д.у.с. мисалдар берилген. Албетте, бул айтылгандар автордун жеке көз карашы, мындай пикир кыргыз тилчилери тарабынан колдоого алынганы, азырынча, учурай элек.

Кийинки мезгилде кыргыз тилинде жарык көргөн илимий адабияттардын катарын Ж. Осмонованын «Кыргыз фразеологиясы» аттуу экинчи эмгеги толуктап турат. Ал эмгекте кыргыз фразеологиясынын негизги маселелеринин көбү болбосо да, анын бир нечеси камтылган [95]. Кыргыз тил илиминде фразеология багытында изилденген илимий изилдөөлөрдүн катарында Р. Эгембердиевдин «Манас» эпосундагы фразеологизмдер» [136] жана «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер», «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы» аттуу эмгектеринин да өзүнчө орду бар[133].

Бул багытта кыргыз тил илиминде жогорудагы Р. Эгембердиевдин эмгегинен сырткары, Ж. Мукамбаевдин «В. И. Лениндин чыгармаларындагы фразеологиялык байлыктар» (1981), И. Н. Исабековдун «Сынган кылыч» романындагы фразеологизмдердин орус тилине которулушу» (2001), «Фразеологизмы и проблемы их перевода (на материале кыргызского и русского языков)» [50, 18-б.] аттуу эмгектери дагы жарык көргөн.

1980-жылдары фразеологизмдердин мүнөздүү белгилеринин бири болгон - эмоционалдык – экспрессивдүүлүк касиетин иликтөө иштери А. П. Назаров тарабынан жүргүзүлдү. Анын «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин маанисин күчөтүүнүн жолдору» (1982) [87], «Фразеологизмдердин арасына сөз, же сөз айкашын кыстаруу» (1983) [88], Көп жылдык изилдөөлөрдүн натыйжасы болгон «Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц (на материалах кыргызкого языка)» деген темадагы кандидаттык диссертациясын 1985-жылы коргогон [11, 12-б.] Илимий эмгек эки чоң бөлүмдөн туруп, биринчи бөлүмдө фразеологиялык экспрессиянын негизин түзүүчү каражаттар, экинчи бөлүгүндө фразеологиялык экспрессивдүүлүктүн функционалдык негиздери ырааттуу жана кылдат иликке алынат.

Изилдөөчү А. Назаровдун аталган эмгеги фразеологизмдерди стилистикалык өңүттө иликтөөнүн конкреттүү багыттарын көрсөткөн, бул аркылуу фразеологизмдердин табият-маңызын дагы тереңдетип изилдөөгө өбөлгө түзгөн, аталган маселе боюнча жаңыча көз карашты жараткан күчтүү изилдөө болуп саналат [72, 178-б.]. «Фразеологизмдердин натыйжалуулугун жогорулатуучу ыкмалар» (1987), «Фразеологизмдер, алардын иденфикаторлорунун стилдик максатта катар колдонулушу» (1989) сыяктуу макалалары фразеологизмдердин маанисин күчөтүүнүн жолдорун илимий түрдө изилдеген эмгектерден.

Фразеологизмдерди изилдөө бир аз убакытка тактап айтканда, XX кылымдын акыркы жылдары солгундай түшкөн. Бирок, 2007-жылы доцент Ж. Осмонованын «Кыргыз тилинин фразеологиясы» (изилдөөчү аталган эмгегинин негизинде «Кыргыз фразеологиясынын негизги маселелери» деген темада 2008-жылы докторлук диссертациясын коргогон.

Фразеологизмдер боюнча теориялык да, практикалык да тажрыйбага бай изилдөөчү Ж. Осмонова өз ишинде фразеологизмдердин лингвистикалык табиятын, бөтөнчөлүктөрүн териштирүү үчүн фразеологизмдердин өзүнө жакын турган тилдик башка кубулуштарга карата карым-катышын, алардын өз ара жалпылыктары менен айырмачылыктарын, фразеологиялык жана лексикалык маанилерин жаралыш механизмдерин, фразеологизмдердин семантикалык негизги топторун, грамматикалык түзүлүшүн, лексикографиялык баяндалышын аныктоо [95, 4-б.] зарыл деп табат жана аталган маселелерди чечүүнү максат кылып коёт. Коюлган максатка ылайык, иш бири-бирин уланткан жана толуктаган төрт баптан турат.

Р. Эгембердиевдин «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы» деген наамдагы докторлук диссертациясын 2012-жылы жактайт жана илимий монографиялары биринин артынан бири жарык көрүп, фразеологизмдерди изилдөөлөрдүн жаңы толкунун жаратты жана жалпы эле кыргыз тил илиминдеги көзгө көрүнөрлүк көрүнүштөрдүн бири болуп калды

[133]. Изилдөөчү Р. Эгембердиевдин монографиялары жана докторлук диссертациясы өз ара жалпылыкка ээ, алар бири экинчисин толуктап турат.

Бул диссертациянын кыргыз тил илимине кошкон салымы өтө зор. Андыктан, биз санактоо менен чектелсек. Изденүүчүнүн жеке өзүнүн ондогон жылдар бою жыйнаган теориялык жана фактылык материалдарды талдоо жана иликтөөлөрүнүн негизинде фразеологизмдердин курамын тактоонун жолун көрсөтүп, анын өзүнө гана тиешелүү белгилерин, маани-маңызын, табиятын, семантикалык топторун, лексикографиялык жактан кандай иштелип жаткандыгын белгилөө боюнча өз алдынча корутундуларды чыгарган. Кыргыз тилиндеги өзгөчө туюнтмалардын маани-маңызын толук түшүндүрүү үчүн алардын кандай жол менен пайда болгондугун иликтеп, кыргыз тил илиминде биринчи жолу фразеологизмдерге этимологиялык илик жүргүзүүнүн баштагандыгы бизге маалым болду. Окутуу кыргыз тилинде жүрүүчү мектептердин XI классы үчүн кыргыз тили боюнча окуу китебине фразеологияны өзүнчө бөлүм катары киргизүүсү жана жогорку окуу жайларынын филолог адистигинде окуп жаткандар үчүн адистик сабак катары окутулуучу кошумча окуу куралдын басмадан жарык көрүшү жана фразеологиялык сөздүктөрдүн сапатын жогорулатуу максатында буга чейин жарык көргөн сөздүктөрдүн баарын кеңири иликтеп чыгып, алардагы жетишкендиктер менен мүчүлүштүктөрдүн көрсөтүлүшү, жаңы тематикалык фразеологиялык сөздүктү түзүүгө карата үлгүнүн иштелип чыгышы сыятуу көйгөйлүү маселелерге кайрылган.

Фразеологизмдерди изилдөө боюнча кийинки агымга Г. К. Бакированын «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзгөчөлүктөрү» (2012) [21], Н. Ы. Осмонованын «К. Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романындагы фразеологизмдердин семантика-стилистикалык табияты» (2013) [96] аттуу кандидаттык иштерин да кошобуз. Аталган эки иштин тең биринчи баптарында изилдөөгө арналган адабияттарга сереп салынып, өздөрү тандап алган темалардын зарылдыгы, актуалдуулугу ынанымдуу көрсөтүлөт. Изилдөөчү

Г. Бакирова фразеологиялык маанинин жаралыш механизмин, ал эми Н. Осмонова фразеологизмдердин көркөм поэтикалык табиятын, автордук-индивидуалдык фразеологизмдердин бөтөнчөлүктөрүн ачып берүүгө өзгөчө көңүл бурушкандыгы изилдөөнүн кийинки баптарынан дайын болуп турат. Алсак, Г. Бакирова фразеологизмдерди уюштуруучу себеп-өбөлгө катары компоненттүүлүктү жана ошол компоненттердин өз ара ширелишинен жаралган кыйыр, өтмө маанилерди эсептейт; негизги компонентке айрыкча назар буруу керектигин, фразеологиялык маанини аныктоодо ал башкы орунда турарын, дал ушул негизги компоненттин маанисине, кызматына карай фразеологизмдердин тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүү экендиги аныкталарын атайы эскертет; фразеологизмдердин түгөйлөрүнүн ажырагыс биримдигин камсыз кылуучу шарттар катары түгөйлөрүндөгү интонациялык бөтөнчөлүктөр, ыргак жана уйкаштыктар, тыбыштык ээрчишүүлөр каралып, булардын стилистикалык кызматы талдоого алынат. Акырында автор фразеологизмдердин көп функционалдуулугун аныктоого өзгөчө көңүл бурат, бул жаатта ал фразеологизмдердин сүйлөмдө аткарган милдетине айрыкча назар салып, кеп процессинде фразеологизмдердин структуралык жактан өзгөрүүгө учурашы кандай стилистикалык-көркөмдүк муктаждыктан жараларын конкреттүү мисалдар аркылуу ачып берет, буга улай эле фразеологизмдердин көркөмдүк, дүйнө таанытуучулук, таалим-тарбиялык, элдик менталитетти чагылдыруу өңдүү кызматтарына да токтолуп, ар бирин кыргыз фразеологизмдеринин мисалында талдоого алат [21, 5-181-б.].

Ал эми Н. Осмонованын иши талдоолорунун конкреттүүлүгү, буга ылайык тереңдиги жана чыгарган тыянак, жалпылоолорунун сырттан таңууланбастан, дал ошол конкреттүү талдоолордон жаралгандыгы менен көзгө урунат. Автор эмгегинде чыгаан сүрөткер К. Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романынан алынган мисалдарга адамдын мүнөз-сапаттарын туюндуруучу фразеологизмдердин образ түзүүдөгү ролу көз карашынан карап, бул жаатта фразеологизмдерди өз ара топторго, топторду топчолорго бөлүштүрүп, ар бир топтогу жана топчодогу фразеологизмдердин семантикасын, образ түзүүдөгү

маанисин айкын ачып көрсөтөт, муну менен катар тигил же бул топтогу, топчодогу фразеологизмдер эмне үчүн сан жагынан арбын кездешер себебин да тактоого, аныктоого далалат кылат. Экинчи главасынын жетинчи параграфы “Зooним фразеологизмдердин маанилик көп түрдүүлүгү” деп аталган. Н. Осмонованын изилдөөсүндө жазуучу К. Осмоналиев окуяны көркөм баяндоодо, образ түзүүдө, кыскасы, сөздү иштетүүдө зооним-фразеологизмдерди жетишерлик пайдаланганын чыгармаларынан көрүүгө болот. Жыйналган материалдардын ичинен 122 фразеологизм зоонимдерге таандык экенин талдап чыккан. Алардын көпчүлүгү салыштыруу аркылуу уюшулгандыгын баса белгилейт. Көркөм чыгармада колдонулган фразеологизмдерди териштирүүнүн өрнөк-үлгүсүн көрсөткөн бул диссертациялык ишинде 1) фразеологизмдердин семантика-стилистикалык табиятын көркөм чыгармада колдонулуу өзгөчөлүгүн жана маанисин, лингвопоэтикалык кызматын; 2) «Көчмөндөр кагылышындагы» фразеологизмдерге талдоо жүргүзүү аркылуу жазуучу К.Осмоналиевдин сүрөткерлик, стилдик бөтөнчөлүгүн Н. Осмонова жеткиликтүү илимий деңгээлде ачып берген десек болот [96].

Кыргыз тил илиминдеги фразеологизмдерди салыштырма изилдөөлөр доору

Советтик лингвист В. Н. Ярцева салыштырма изилдөөлөргө карата мындай деген: «Контрастивные исследования различных языков привлекают к себе все больше внимания в мировой лингвистике. Однако до сих пор нет единства взглядов о статусе этого раздела языкознания и даже о самом его наименовании. Употребляются термины «сопоставительная лингвистика», «контрастивная лингвистика», «конфронтативная лингвистика» и другие» [140, 2-б.]. Фразеологиялык бирдиктерди салыштырып изилдөө маселесине акыркы убакта көп көңүл бурулууда. Мындай изилдөөлөрдүн катарына А. О. Кармышаковдун «Соматические фразеологизмы в русском и кыргызском языках» илимий эмгеги кирет. Бул эмгекте изилдөөчү кыргыз жана орус тилдериндеги соматикалык фразеологизмдерди структура-семантикалык жактан салыштырып изилдеп,

кыргыз соматикалык фразеологизмдеринде баш, көз, ооз, тиш, кол, бут ж.б. дене мүчөлөрүнө байланышкан туюнтмалар көп колдонулгандыгын, ал эми өпкө, бел, жамбаш, кабак, жаак, кирпик сөздөрү орус тилинде пассивдүү экендигин, көнчөк, кызыл ашык эки тилде тең нөлгө барабар экендиги, кыргыз тилине караганда орус тилинде дене, нерв системасы, таноо, таман активдүү колдонулгандыгын көрсөтүп, салыштырылган тилдердеги соматизмдердин активдүүлүгүн аныктаган. Ошондой эле соматикалык фразеологизмдердин лексикалык курамына статистикалык жана салыштырма анализ жүргүзгөн (1992) [56, 25-б., 55, 17-20-б.].

2000-жылы К. У. Кыдыев «Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдерди салыштырма планда изилдөө» (орус жана кыргыз тилиндеги тексттеринин материалында) аттуу кандидаттык диссертациясын коргогон [67, 2000]. Изилдөөчү К. У. Кыдыевдин илимий эмгегинде Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фразеологизмдерди семантикалык топторго бөлүштүрүп, ар бир топту эки тилдеги фразеологизмдерди өз ара салыштыруу аркылуу сыпаттап көрсөтөт, сүрөткердин айтайын деген оюнун элестүүлүгүн, образдуулугун арттырууда фразеологизмдердин кандай кызмат аткаргандыгын жеткиликтүү деңгээлде ачып бере алган. Кыргызча-орусча тексттерди салыштыруу менен салыштырып жаткан тилдердеги семантикасы да, түгөйлүк курамы боюнча да дал келген жана дал келбеген фразеологизмдерди кеңири талдоого алып, фразеологизмдердин тилдер аралык эквиваленттүүлүк жана структуралык бөтөнчөлүк маселесин коюп, аны тийиштүү илимий деңгээлде чечмелеп көрсөтөт [67, 5-б.].

Г. Ж. Жамшитова «Кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдер жана алардын лексикографиялык сыпаттамасы» аттуу эмгегинде изилдөөчү Г. Жамшитова фразеологизмдерди салыштырма-типологиялык аспектиде иликтеп, кыргыз жана орус тилдериндеги фразеологизмдер өз алдынча да жана өз ара салыштырылып да структуралык, семантикалык жана типологиялык жактан фразеологиялык универсалдуулук маселеси каралып, фразеологизмдердин эквиваленттүүлүгү,

эквиваленттүүлүктүн даражалары жана бейэквиваленттүүлүгү конкреттүү мисалдардын негизинде талдоого алынат. Андан ары автор салыштырып жактан тилдердеги этиштик фразеологизмдерди семантикалык топторго, топчолорго бөлүштүрүп, ар бир топту эквиваленттүүлүк маселеси менен тыгыз байланышта карап, эки тилдеги этиштик фразеологизмдердин жалпылык жана айырмачылыгын ачып берет. Иште фразеологизмдердин сөздүктө камтылыш проблемасына да өзгөчө көңүл бурулуп, аларды кош тилдүү сөздүктө берүүдө тематикалык принцип алгылыктуу экендиги конкреттүү талдоолор аркылуу далилденет, муну менен катар фразеологизмди сөздүктө мүнөздөө, алардын бөтөнчөлүктөрү менен шайкеш келүү даражаларын чагылдыруу маселеси да жеткиликтүү деңгээлде чечмеленип берилет [44, 2000].

2004-жылы И. Исабековдун ««Фразеологизмы и проблемы их перевода» аттуу диссертациялык иши жакталган. Анын максаты фразеология тармагында кыргыз жана орус тилдеринин фразеологиясын изилдөө, тилдер аралык фразеологиялык дал келүүлөрдү аныктоо, изилденип жаткан тилдердин өз ара аракеттенүүсүнүн жана өз ара таасиринин жолдорун аныктоо болгон. Изилдөөчү орус тилинин эмоционалдык экспрессивдүү каражаттарын колдонуу менен кыргыз фразеологиялык бирдиктерин которуунун ыкмалары жана өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт [50, 18 с.].

Б. Б. Максутова «Функционирование фразеологических единиц в языке газеты» аттуу илимий изилдөөсүндө орус жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдерге структуралык-грамматикалык жана семантикалык-стилистикалык талдоо жүргүзүлөт [70].

Фразеологизмдердин семантикалык табиятын аныктоодо, тереңдетип ачып берүүдө Э. Абакированын «Фразеологизмы со значением «психическое состояние лица» в русском и кыргызском языках» (2007) аттуу диссертациясынын өз орду бар экендигин белгилей кетүүбүз зарыл [1]. Ал орус жана кыргыз тилиндеги психологиялык ал-абалды туюндурган фразеологизмдерге ар тараптуу талдоо жүргүзүп, аларды бир нече майда топторго бөлүштүрүп, ар бир топтун өзгөчөлүгүн ачып берүү менен,

айрымдарынын ички турпатын аныктоого да далалат кылган. Натыйжада, фразеологизмдердин жалпы эле семантикалык бөтөнчөлүгү, улуттук табияты жөнүндө теориялык жалпылоолорду чыгарып, эки тилдеги психологиялык абалды туюндурган фразеологизмдердин жалпылык жана өзгөчөлүгүн тийиштүү деңгээлде ачып берген десек жаңылышпайбыз.

Н. К. Абдыракматованын «Фразеологиялык бирдиктердин тил аралык транспозициясынын өзгөчөлүктөрү» (Ч. Т. Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романын кыргыз тилинен немис тилине которуудагы лингвомаданий өзгөчөлүктөр) аттуу диссертациясы кирет [9, 2011]. Изилдөөчү Ч. Айтматовдун аталган романынын немисче котормолорундагы фразеологизмдердин тилдер аралык транспозитивдерин өз ара салыштыруу менен, алардын эквиваленттүүлүгүн жана эквиваленттүү эместигин иликтеген [9, 5-б.].

М. Б. Жаманакова «Кыргыз жана англис тилдериндеги этиштик фразеологизмдер (Т. Касымбековдун чыгармаларынын материалында)» аттуу илимий ишинде кыргыз жана англис тилиндеги этиштик фразеологизмдердин структура-семантикалык, стилистикалык табиятын салыштырып иликтеп, эки тилдеги этиштик фразеологизмдердин жаралуу негиздерин, калыптануу процессин, грамматикалык түзүлүшүн, жасалуу моделдерин өз ара салыштыра карап, териштирилип жаткан тилдердеги фразеологизмдердин жогорудагы белгилери боюнча жалпылык жана айырмачылыгын ачып берүүгө аракеттенет; этиштик фразеологизмдерди семантикалык топторго ажыратып, ар бир топту эки тилдин материалдарынын негизинде талдоого алат; этиштик фразеологизмдердеги өзөк сөздөрдүн стилдик табиятын талдоого алып, фразеологизмдерди башка тилдерге которуу ыкмалары менен бөтөнчөлүктөрү; «Сынган кылыч» чыгармасындагы этиштик фразеологизмдерди которуудагы өксүктөр боюнча илимий жалпылоолорду чыгарат [43, 2011].

Ч. Т. Абдыраева «Кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын кулк-мүнөзүн билдирген фразеологиялык бирдиктерге салыштырма-семантикалык анализ (Уолтер Мейдин котормосундагы «Манас» эпосунун материалдары боюнча)» [8, 2012] аттуу диссертациясында кыргыз жана англис тилдериндеги

фразеологиялык бирдиктердин түзүлүшүнө салыштырма-типологиялык мүнөздөмө берүү менен, салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологизмдердин семантика-структуралык жалпылыгы менен айырмачылыгын, «Манас» эпосундагы адамдын кулк-мүнөзүн туюндурган фразеологизмдердин семантика-грамматикалык табиятын, мындай типтеги фразеологизмдерди англис тилине которуу ык-амалдарын сыпаттап көрсөтөт [8, 4-б.].

Ф. Т. Андашева «Фразеологизмы – зоонимы в немецком и кыргызском языках» (2012) [17] аттуу эмгегинде кыргыз жана немец тилдериндеги зооним фразеологизмдер каралып, анализге алынат.

Фразеологизмдерди салыштырып изилдөөдө маселесине арналган олуттуу илимий эмгек катары Б. Б. Нарынбаеванын «Француз жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык дүйнө сүрөтү» [89, 2017], деген темадагы докторлук диссертациясын баса белгилеп кетмекчибиз. Бул эмгекте француз жана кыргыз лингвомаданиятындагы фразеологизмдер терең талдоого алынып, кыргыз тил илиминде фразеологиялык корпусту азыркы тил илиминин жаңы багыттары – лингвокогнитология жана лингвомаданият таануу боюнча изилдөөнүн алгачкы тажрыйбасы болгон. Эмгектин батыш европалык француз тили менен салыштыруунун фонунда салыштырма аспектиде жазылганы кыргыз тилинин сүрөтүн тереңирээк сүрөттөп, көрсөтүүгө шарт түзгөн. Фразеологиядагы когнитивдик жана лингвомаданий багыттын теориялык-методологиялык негиздерин иштеп чыгууда, фразеологиялык бирдиктерди изилдөөдө жаңы принциптер иштелип чыккан жана теориялык негизде да, методикалык негизде да кеңири иликтөөгө алынган [89, 86-250 б.б.]. Илимий иште акыркы жылдары тил илиминде өзгөчө темп менен изилденип жаткан жаңы багыттар аталган когнитивдик лингвистика жана лингвомаданият таануу өңүттөрүнөн фразеологиялык корпусту изилдөө максатында заманбап ык-амалдары колдонулган. Когнитивдик лингвистикада фразеология биринчи кезекте, маалыматтын кодировкаланышында жана трансформацияланышында роль ойноочу таанып билүү механизми, ал эми лингвомаданият таанууда

маданий феномен, ошондой эле улуттун маданий коду сакталган каражат катары изилденет [90, 218- б.].

П. С. Эстебесова «Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин семантика-структуралык табияты» (2020) [139] аттуу эмгегинде кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин семантика-структуралык табиятын салыштырып изилдеп, структура-семантикалык жактан ар тараптуу иликтөөгө алган. Натыйжада, фразеологизмдердин өз ара байланыш типтери, сөз түркөмдөргө болгон карым-катышы, морфологиялык жактан түзүлүш үлгүлөрү, алардын жаралуу, жасалуу ык-амалдары өңдүү урунттуу маселелер эки тилден алынган фактылык материалдарга конкреттүү талдоо жүргүзүү аркылуу жеткиликтүү ачылып берилген. Бул жерде изилдөөчү П.С. Эстебесова «Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин семантика-структуралык табияты»
аттуу монографиясы да атайын көңүл бурууга арзый турган эмгек экендигин, биз өз изилдөөбүздө аны да таяныч тутканыбызды белгилей кеткибиз келет.

Фразеология боюнча саналып өткөн бардык көлөмдүү эмгектерге карабастан салыштырма мүнөздө изилденүүчү, чечилүүчү, каралуучу маселелер өтө көп. Айрым изилдөөлөрдө бир изилдөөнүн көлөмүнө батпай турган тема алынгандыктан, аларды ар тараптуу кароого тоскоолдук жаратканын байкадык. Буга карабастан, бир тилдеги фразеологизмдерди жеке алып иликтөөдө байкалбай калган жаңы кырларын ачып, аларга көңүл бурууга, фразеология теориясын байытууга өз үлүшүн кошуп жаткандыгын белгилеп кетмекчибиз.

Жогоруда биз таанышкан эмгектердин негизгилерине гана токтолуп өттүк. Фразеология илимине арналаган илимий эмгектер аябагандай көп. Алардын баарына токтолуу зарыл эмес деп ойлойбуз.

Кыргыз лексикографиясында фразеология тууралуу сөздүктөр жана окуу китептеринин басылып чыгуусу

Жогоруда айтып өткөндөй эле К. К. Юдахиндин 1940-жылы жарык көргөн «Кыргызча – орусча сөздүгүндө» фразеологизмдер кеңири кездешет жана алар

башка сөз каражаттарынан айырмаланып ромб белгиси менен белгиленген. Автор китептин баш сөзүндө: «В словаре богато представлен иллюстративный материал: пословицы, поговорки, устойчивые словосочетания, идиоматика, отдельные фразы и цитаты из произведении», – деп жазат [159, 7-б.].

Кыргыз тилиндеги сөздүктөргө фразеологизмдерди кошо киргизүү, анын маанисин чечмелеп берүү иштерин 1969-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн» [153, 7-б.] да көрүүгө болот.

Кыргыз лексикографиясында алгачкы жолу фразеологияга түзмө-түз тиешелүү болгон «Русско-киргизский фразеологический словарь» деген сөздүк Н. М. Хмельницкая менен А. Биялиев тарабынан жарык көргөн. Бул сөздүк орус тили менен кыргыз тилиндеги фразеологизмдер менен түзүлгөн котормо сөздүк болуп эсептелинет.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдерди иликтөө иши улантылып, кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди теориялык, практикалык жактан иликтөөгө арналган бир топ адабияттар жарык көргөн.

1976-жылы Р. Эгембердиев «11-класста фразеологизмди окутуунун өзгөчөлүктөрү» [138], 1979-жылы Ж. Мукамбаев, А.Осмонкулов «Азыркы кыргыз тили» (методикалык көрсөтмөлөр жана көнүгүүлөр жыйнагы) деген эмгектер басылып чыккан.

1980-жылы «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» 1980-жылы «Илим» басмаканасынан 2000 нускада жарык көргөн. Сөздүк Э. Абдулдаев, А. Биялиев, А. Курманалиева, Т. Назаралиев, Ж. Осмонова, К. Сейдакматовдор тарабынан түзүлүп, 4000ден ашык фразеологизмди камтыйт. Окумуштуу Ш. Жапаров: «Иштин максаты – элдик байлыкты элге тартуулоо, же болбосо элден алып, элдин өзүнө берүү. Демек атам замандан бери элде оозеки түрдө жашап келген кенчти топтоп, кагаз бетине түшүрүп, системага салып, сөздүк (жыйнак) түрүндө кайра казына ээсине – элге сунуш кылуу. Өз кезегинде мындай аракет элдин маданиятын жогорулатууга көмөк берет», – деп белгилегендей [156, 10-б.], сөздүк жарык көргөндөн эле жалпы коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынат. Бул сөздүктүн акыркы учурда сейрек кездешкен китептердин катарына

киришин, анын жетишсиздигин жана айрым толуктоо, тактоолорго муктаждыгын эске алышкан окумуштуулар Ж.Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаровдор бул сөздүктүн 2-басылышын иштеп чыгышкан. Сөздүк КРнын азаттыгынын 10 жылдыгына карата белек катары Кыргыз-түрк «Манас» университети тарабынан каржыланып, 2001-жылы 1000 нускада басылып чыгат. Сөздүктө эми 7980 фразеологизмдер камтылган. Авторлор: «Экинчи жолу басылып жаткан бул сөздүктө кыргыз тилинин фразеологиялык айкалыштарынын түрлөрү, варианттары мүмкүн болушунча толук камтылган. Алардын түшүндүрмөлөрү адабий чыгармалардан, мезгилдүү басма сөздөрдөн, саясий, илимий ж.б. адабияттардан, оозеки тилден алынган мисалдар (цитаталар) менен бекемделген [155-б.]. Бул сөздүк кыргыз фразеологиясынын азыркы кездеги абалын тактоодо жана аны андан ары иликтөөчүлөр үчүн баа жеткис эмгектерден десек жаңылышпайбыз.

Дагы бир баалуу каражаттардын бири – Х. Карасаевдин «Накыл сөздөр» деген сөздүгү. Көп жылдык изденүүнүн натыйжасында жаралган бул сөздүк тууралуу автор: «Бабаларыбыз бизге мурас кылып калтырган тил байлыгын чогултуу, анын түйүнүн чечүү менен өмүр бою алпурушуп келдим. Биринчи кезекте «Манастан» башка эл чыгармачылыгы, унутулуп бараткан макалдарды, жалпылап айтканда накыл сөздөрдү жыйноого, анын маанисин чечмелөөгө көп аракет кылдым. Билимдердин жетишинче чечмелөөгө, ар бир накыл сөздүн капкагын ачып, илгерки маанисин тактоого чоң аракет жасадым» - деп жазат [52, 5-б.]. Бул сөздүктө айрым фразеологизмдердин тилде пайда болушуна кандай шарттар өбөлгө болгондугу жөнүндө кызыктуу окуялар баяндалуу менен кыргыз элинин тарыхы, каада-салты, диний ишенимдери жөнүндө да кабар берилет. Бул сөздүктүн 1-китеби 1982-жылы, 2-китеби 1987-жылы «Накыл сөздөр» (Тил казынасынан баян) деген ат менен жарык көргөн. 2 китеп кошулуп, толуктоолор менен «Сорос» фонду тарабынан 1995-жылы 2-жолу басылып чыккан [53, 2-25 б.].

Ж. А. Чыманов «Орто мектептерде фразеологизмдерди окутуунун айрым маселелери» (1982), «Сөз маданияты жана фразеология» (1988),

А. Калдымолдоева «Сөз айкаштарын окутуу боюнча методикалык колдонмо» (3-5-курстун студенттери үчүн) (1989), Э. Абдулдаев, А. Турсуновдун ошол кезде окутулуп жаткан IX-X класстар үчүн «Кыргыз тили» окуу китебинин 11-басылышында (1988-ж.) [7] фразеология жөнүндө эч кандай маалымат жок. Бул кемчилик 1991-жылы А. Сапарбаев, С. Өмүралиева, Р. Эгембердиев тарабынан түзүлгөн X-XI класстар үчүн «Кыргыз тил» окуу китебинин жарык көрүшү менен жоюлду десек болот. Баш сөздө: «Мурдагы окуу китебине айырмаланып, мында жаңы бөлүмдөргө, кээ бир темаларга, окуучулардын өз алдынча ой жүгүртө билүү жөндөмдүүлүгүн арттыруу, тил каражаттарынын таасирдүүлүгүн, образдуулугун терең өздөштүрүү максатын көздөгөн практикалык иштерге көп орун берилди. Мисалы, «Фразеология», «Кыргыз тилинин советтик доордо өнүгүшү» деген темалар окуу китебине жаңыдан киргизилди» [111, 207-213-б.] деп жазышкан.

Р. Токсоналиева «Фразеология» (6-класста фразеологияны окутуу) (1988), «Фразеологияны 11-класста окутуу» (мугалимдер үчүн методикалык колдонмо) (1992), «Эсептик маанидеги фразеологизмдер» (1993).

Ал эми Э. Абдулдаев, К.Сейдакматовдор тарабынан түзүлгөн «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү». Жогорудагы сөздүктөрдөн айырмаланып, бул эмгек атайын мектеп окуучулары үчүн жазылып, 1990-жылы 7000 нускада басылып чыккан [154]. Бирок, тилекке каршы, мектептерде бул сөздүктөр жетишсиз. Көпчүлүк мугалимдер фразеологияны окутууда бул каражатты колдонушпайт. Мындай көрүнүш албетте, окуучунун билим алышына өз таасирин тийгизбей койбойт.

Академик Б. Ө. Орузбаеванын 1994-жылы “Илим” басмасынан “Сөз” деген 20 басма табак (же 260 бет) көлөмүндөгү эмгеги жарык көрөт. Ал эмгекте К. К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнүн” (1965) материалына таянып жүргүзүлгөн анализге караганда, аталган эмгекте бир муундуу 1455 төл уңгу сөз (же түп уңгу) бар.

2003-жылы жарык көргөн кыргыз тилин мамлекеттик тил катары үйрөнүүчүлөргө жардам бере турган, фразеологизмдерди үйрөтүүнүн

практикалык жагын көздөгөн Г. Жамшитованын «Кыргызча - орусча, орусча - кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүгү» өз ичине 1,5 миң сөздү камтыйт. Г. Жамшитова кыргыз тилиндеги кыймыл-аракетти туюндурган этиштик фразеологизмдердин 102 маанилик типтерин ажыратып (мисалы: тынчсыздануну, кыялданууну, урушууну, кайгырууну туюнткан фразеологизмдер), сөздүктүн 1-бөлүгүндө орусча котормолорун, б.а. синоним сөздөрүн, ал эми 2-бөлүгүндө орус тилиндеги этиш сөздөргө кыргыз тилинен туура келген фразеологизмдерди көрсөтүү менен кыргыз тилинин фразеологиясы боюнча алгачкы котормо сөздүгүн жараткан [143, 23-б.].

2019-жылы Раимжан Эгембердиевдин «Кыргыз тилиндеги айрым фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы)» аттуу китеби чыккан. Бул эмгекте кыргыз тилиндеги ойду өзгөчө туюндуруучу фразеологизмдердин пайда болушу тууралуу иликтөө иши жүргүзүлгөн. Фразеолгизмдердин түпкү тегин, алардын маанилеринин кандай жолдор менен пайда болгондугун иликтөөдө автор этимологияда колдонулуучу эки ыкманы тең (элдик жана илимий ыкманы) колдонгон [135, 7-б.].

1.4. Араб тилиндеги фразеологизмдердин изилдениши

Араб тилинин стилистикасынын илим катары түптөлүшүндөгү этаптар

Фразеология тилдик каражаттарды изилдеген лингвистиканын бир тармагы, батыш тил илиминдегидей эле араб тил илиминде дагы көз карандысыз илим же тармак катары түзүлө элек.

Араб фразеологиясын кеңири түшүндүрүү үчүн араб тилиндеги «фразеология» түшүнүгүнүн мазмунуна токтоло кетүү зарыл. Араб классикалык илиминде фразеологизмдер өз алдынча багыт катары каралбагандыктан, тил жөнүндө (фикх ал-луга, ъилм ал-лисан) «фразеологиялык материал» ъилм ал-балага «чечендик илими» (риторика) жана ъилм ал-луга сыяктуу бөлүмдөрүндө изилденген. «Чечендик илими» (риторика) араб классикалык тил илиминин эң маанилүү бөлүмдөрүнүн бири болгон, ага өзгөчө чоң маани берилген» [181, 14-б.].

Стилистика илим катары түптөлүү жолунда 3 негизги доорду басып өткөн:

1. Келип чыгуу этабы (نشأة)
2. Өнүгүү этабы (ازدهار)
3. Жалпылоо этабы (تلخيصات)

- ***Келип чыгуусу:***

Исламга чейинки доордо арабтардын саясий жана коомдук акыбалына жараша, тилге өзгөрүү жана бурмалоо аракеттери болбогондуктан, араб тили эң мыкты сүрөттө сакталган. Фразеология илим катары калыптанбаса дагы, чечендик жана жеткиликтүү кылып сүйлөө (البيان / البلاغة / الفصاحة) акындардын ырларында, оратор-чечендердин үгүттөөлөрүндө (хутба) жетиштүү болуп турган. Айтылган кептин сапатына көңүл бурулуп, чечендикке төп келбегендер артка кайтарылган. Мисал катары, акын ан-Набига аз-Зубйаний «ъуказ» аттуу базарда олтуруп, акындардын ырларына баа берип келген [182,10-б.]. Баалоонун бар болуусу, кептин сапатына көңүл бурулуп тургандыгынан кабар берет. Исламга чейинки доордо оозеки адабият жасалмалоодон (التكلّف / التصنّع) алыс болгонун айтып өтүш керек. Ал эми чечендик менен өтө белгилүү акындар таанымал болушкан. Умру аль-Кайс, Зухейр бин Аби Сульма, Антара бин Шаддад ж.б.

Исламдын алгачкы доорунда адабияттагы акыбал өтө чоң өзгөрүүлөргө дуушар болду. Ошол өзгөрүүлөр араб тилинин да, адабиятынын да өнүгүү агымын аныктады.

Ыйык Куран. Ислам дини араб жарым аралына, андан кийин жалпы дин кабылдагандарды бириктирип турчу өзөк – Куран. Ыйык Куран араб Пайгамбарга (Алланын ага саламы болсун) араб тилинде түшүрүлдү. Ал эч бир чечен айта алгыс көркөм, эч ким кайталоого кудурети жетпес (الإعجاز) тилде түшүрүлдү. Тил жана адабияттагы жакшы түшүнгөн адам да бул кепти кайталай албастыгына көзү жетет жана өзгөчө тилде баяндалгандыгына көптөгөн далилдер келтирилген. Бул тарапта аалымдар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн алардын бири аль-Баккыляни өзүнүн «Курандын керемети» (إعجاز القرآن) аттуу эмгегинде, Курандын адабияттагы кездешчү рифмалык проза, акындардын

ыкмалары жок экенин далилдеген. Андан кийин да көптөгөн аалымдар бул тарапта иш алып барышкан. Исламдын алгачкы доору жана омеяд доорунда стилистика толук илим катары калыптанган жок. Бул илимдин айланасындагы эскерүүлөр кээ бир аалымдарда гана болуп турган .

Эң биринчи түшүндүрмө сөздүк «Китап ал айн» كتاب العين Халил ибн Альфархади тарабынан жазылган эмгек болуп эсептелинет, бул эмгекте кээ бир фразеологизмдер кездешет. Ибн Манзура тарабынан даярдалган «Лисаан аль араб» китеби дагы фразеологизмдерди камтыган алгачкы эмгектердин катарын толуктайт.

Араб тил илиминин негизги пайда болуу себеби – жаңы динди, Ислам дининин тилин оозеки кептин таасиринен сактоо эле. Араб тил илимин түптөөчүлөрдүн бири сегизинчи кылымдагы тилчи басрылык Аль-Халил ибн Ахмед (718-793-ж.) араб сөздөрүнүн морфологиялык курулушун изилдеп, биринчилерден болуп «Айн ариби жөнүндө китеп» («Айна китеби», «Айн харфи китоби») деген араб сөздүгүн түзгөн [179, 39-б.]. Ошондой эле ал «Башкаруучулар китеби» деген чыгарма дагы ага таандык. Анын окуучусу, тилчи Амир ибн Усман Сибавейхи (793-ж.) «Аль-Китаб» деген көлөмдүү эмгегин элге тартуулаган. Аталган эмгекте ал араб тилинин толук грамматикасын түзүүгө аракет жасаган. Анда тыбыштын бир нече орундуктан жасалуусун көрсөтүп, анын негизинде классификациялаган [190, 132-б.].

Бул тил илими төмөндөгүдөй милдеттерди аткарган:

1. Халифаттын расмий тили болгон;
2. Куран баш болгон бардык диний китептер ушул тилде жазылган;
3. Динди жайылтуу үчүн кызмат кылган;

Ал эми жетишкендиктери төмөнкүлөр болгон:

1. Тил илиминде тамга менен тыбыштын, сөздүн жазылышы менен айтылышындагы айырмачылыкты биринчи жолу аныкташкан.
2. Тыбыштарды физиологиялык жана акустикалык жактан талдашкан.

• ***Өнүгүү доору***

Аббасий доору. Бул доор ислам мамлекетинде илимий өнүгүүнүн доору болуп саналат. Ушул доордо бардык илимдердин кагаз бетине түшүрүү процесстери حركة التدوين башталган. Араб тилинин эрежелерин баяндаган эмгектер менен катарлаш стилистикада да китептер жазылып келген. Ушул доордо стилистика илим катары калыптанып, андагы изилдөөлөр өнүгүүгө туш болот. Ошондой эле илимдин калыптанышынын себептеринин бири катары, бардык тил аалымдары көздөгөнү, таза араб тилин сактап калуу болгон. Себеби, исламга жаңы коомдордун кирүүсү тилге да таасир бербей коё албайт эле. Илимдин негиздөөчүсү катары бир нече адамдардын айланасында көз караштар жүрөт:

- Абд аль-Кахир аль-Журжаний (1009-1078 ж.ж.) – стилистикада андан мурдагы жазылган эмгектердин негизинде «Чечендиктин сырлары» (أسرار البلاغة) жана «Кереметтин далилдери» (دلائل الإعجاز) эмгектеринде стилистиканын негизги принциптерин баяндаган.

Көрүнүктүү илимпоз Абд аль-Кахир аль-Журжаний эмгектеринде араб «чечендик илимине» кайрылып, лексикалык маанилердин (маани алкалимат) айкалышы жана грамматикалык маанилер менен «шайкештик» маселелери (маани ан-нахв) сөз жаратуу, билдирүүлөрдү куруу процессине байланыштуу маселелери каралган. Араб риторикасында жана стилистикасында «сөз айкаштарынын түзүлүш механизмдери» көрүнүктүү орунду ээлеген.

Аалымдардын айтымында Аль-Журжаний койгон принциптерден кийин аалымдар жаңы нерсе кошушкан эмес. Көпчүлүктүн көз карашы менен Аль-Журжаний стилистиканын негиздөөчүсү болуп саналат [185, 98-123-б.].

Жогоруда айтылгандай эле, «фразеологиялык бирдик» деген терминди араб тил илиминдеги алгачкы эмгектерден эле кездештирсек болот. Араб тилинде фразеологизмди аныктоо үчүн чечилбеген талаш маселелер көп. Башка көп тилдер сыяктуу эле араб тилинде фразеологизмди бир эле сөз أمثال (амсал, макал) деп коюшкан [170, 18-б.].

- Аз-Замахшари (1075-1143 ж.ж.) – Өзүнүн «Чечендиктин негиздери» (أساس البلاغة) китебинде аль-Журжаний койгон принциптерди тактайын деген жана

«Аль-Кашшаф» китебинде Курандын чечендик жаатындагы кереметин баяндап кеткен. Аз-Замахшарий китебинин кириш сөзүндө куранды чечмелөөчү фикх илиминен же грамматикадан же лексикологиядан же адабияттан чебер болуусу жетиштүү эмес экенин айтат. Балким, эң маанилүү илимдерден болгон «аль-Маъаний» жана «Аль-Байан» илимдерин өздөштүрүүсү шарт дейт [181, 261-б.]. Китеп араб сөздөрү жана алардын риторикасы боюнча эң маанилүү байыркы лингвистикалык сөздүктөрдүн бири болуп эсептелет. Эмгекте лингвистикалык метафоралар, адабий өзгөчөлүктөр, риториктердин сөз айкаштары айтылып, китептин материалдары сөздүктүн тамгаларына ылайык алфавиттик тартипте жайгаштырылган [181, 7-б.].

Бул доор стилистиканын илим катары калыптанышында өтө чоң таасир берген. Эскерилгенден башка аалымдар да тил илиминин өнүгүшүнө салымдарын кошушкан. Бул жолдо ошол доордун адабиятчылары, сынчылары жана акын-жазуучуларынын ролу чоң экенин эске салышыбыз керек. Алардан: аль-Жахиз, ибн Кутейба, ибн аль-Асир, Абу Хилал аль-Ъаскари, аль-Кайравани ж.б. Алар эмгектеринде кептин, чыгармалардын көркөмдүүлүгүн, коздугун баяндап, кемчиликтерин сындап келишкен.

Жалпылоо дооруу

Бул этапта стилистиканын баардык принциптери эскерилип, негиздери коюлуп калган убак. Бул этап 7-кылымга туш болот. Этаптын башталышын аалым ас-Саккакийдин эмгегине байлашат.

Ас-Саккакий (1169-1229 ж.ж.) – «илимдердин ачкычы» (مفتاح العلوم) эмгегинде стилистикага арналган бабта илимди терең баяндап, кийинки аалымдарга жол көрсөткөн. Стилистиканы илим катары негиздөөчү деп да айтылат. Ас-Саккакийдин китебине кийинки аалымдар түшүндүрмө жазышкан. Алардын арасында ар-Разий, аль-Казвиний, Сад ад-дин ат-Тафтазани (سعد الدين التفتازاني ж.б. бар [176, 286-б.].

Онунчу кылымдын башында араб тил илими кыйла түшүнүктүү болуп, терминологиясы түзүлүп, бир системага келет. Араб тил илиминде сөзгө чоң маани беришкен, т.а., алардын изилдөөлөрүнүн борборун лексикография түзгөн [147, 16-б.]. Алар көп сөздүктөрдү түзүшкөн. М.: Сагандын (1181-1252-ж.)

«Толкундун төгүлүшү» аттуу он үчүнчү кылымда түзгөн сөздүгү 20 томдон турган, Шираздык Фирузабади (1329-1414-жж.) 60 томдук (айрым маалыматтарга караганда 100 томдук) сөздүк түзгөн. Бирок бул эмгек бизге жеткен эмес. Анын негизинде автор «Комус» («Океан») деген сөздүгүн түзгөн. Араб тилчилери түрк, фарсы, монгол тилдерин жеке тил катары изилдешкен, б.а., ал тилдерди башка тилдер менен салыштырышкан. Ошондой эле алар синоним сөздөргө көңүл бурушкан. М.: кылыч деген сөздүн 500, арстандын 500, төө деген сөздүн 1000 синоними бар экенин көрсөтүшкөн. Бул учурдагы сөздүктөрдү түзүүдө анык катар ирет жок эле. Ошондой болсо да, иретке келтирүүгө аракеттенишкен. М.: Аль-Жавхаринин 40 миң сөздөн турган «Сихох” (акыйкат, туура) деген сөздүгү Аль-Гаровийдин 10 томдук сөздүктөрү ошол мезгилдеги алфавит тартибинде берилген.

Ислам башка элдерге тарагандыгына байланыштуу ал элдин тили менен араб тили салыштырылган. Ошентип, араб тил илиминин классикалык өнүгүү доору 1258-жылы, б.а., монголдор басып алган мезгилде токтоп, солгундаган. Ошентсе да, классикалык араб тил илими Байыркы Индия жана Байыркы Грек, Рим тил илимдери сыяктуу тил илиминин өнүгүшүнө чоң салым кошту [156, 141-б.].

Саад ад-дин ат-Тафтазани (**سعد الدين التفتازاني**) — XIV кылымдагы атактуу ислам аалымы, теолог, логик, грамматист жана риторик. Ал ислам дүйнөсүндө өзгөчө маанилүү роль ойногон жана анын эмгектери азыркы күнгө чейин ислам илимдеринде окутулат. Тафтазани бул жаатта эң белгилүү жана көп колдонулган «Шарх Мухтасар аль-Маани» (شرح مختصر المعاني) эмгегин жараткан. Бул китеп – Ат-Тафтазаний тарабынан жазылган түшүндүрмө (шарх) болуп эсептелет. Ал өз кезегинде Сакики ал-Мубаркафури тарабынан жазылган «Мухтасар аль-Маани» деген эмгегине түшүндүрмө берген. Ал эми «Мухтасар аль-Маани» — өзүнчө чоң классикалык риторикалык эмгек болгон Саккакийдин «Аль-Маани» деген китебине кыскача түшүндүрмө болчу. Бул эмгекте Тафтазани:

- Аяттар менен хадистерди мисал катары колдонот
- Поэзиядан, араб тилинин классикалык мурасынан үзүндүлөр келтирет

- Ар бир риторикалык ыкма эмне үчүн колдонуларын түшүндүрөт
- Курандагы стилистикалык өзгөчөлүктөрдү талдайт

«Шарх Мухтасар аль-Маани» кээде Куран тафсири жана хадис таануу илимдеринде да колдонулат, анткени ал араб тилиндеги терең маани жана таасирди түшүнүүгө жардам берет.

Араб тил илиминде жогоруда атап өткөн эмгектердин жыйындысы топтолуп отуруп, этап-этабы менен бир нече кылымдар аралыгында араб стилистикасы, т.а., араб кеп илими негизделген. Мында араб кеп илими деп тактоо киргизип жатканыбыздын себеби, араб филологиясынын өз алдынча бир тармагы болгон бул илим علم البلاغة «илмул-балаага» деп аталып, сөзмө-сөз которгондо «жетик кеп илими» деген маанини туюндурат жана ал адамдын тилдик табитин тарбиялап өстүрүп, ошону менен катар кепти ар кандай жагдайга ылайык туура, так жана жетик колдонууну үйрөтүүгө багытталган тил илими болуп саналат. Дал ушул «илмул-балаага» азыркы биз атап жүргөн фразеологияны да өзүнө камтыйт. Жогорудагы эмгектердин негизинде «илмул-балаага» өз алдынча төмөнкүдөй үч бөлүмдөн турат:

- ✓ аль-Маъаний илими (маанилер тууралуу илим);
- ✓ аль-Бадиъ (чечендик илими);
- ✓ аль-Байан илими (ачыктоо жана баяндоо илими) [183,12-б.].

Азыркы убакка чейинки изилдөөлөр жана окутуу ушул негиздер менен уланып келүүдө. Стилистика илимин окутуу түздөн-түз ушул илимдерди окутууну түшүндүрөт. 3 илимдин ар биринин өзүнүн өзгөчөлүктөрү жана аткарган ролу бар. Ар бирине токтолуп өтөбүз:

«Илмул маъаани» сөзмө-сөз «маанилер илими» деп которулуп, кептеги грамматикалык каражаттардын, айрым сөз түркүмдөрүнүн, сүйлөм курулуштарынын жана айрым сөз айкаштарынын модалдык, стилдик маанилерин, т.а., стилдик боёкторун, сырларын жана өзгөчөлүктөрүн изилдейт [195, 47-б.]. Демек, бул бөлүмдү кыргызча грамматикалык стилистика деп атоого болот.

«Илму аль бадииъ» болсо, сөзмө-сөз «кооздук, көркөмдүк илими» деп которулуп, ал кептин сырткы тыбыштык кооздугу менен ички маанилик кооздугун арттыруучу стилдик ыкмалардын жыйындысын түзөт.

Тил аалымдардын жана адабиятчылардын жол башчысы болгон аль-Жахиз тарабынан негизделген, андан ары бул илимди Халиф ибн Муътазз уланткан. Чечендик тууралуу илим – кепти кооз жана угуучуларга жана окуучуларга жагымдуу кыла турчу ыкмаларды окутат [188,166-б]. Ал ыкмалар илимде экиге бөлүнөт:

- ✓ маанини көркөмдөөчү элементтер (المحسنات المعنوية);
- ✓ сөздү кооздоочу элементтер (المحسنات اللفظية).

Муну кыргызча фонетика-лексикалык стилистика деп атоого болот.

Ал эми «илмул баян» келсек, бул сөзмө-сөз «баян, чагылдыруу, илими» деген маанини туюндуруп, кептин элестүүлүгүн, образдуулугун арттыруучу стилдик ыкмалардын т.а., тропторлун теориялык негиздерин изилдейт. Аталган бөлүмдү кыргызча троптук стилистика, же тропторлун теориялык негиздери деп атоого болот.

Алар:

- ✓ ташбих (окшотуу)
- ✓ мажаз (аллегория)
- ✓ истиъара (метафора)
- ✓ мажаз мурсаль (метонимия)
- ✓ кинайа (белги, ишарат, четин чыгаруу) бөлүктөргө бөлүнөт.

Орто кылымдардагы арабдардын бай лексикографиялык адабияты өтө чоң мааниге ээ. Башка көптөгөн өнүккөн тилдерде жок жана баалуу лексикалык жана фразеологиялык материалдар тарыхый жана салыштырма изилдөөлөр үчүн негиз катары колдонулушу толук мүмкүн.

Орто кылымдардагы араб филологдору фразеологияны өз алдынча тил илими катары бөлүп көрсөтпөстөн, тилдин образдуу, туруктуу бир мөөнөттүү эмес бирдиктерин, чечендик илиминин алкагында азыркы тил илиминде фразеологиялык бирдиктер деп эсептелген кубулуштар менен дал келүүчү деп

эсептешкен. Фразеологиялык материалдар жогорудагы айтылып кеткен (фикх ал-луга فقه الغة, илм-ал-лисан, (علم السان) «илм аль-балага» علم البلاغة же кызыл тил жөнүндөгү илим (риторика) бөлүгүндө изилденип келген [126, 11-б.].

Англиялык араб таануучу Дж.Хейвуд мындай деп белгилейт: «...сөздүктөрдү түзүүдө жана арабдар тарабынан башка лексикографиялык иштерди жүргүзүү - тагыраак айтканда, кайра жаралуу доору кытайлардан кийинки эле Батыш Европада мындай эмгектер дээрлик белгисиз болгон мезгилде арабдар түзгөн жалпы жана атайын сөздүктөр бул жаатта өздөрүнүн артыкчылыгын көрсөттү».

Араб изилдөөчүлөрүнүн иш-аракеттери макал-лакаптарды жана афоризмдерди чогултуу боюнча эбегейсиз зор практикалык иштери паремиологиялык материалдарды теориялык жактан түшүнүү аракеттери менен коштолду жана макал-лакап, афористтик сөздөрдүн негизги касиеттерин жана белгилерин аныктоо менен алектенишип келди. Ошого карабастан, араб тил илиминде фразеологиялык бирдикти жана анын семантикалык чөйрөсүн аныктоо иштери жетишээрлик изилденбеген маселелердин бири. Бул жагдайды эске алуу менен бирге адабий араб тилинин фразеологизмдеринен тышкары оозеки араб тилинин фразеологизмдери бар экендигин жана булар негизинен, элдик макал-лакаптар экендигин эске алуу керек.

Ливандык лингвист Эмил Бадиа Якуб өзүнүн изилдөөлөрүнүн биринде элдик макал-лакаптарды жыйноо процесси (алардын жыйнактарда жана чечмелөөдөгү алфавиттик тартиби) араб тилчилери оозеки араб тилине тийиштүү көңүл бурбастан, адабий араб тилин салттуу түрдө үйрөнүп, «араб мурасынын тили» деп таанылгандыктан, оозеки араб тилин изилдөө кечиктирилгендигин белгилейт [12,58-б.].

Бирок, азыркы учурда элдик чыгармачылыктын, фольклордук жана оозеки чыгармачылыктын мартабасы бийиктеп, араб изилдөөчүлөрүнүн элдик макал-лакаптарга жана фразеологизмдерге кызыгуусу артууда.

Араб макал-лакаптары жана фразеологизмдери араб дүйнөсүндө өтө кеңири таралган жана эл арасында мурас катары муундан муунга өтүп келет. Алар

жашоонун ар кандай тармактарын камтып, акылмандыкты, тажрыйбаны, тарбияны жана маданиятты чагылдырып эң терең мааниге ээ. Ливандык лингвист Анис Фреха: «арабдар сөздү фразеологизмдер, макал-лакаптар менен кооздогонду жакшы көрүшөт, өзгөчө карапайым калк арасында сөздү кадырлап сүйлөшөт» деген. Мындан тышкары, Эмил Бадиа Якуб «өз убагында айтылган фразеологизм сөз айкашына күч берет» деп баса белгилейт.[190, 156-б.].

Арабдар өздөрүнүн фольклорун жакшы көрүшөт, аны сөзүндө колдонушат, ансыз ал жарды, экспрессивдүү жана эмоционалдуу эмес болот деп туура белгилешет.

Албетте, бул мезгилге чейин фразеологизмдер макал-лакаптар менен кошо изилденип келгени менен араб тилинде заманбап мааниде изилдене баштašы өтө эле жаңы десек сөзүбүз чеки болбос. Демек, араб тилинде фразеологизмдерди фразеологизм катары изилдеген эмгектердин тарыхы өтө жаш. Жогоруда белгилегендей, фразеологизмдердин эски булактарда макалдар менен кошо маанисинин чечмелениши жана бул багыттагы эмгектердин жазылуу тарыхы өтө эски болуп эсептелет. Көркөм сөз каражаты катары каралып, айрым учурда ички турпаты каралып лингвистикалык табияты талдоого алынган эмес. Араб тилиндеги фразеологиялык сөз айкаштары ар кандай булактардан келет, анын ичинде:

- ✓ Курани Карим жана Пайгамбардын асыл хадистери.
- ✓ Араб адабияты; араб жазуучулары прозаларында, акындары поэзиясында көптөгөн фразеологиялык сөз айкаштарын колдонушкан.
- ✓ Искусство жана кол өнөрчүлүк; скульптура, живопись, тигүү жана токуу сыяктуу искусстводо колдонулган идиоматикалык сөз айкаштары бар.
- ✓ Илим жана философия; араб окумуштуулары жана философтору табигый жана философиялык кубулуштарды чечмелөөдө фразеологиялык туюнтмаларды колдонуп келишкен.

Араб фразеологизмдери күнүмдүк турмушта араб коомунун бардык катмарлары тарабынан колдонулат, алар кепте өз көз карашын далилдөө жана бекемдөө деп аталат. Анткени, фразеологиялык бирдиктер жамааттык пикирди билдирип, айтылган кубулуштарды так мүнөздөйт. Азыркы араб тилинин

фразеологиясынын бирдиктери сөздөр сыяктуу эле кепте даяр формада колдонулуп, семантикалык бүтүндүккө да ээ. Аниса Фрейханын айтымында жалпы семантикалык тамыры бир болот да «салыштыруу» дегенди түшүндүрөт. Ал эми ливандык элдик фразеологизмдерди изилдеген изилдөөчү Эмиль Бадиа Якув «фразеология» сөзү көп деген аныктамаларга ээ болот деп, араб лингвистеринин, тилчилеринин эмгектерине (Ибн Абду Раббинин «Араб Чыгышы» эмгегине, Абу Абдиль Касимдин, Бен Саляманын, Аль Фарабинин) таянып Э. Б. Якуб мындай жыйынтыкка келген «фразеологизм өзүнүн кыскалыгы, маанилүүлүгү, тилде оңой айтылгандыгы жана кооздугу менен муундан-муунга мурас катары өткөрүлүп келген туюнтма». Анын «Ливан макалдары, изилдөөлөр жана классификациясы» аттуу эмгеги таанымал (1984) [13]. Ал эми фразеологизмдерди изилдөө боюнча филология илимдеринин кандидаты Аниса Фрейха араб-англис сөздүгүн түзгөн. «Современные ливанские пословицы» (Бейрут 1974).

Заки Хусамиддин «Ат-Табир ул-ыстылахи», «Дирасатун фи тасилил мусталах ва мавхумаху ва мажаллатухуд-делалиййа ва анматухут таркибиййа» (1985) деген изилдөөсүндө араб тилиндеги фразеологизм темасына алгачкылардан болуп илимий негизде кайрылуу менен бирге эле араб тилиндеги фразеологизмдердин аныктамасын берип, алардын негизги өзгөчөлүктөрүн изилдеп көрсөткөн. Заки Хусамиддин фразеологизмдерге мындай аныктама берет: фразеологиялык туюнтма – белгилүү бир тилде ошол тилде сүйлөгөндөр макулдашкан белгилүү бир мааниде колдонулган сөз айкаштары же сөз тизмектери, аны түз мааниси менен гана түшүнүүгө болбойт. Бул сөз айкаштары макал-лакаптар, профессионалдык жаргондор, так сыпаттамалар, түз эмес сөз айкаштары жана шылтоо сыяктуу ар кандай формада болушу мүмкүн. Фразеологизмдер көбүнчө ар кандай эл аралык тилдерде тез жана натыйжалуу байланышуу жана маанилерди билдирүү үчүн колдонулат. Ал бул сөз айкаштарын булактарына жараша төмөндөгүдөй классификациялаган:

- ✓ Жаңы сөздөр.
- ✓ Салттуу сөздөр.

- ✓ Курандагы сөздөр.
- ✓ Сүннөттөн пайгамбарлык сөздөр .
- ✓ Медициналык же илимий келип чыккан билдирүүлөр.
- ✓ Аскердик талаадан айтылган сөздөр.
- ✓ Оозеки тилден алынган сөздөр [147, 147-б.].

Бул классификацияда бир сөз айкашын лингвистикалык булагы жана семантикалык талаасы боюнча эки булак боюнча классификациялоо мүмкүн экендиги белгиленген. Мурунку бөлүнүүгө келсек, андагы сөз айкаштары бир формага гана таандык болушу мүмкүн. Бул сөз айкаштары ар кандай лингвистикалык кубулуш сыяктуу эле коомдо колдонулушу аркылуу түзүлүшү же мааниси боюнча өзгөрүүгө дуушар болот. Бул эч кандай өзгөрүүгө дуушар болбогон айрым сөздөр бар дегенди билдирбейт. Ушуга ылайык, кээ бир изилдөөчүлөр фразеологиялык сөз айкаштарын эки бөлүккө бөлүшкөн: кандайдыр бир өзгөртүүгө жол берген ачык сөз айкаштарынан айырмаланып, өзгөртүүнү кабыл албаган жана аны жабык туюнтмалар деп аташкан [36, 144-б.].

Араб фразеологиясынын жана паремиологиясынын ар кандай аспектилери төмөнкү араб изилдөөчүлөрү тарабынан каралган: Ибн Мансур, аль-Фахури, аль Майдани, аль-Амда, Фурайха, аль-Мубаррада, Шанеба, А. Хамееда, Э. Якуб, Ибн Абду Рабби, Абу Абид аль-Касем, Бен Саляма, Аль Фарабии, С.А-М. Абдельхамед, А. Х. Акрам, Фарих Лубнани, Саид Убуд, Али Халили, Иса Атауллах, Салим Арафат ж.б.

Араб тил илиминдеги фразеологиянын чет элдик окумуштуулар тарабынан изилдениши

Чет элдик окумуштуулардын араб тилине болгон кызыгуусу VIII кылымдан тарта жаралган (айрыкча ислам илимин үйрөнүү аркылуу). Бирок фразеология өзүнчө илимий багыт катары XX кылымдын ортосунан баштап күч алып изилдене баштаган.

Араб фразеологизмдерин изилдөөдө орус окумуштуулары В. М. Морозова, В. Д. Ушаков, Г. Ш. Шарбатовдун эмгектерин жана кеңири популярдуулукка ээ болгон советтик жана орусиялык көрүнүктүү чыгыш таануучулардын бир катар

эмгектерин бөлүп көрсөтүү зарыл [126, 238-б.]. В. Е. Шагал «Структурно-семантические характеристики предложения в арабском языке» (1958). А. Г. Белова «Введение в арабскую филологию», «Эссе история арабского языка» (1999), «Исторический морфология арабского языка» (1994). В. М. Белкин «Арабская лексикология» (1975), Ю. П. Губанов «Арабская лексикология и фразеология»(1978). В.С. Морозова «Структурно-семантическая характеристика фразеологии арабского литературного языка» (1985) [82, 238-б.]. Мына ушулардын бардыгы араб лексикографиялык эмгектеринде лексемалар менен катар ар кандай туруктуу бир мүчөлүү эмес түзүлүштөр-сөз айкаштары да, сүйлөмдөр да катталган деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Араб тил илиминде орто кылымдардагы бай лексикографиялык адабиятта тарыхый жана салыштырма изилдөөлөргө негиз боло ала турган өтө баалуу лексикалык жана фразеологиялык материалдар камтылганы маанилүү [82, 238-б.].

Советтик жана орусиялык тилчи жана араб адиси, филология илимдеринин доктору, профессор, Россия мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты В.Д.Ушаков «Фразеология арабского классического языка» основанной на материале Корана (1989) деген доктордук изилдөөсүндө Курандагы фразеологизмдерди ар тараптуу изилдеп чыккан. Автор ушул темага көп ирет кайрылган, илимий изилдөөлөрүндө Курандагы фразеологизмдер менен классикалык араб тилиндеги фразеологизмдерди өз ара салыштыргандыгы автор тарабынан көрсөтүлгөн.

В. Д. Ушаков белгилегендей, «фразеологиялык материалдардын берилиши концептуалдык (тематикалык) сөздүктөр, андагы сөздөр жана сөз айкаштары, анын ичинде макал-лакаптар жана тигил же бул концептуалдык чөйрөгө тиешелүү афористтик, ошондой эле салыштырма сөз айкаштары («сыноо жөнүндө», «ката жана одоно», «ачуулануу жөнүндө», «кыйынчылыктар жана кайгылар жөнүндө» ж.б.)» өзгөчө кызыгууну жаратат [126, 14-б.]. 1996-жылы В. Д. Ушаковдун «Фразеология Корана. Опыт сопоставления фразеоречений Корана и арабского классического языка» аттуу монографиясы жарык көргөн, анда Куран фразеологиялык сөздөрүнө лингвистикалык талдоо жүргүзүлгөн.

Алардын көбү классикалык араб тилинин фразеологиялык фондуна кирип, азыркы тилде колдонулуп келе жатат.

Түрк окумуштуулардын араб фразеологиясын изилдеген бир нече маанилүү эмгектери бар.

Алардын бири Сулейман Кочак «Курандагы фразеологизмдер» (2004), деген аталыштагы доктордук ишинде Курандагы фразеологизмдерди изилдеп, аныктамасын берип, категорияларга бөлүп чыккан. Автор Курандагы фразеологизмдерди Курандын стили жана адабий жанры боюнча тактап чыккан. Эрдинч Догру «Заманбап араб тилиндеги фразеологизмдердин, семантикалык, синтаксистик жана прагматикалык өңүттөн изилдениши жана чет тилдерди үйрөтүүдөгү-орду» (2004), деген темадагы доктордук ишинде араб тилиндеги фразеологизмдердин түзүлүшүн аныктап, алардын араб тилин окутуудагы орду боюнча негизги маселелерге токтолгон. Автор ошондой эле араб тилиндеги фразеологизмдердин аныктамасын так жана туура берүүдөгү семантикалык баш аламандыкка илим изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буруу менен фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен бардык талапка төп келген фразеологизмдин аныктамасын берүүгө аракеттенген. Ошондой эле Иззет Хусеин Гураб «Курандагы фразеологизмдер» (2005) деген эмгегинде фразеологизмдерди изилдөө менен алардын негизги маселелерин аныктап, алардын структуралык жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн жазып көрсөткөн. Ал Курандагы фразеологизмдерди тематикалык жактан өзүнчө бөлүктөргө бөлгөн. Араб тилиндеги аталган эмгек бул багыттагы эң чоң жетишкендик катары баалап, негизги муктаждыкты канааттандырган дурус эмгектердин бири болгондугун биз баса белгилеп өткүбүз келет.

Абдужелил Билгин «Курандагы фразеологизмдер жана Земахшеринии Кешшафы» (2006) деген эмгегинде Курандагы фразеологизмдерди жазуу менен бирге эле Курандагы фразеологизмдердин туура эмес которулушу боюнча ой-пикирлерин айтып өткөн. Ошондой эле бул изилдөөдө Земахшеринин фразеологизмдердин маанисин түшүндөргөн көз карашы боюнча цитаталар келтирилген.

Ал эми араб тилин кыргыз тили менен салыштырып изилдөөдө алгачкы жол салгандардын бири К. С. Момуналиевдин «Кыргыз жана араб тилдериндеги салыштыруулардын лингвостилистикалык табияты» (2008) [81] аттуу эмгегинде араб жана кыргыз тилиндеги салыштыруу ыкмасы т.а. анын негиздери, уюштуруучу каражаттары, структуралык түрлөрү, өзгөчө формалары, даражалары, көркөмдүк кызматы стилистикалык илимий жоболордун негизинде салыштырма-типологиялык өңүттөн териштирилет. Баса белгилеп кетчү нерсе, бул эмгекте алгачкы жолу кыргыз жана араб тилдери стилистикалык деңгээлде салыштырылып, кыргыз стилистикасына араб окумуштууларынын айрым концепциялары, бир катар илимий жоболор кийрилген жана ошондой эле автор тарабынан айрым жаңы илимий жоболор сунушталган.

К. С. Кошмоковдун «Кыргыз жана араб тилдериндеги этиштин учур чагы» (2015) [63]. аттуу илимий эмгегинде этиштин учур чагын семит-хамит тилдик тобунун өкүлү болгон араб тили менен салыштырып изилдөө алгачкы жолу колго алынган.

Андан кийинки араб тили менен байланышкан Кыргызстандагы эмгек М. С. Чинлодага тиешелүү «Тропеические средства выразительности и образности в русском и арабском языках (на материале переводов Корана на русском языке)» [127] деген илимий иш. Бул эмгек образдуулук жана экспрессивдүүлүк каражаттарды араб тилинен орус тилине которуу маселесине арналган. Араб тилиндеги Курандын текстинде жана анын И. Ю. Крачковский, Э. Р. Кулиев жана В. М. Пороховалардын орус тилиндеги котормолорунда кездешкен метафоралардын негизинде комплекстүү лингвокультуралык талдоонун модели биринчи жолу иштелип чыгып, ишке ашырылган.

Ошентсе да, араб тил илимин таануудa бай лексикографиялык жана фразеографикалык салттарга карабастан, араб тилинин фразеологизимдерин теориялык жактан өнүктүрүү бүгүнкү күнгө чейин жетиштүү деңгээлде жүргүзүлө элек десек жаңылышпайбыз.

Биринчи бап боюнча кыскача жыйынтык

● Жалпы тил илиминде фразеологияга байланыштуу изилдөө ишинин объектисине камтылган алгачкы эмгек швейцар окумуштуусу Ш. Баллиге, эң маанилүү эмгек академик В. В. Виноградовго таандык. Ал эмгекте буга чейинки лингвистикалык адабияттарда фразеологияга тиешелүү бир нече изилдөөлөр болсо да, фразеологизмдер лексикологиянын алкагында гана каралып келгендиги айтылып, мындан ары тилдин бул бирдиги тил илиминде өзүнчө тармак катары бөлүнүп изилденип, ал маселе тил илиминин бир тармагы катары таанылышы керектигин белгилеген. Академик В. В. Виноградовдон кийин анын окуусун улантып, өз концепциясын сунуш кылышкан В. Л. Архангельский, Н. М. Шанский, А. И. Молотков, А. М. Бабкин, Д. Н. Шмелев, Ю. П. Солодуб ж.б. көптөгөн окумуштуулар чыгышты жана фразеологизмдерди иликтөө орус тил илиминде бүгүнкү күндө да күрдөөлдүү улантылып жатат.

● Түркологияда да С. К. Кенесбаев, Ш. У. Рахматуллаев, З. Г. Ураксин өңдүү белгилүү окумуштуулар башында турган көптөгөн изилдөөчүлөр тарабынан фразеологизмдердин табият-маңызы тигил же бул түрк тилдеринин биринин мисалында ар тараптан караштырылып, тиешелүү илимий-жалпылоолор чыгарылгандыгын көрөбүз.

● Кыргыз фразеологдордун башатында белгилүү окумуштуу Ж. Шүкүров турат. Андан соң илим докторлору Ж. Осмонова, Р. Эгембердиев, илим кандидаты А. Назаров тарабынан фразеологизмдердин табият-маңызынан тартып алардын экспрессивдүүлүгүнүн көркөм функционалдык негиздерине чейинки маселелер бир кыйла тереңдетилип иштелип, теориялык жалпылоолор чыгарылган. Фразеологизмдердин тереңдетилип иликтенишине кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү да чоң өбөлгө түзүп жаткандыгын белгилей кетүү абзел.

● Эки же андан көп тилди салыштырып изилдөө фразеология маселелерин иштеп чыгуу үчүн жемиштүү теориялык багыт болуп саналат. Ушул эле учурда эки же андан көп тилдердин салыштырма сыпаттамасы өзүнүн изилдөө объектилери, максаттары жана ыкмалары бар калыптанган салыштырма изилдөө

теориялык гана эмес, практикалык да зор мааниге ээ экендигин баса белгилей кетпесек болбос: «Салыштыруу – тилди үйрөнүүнүн негизги (балким, жалгыз) ыкмасы» [30, 7-б.]. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди салыштырма мүнөздө изилдөөгө келгенде, негизинен, бейтектеш жана тектеш тилдерге салыштырылып изилденгенин көрөбүз, ал эми бейтектеш тилдердин ичинен араб тили менен салыштырып иликтөө жокко эсе десек болот. Мындай изилдөөлөрдүн практикалык баалуулугун, фразеология теориясын байытууга белгилүү бир деңгээлде салым кошорун атайы айта кетүү шарт.

● Араб тил илиминде изилденишине сереп салууда фразеологизмдер өз алдынча тилдик кубулуш эмес, көркөм сөз каражаты катары каралаары, алардын лингвистикалык табияты, өзгөчөлүгүн иликтөө көз жаздымда калгандыгы байкалат. Ишибизде ушул жагдай көңүлгө алынып, аталган маселени ачып берүүгө өзгөчө назар бурулду. Фразеологизмдерге арналган изилдөөлөргө дыкаттык менен илик жүргүзүүдөн кийин кыргыз жана араб тилиндеги фразеологизмдерге байланыштуу иштелчү маселелер бир кыйла экендигин байкадык жана бул маселе боюнча өзүбүздүн сунуштарыбызды бердик:

✓ кыргыз тилинин өзгөчө араб тилинин фразеологизмдеринин изилдениш тарыхын өз алдынча ар тараптуу иликке алуу;

✓ белгилүү акын-жазуучулардын, элдик оозеки чыгармалардагы фразеологизмдерди өз ара салыштырып изилдөө;

✓ фразеологизмде камтылган улуттук өзгөчөлүктөр боюнча атайын иликтөө жүргүзүү;

✓ сөз түркүмдөргө карай өз-өзүнчө бөлүштүрүп изилдөө;

✓ синонимдеш, антонимдеш, омонимдеш көп маанилүү фразеологизмдери ар бирине өз алдынча илик жүргүзүү;

✓ эки тилдеги фразеологизмдердин котормолоруна өзгөчө көңүл буруу.

2-БАП. ИЗИЛДӨӨ МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети, теориялык жана методологиялык негизи

Кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдери **изилдөөнүн объектиси** катары кароо менен, анималисттик лексикага байланыштуу тилдик бирдиктерди, алардын лексика-семантикалык жана тематикалык топторун, колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, жасалуу жолдорун, стилистикалык жактан аткарган функциясын изилдөөгө алууда зарылдыгына жараша бир нече ыкмаларга, метод-усулдарга кайрылдык. Өзүнчө жаңы метод иштелип колдонулган жок.

Изилдөөнүн предмети – изилденип жаткан эки тилдердеги сөздүктөрдө, чыгармаларда жана тексттерде анималисттик фразеологизмдердин стилистикалык, лексика семантикалык жана морфологиялык өзгөчөлүктөрүн салыштырып талдоо.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи – изилдөө ишибиздин биринчи бөлүмүндө жалпы тил илими, орус тил илими, түркология, кыргыз жана араб тил илиминдеги фразеология боюнча изилдөө абалы баяндалат. Ар бир бөлүмдө бул тармакта изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын иши жана алар караган маселелер жөнүндө жалпы маалымат берилет. Алардын эмгектерин биз өз изилдөөбүздө таяныч катары колдонгонубузду белгилей кеткибиз келет. Ишибиздин теориялык негизин: «Кыргыз тилинин сөздүгү» / түз. И. Абдувалиев, А. Акматалиев, С. Мусаев. (2011. – 1-т.), «Кыргыз тилинин сөздүгү» (2011. – 2-т.), «Кыргыз тилинин сөздүгү» - түз. А. Акматалиев, С. Мусаев (2010), «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» - /түз. Э. Абдулдаев, Д. Исаев – (1969), «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» (мектеп окуучулары ү-н) /түз. Э. Абдулдаев (1990), «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» /түз. Ж. Осмонова (2001), «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» /түз. Э. Абдулдаев, А. Биялиев, А. Курманалиева ж.б. (1980), «Кыргызча-орусча сөздүк »/ түз. К. К. Юдахин (1965), Х. Карасаев, «Камус наама» (2016), «Накыл сөздөр» (1982, 1-китеп), «Накыл сөздөр», (1987. 2 китеп), А. Сапарбаев, «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» (1997), Ж. Шүкүров, «Кыргыз тилиндеги фразеологиялык

айкалыштар жөнүндө» (1956), Р. Эгембердиев, «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер» (Табияты жана семантикасы) (2007) «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы» (2009), «Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү» (этимологиясы) (2019), П. С. Эстебесова, «Кыргыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер» (моногр. 2012), Араб тили боюнча: Х. К. Баранов, «Большой арабско-русский словарь» (2000), В. М. Борисов, «Русско-арабский словарь » (1993), В. Т. Фавзи, А. М. Шкляров «Учебный русско-арабский фразеологический словарь» (1989), Е. В. Кухарева, «Лингвострановедческий словарь арабских паремий (с лексикофразеологическими комментариями)» (2007), محمد محمد داود/ معجم التعبير الاصطلاحي في العربية المعاصرة/، دار غريب للطباعة القاهرة، ط1 (2003م) محمود اسماعيل صيني مختار الطاهر حسين سيد عوض الكريم /المعجم السياقي للتعبيرات Мухаммед Мухаммед Давуд (2003), Мухаммед Исмаил Хусейин Саид (1996), жана башкалардын эмгектери түздү. Ошондой эле кыргыз жана араб тилиндеги адабий чыгармалардан: С. Каралаевдин варианты боюнча «Манас» эпосу («Манас» эпосу 2010) «Кедейкан Олжобай менен Кишимжан» / түз. Т. Казиев; жалпы ред. А. Акматалиев (1997), Айтматов, Ч. Чыгармаларнын 8 томдук жыйнагы / түз. А. Акматалиев (2008), Т. Касымбеков, «Сынган кылыч» (1990), С. Станалиев, «Касым Тыныстанов. Чагылгандын көз жашы» (2022), Б. Ш. Усубалиев, «Жомок» (2024), Макал-лакаптар, Аз-Замахшари (1075-1143 ж.ж.) الخليل بن أحمد الفراهيدي-/ كتاب ريمون فالور./مصد ر من قدوم نابليون حتى رحيل عبد الناصر/ ريمون فالور ,العين/- 2007 ص «Чечендиктин негиздери» (أساس البلاغة), Курани Карим жана Пайгамбардын асыл хадистери, Ас-Саккакий (1169-1229 ж.ж.) – «Илимдердин ачкычы» (مفتاح العلوم) эмгектери булак катары колдонулду**.**

2.2 Изилдөөдө колдонулган илимий методдор

Жаратмандык кудурет-күч, руханий ишмердүүлүк адам баласын башка жандыктардан айрып, өзгөчөлөнтүп турган башкы касиет экендигин адам баласы таанып-билмейинче, бир нерсе жаратмайынча, жашоо кечире албастыгын эч кимибиз тана албайбыз. Бирок адам мурда эле белгилүү, даяр нерсени таанып-билбейт жана жаратпайт, анда адамзат коому бир орунда тура бермек, сенек

болуп катып калмак, тагыраак айтканда, жер бетинен жок болуп кетмек, же башка бир түргө өтүп кетмек. Бул жагынан алганда, биздин оюбузга а дегенде эле адам баласынын дал ушул таанып-билүүчүлүк жана жаратмандык ишмердүүлүгүн өзүнчө бир тармак – илим тейлеп, байыртан бери адамзат өнүгүүсүн коштоп келген.

Жалпыга маалым, мурда эле белгилүү, ачылып түшүнүктүү болгон нерселер илимди кызыктырбайт, тескерисинче кандай гана илим болбосун белгисиздикти ачууга, аны белгилүү кылууга, белгилүүлүккө айландырууга умтулат жана умтулууга тийиш. Ал эми ачыла элек, белгисиз дүйнөгө чалгын жүргүзүү оңойлук менен ишке ашпайт, т.а., илимий чалгынды баш аламан, ыраатсыз жана чар-жайыт түрдө жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес, анын өзүнчө ык-амалдар колдонулат, булар илимде «м е т о д о л о г и я», «м е т о д» деген терминдер аркылуу белгиленип жүрөт. Методология илимий таанып-билүүнүн ыкмалары менен формаларын, изилдөөнүн принциптерин үйрөтүүчү илим катары «определяет общую ориентацию исследования, особенности подхода к объекту изучения, способ организации научного знания» [34, 264-б.]. Метод болсо кеңири жана тар мааниде 1) жалпы илимий, философиялык мааниде; 2) илимдин белгилүү бир тармагына (м:математика, физика, лингвистика ж.б.) таандык же адистик-илимий (специально-научном) деген маанилерде колдонулуп жүрөт. Мунун ичинен экинчи мааниси биздин изилдөө ишибизге тикеден-тике тиешелүү болуп саналат, бул жагынан алганда, метод (ык-амал) термини илимдин лингвистика тармагында кубулуштарды талдоого алуунун жана таанып-билүүнүн жолу дегенди түшүндүрөт. Демек, изилдөө иштин ийгилиги түздөн-түз дал ушул таанып-билүүнүн жолун канчалык деңгээлде туура тандай жана колдоно билгендикке байланыштуу болуп эсептелет. Ал эми бул жолду, т.а., методдорду колдонуу изилдөөнүн максат-милдеттери, объектиси өңдүү жагдайлар менен шартталат.

Лингвистикада байыртан бери жигердүү колдонулуп келген салттуу ык-амал бар, ал ***сыпаттоо ык-амалы.*** Бул методдун негизинде байыркы да, азыркы грамматикалар да жазылган, ошондой эле аталган ык-амал илимий эмгектерде,

окуу китептерде, түшүндүрмө сөздүктөрдө, энциклопедиялык басылмаларда да тилдик фактыларга илик жүргүзүүдө башкы, негизги ыкма катары колдонулуп жүрөт. Сыпаттоо методунун бөлүктөрү болуп байкоо жүргүзүү катары колдонулуп жүрөт. Сыпаттоо методунун бөлүктөрү болуп байкоо жүргүзүү, жалпылоо, чечмелөө (интерпретациялоо), бөлүштүрүү (классификациялоо) эсептелет жана иликтенип жаткан кубулуштун табият-маңызын ачып берүүдө аталган ыкмалардын баары чогуу, комплекстүү түрдө пайдаланылат.

Байкоо жүргүзүү дегенди белгилүү бир тилдик кубулушту тизмектеп коюу катары жеңил-желпи түшүнбөө керек, байкоо жүргүзүү үчүн, баарыдан мурда, белгилүү бир теориялык даярдык зарыл, т.а., эмнеге жана эмне үчүн байкоо жүргүзүп жатканыбызды аңдашыбыз шарт, ошондо бир гана кубулуштун табият-маңызын ачып берүүгө, ага мүнөздүү белгилерди, касиет-сапаттарды аныктоого жетише алабыз. Айталы, *кой оозунан чөп албаган, атка минер, төөнүн куйругу жерге тийгенде* ж.б. ушул өңдүү анималисттик фразеологизмдердин фразеологизм экендигин далилдөө үчүн аларды тилдеги эквиваленттерине, туруктуу сөз айкаштарына салыштырууга туура келет. Биз *төө куйрук, ат кулак* туруктуу сөз айкаштарын алып көрөлү, булар компоненттүүлүгү жагынан фразеологизмден *(төөнүн куйругу жерге тийгенде)* эч айырмаланбайт, ошондой эле белгилүү бир деңгээлде окшоштуруу да бар, бирок образдуулук, баалоо, эмоционалдуулук белгилерин учурата албайбыз, алар өсүмдүктү туюндурган түшүнүктөрдүн аталыштары гана болуп саналат. Ошентип, байкоо жүргүзүү – бул ошол кубулушка мүнөздүү белгилерди аңдай билүү болуп эсептелинет. Фразеологизмдер тилдеги универсалдуу кубулушка кирет, кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер да башка тилдердегидей эле семантикалык маанилери, сөз түркүмдүк табияты, структурасы ж.б. белгилери боюнча өз ара айырмаланбай койбойт. Ошондуктан жалпылоо процесси жүрөт, мисалы, тематикасы боюнча (семасы) окшош же жакын фразеологизмдер бир топко, маанилеринин жакындыгы боюнча өзүнчө бир топко, маанилик жактан карама-каршы экендигине карай дагы бир бөлөк

топко кошууга туура келет, айтор мындай жалпылап бириктирүүнү бир канча топко бириктирип кароо максатка ылайык.

Мисалы, ***ак төөнүн карды жарылган, кой үстүнө торгой жумурткалаган***, **فاره يلعب على الزبيب** (с.с., чычканы мейиздин үстүндө ойнойт) деген өңдүүлөр «берекечилик», «токчулук» семасына бириксе, компонентинин саны боюнча да бир топко (4 түгөйлүү) кошулат.

Байкоо жүргүзүүнүн натыйжасын чечмелөө – бул аны талдоого алуу, башка фактылардын ичинде алган ордун белгилөө болуп саналат. Мисалы көбүнчө эгин талаасында жүрүүчү кичирээк илбээсин куш лексикалык маанисин туюндурган ***бөдөнө*** сөзүнүн негизинде уюшулган «бөдөнөдөн куйрук чыгарган» фразеологизмдин маанисин «болбогон нерселерди ойлоп табуу, өтө эпчил, кыйын экендигин көрсөтүү» деп чечмелесек болот: Ал ошондой ***бөдөнөдөн куйрук чыгарат***. Бул фразеологизм кырдалга карай оң же терс баада айтыла бериши ыктымал. Ушул сыяктуу эле өзөгүн ***ит*** (карышкырлар тукумуна кирүүчү үй айбаны) сөзү түзгөн, ар кандай фразеологиялык маанини туюндурган туруктуу сөз айкаштарын көп эле учуратууга болот: ит арка–ынтымаксыздык, ыркы жоктук, ич ара келишпестик: ***Ит арка*** бүлө ооздон сөзүбүздү талашат, душманга туш ачып берди [153, 616-б.]; иттен чыгаруу–эптеп жөнөтүү, көңүл сооротон курулай сөздөр менен жолго салуу: Көрсө, жөн эле ***иттен чыгарыптыр***, ага деле кейибедик. [153, 616]; **أبخل من كلب** – зыкымдык, сараңдык (с.с., иттен дагы сараң): هو غني و لكن **أبخل من كلب** (Ал бай бирок ***иттен дагы сараң***) ж.б.

Кайсы бир белгиси жагынан жалпылыкты түзүшү боюнча фразеологизмдерди классификациялап, өз-өзүнчө топторго бөлүштүрөбүз, бул болсо фрзеологизмдерге мүнөздүү болгон өзгөчүлүктөрдү терең ачып берүүгө чоң көмөк көрсөтөт. Айталы, фразеологизмдик маанини анын тутумундагы сөздөрдүн катышына карай фразеологизмдер үчкө бөлүнөт: *фразеологиялык ширешме* (беш өрдөгүн учуруу,جَاءَ بِقَرْنَيْ حِمَارٍ – эшек мүйүзү менен келди) [168, 160-б.], *фразеологиялык бирдик* (үкүнүн уясын табуу), *фразеологиялык тизмек* (ат токуур, **حصانه جراي** (аты боз)) ж.б.

Бул жерде мындай бир маанилүү жагдайды эскерте кеткибиз келет. Биз изилдөө ишибизде ар түрдүү методдорду колдонобуз, үстүртөн караганда, тигил же бул методду бир маселени караштырганда, экинчи бир методду андан башка бир маселени талдаганда колдогондой көрүнө берет.Чындыгында, методдорду биз ой жүзүндө гана бөлүп алганыбыз менен, практикада алар, негизинен, эриш-аркак колдонула берет, ошондо гана талдоо ар тараптуу жана комплекстүү жүрүп, иликтөөгө алынып жаткан тилдик бирдик, кубулуштардын табияты терең ачылары анык. Айталы, биз сыпаттоо методун ***компоненттик илик жүргүзүү*** методу коштоп жүрүшү шарт, мунсуз фразеологизмдердин семантикалык структурасын, моделин аныктоого мүмкүн эмес. Аталган илик жүргүзүү ык-амалы, негизинен, фразеологизмдердин, сөздөрдүн семантикасына өзгөчө ык коёт да, алардын лексика-семантикалык топторун ачып берүү, алардын түшүндүрмө фразеологиялык сөздүктөрдө камтылган маанилерин аныктоо өңдүү милдеттерди аркалайт.

Мисалы, биз жогоруда келтирилген, *«берекечилик», «токчулук»* жалпы семаны туюндурган фразеологизмдер (*ак төөнүн карды жарылган, кой үстүнө торгой жумурткалаган*) «мезгил», «заман» деген майда семаларга бөлүнүп, эмоциялык-экспрессивдик оң маани (бааны) да билдиришет. Бирок булар өз ара жалпылыкты түзгөнү менен, ушул эле маалда бири экинчисинен айрымаланбай койбойт, дал ушул айрымачылык алардын ар бирин өз алдынча бирдик катары жашатып тура. Тактап айтканда, биринчи фразеологизмде жыргалчылыкка, телегейи тегиздик менен замандын жыргалчылыгына басым коюлса, экинчи фразеологизмде негизинен «токчулукка» басым коюлат, муну менен катар биринчи фразеологизм экинчиге караганда кенен мейкиндикти, мезгилди камтыйт: биринчиси күз мезгилин, экинчиси мезгилди ылгабаган заманды көз алдыга элестүү тартып берет. Ал эми араб тилиндеги **فاره يلعب على الزبيب** (факраху ялъабу аля азабииб с.с., *чычканы мейиздин үстүндө ойнойт*) түрмөгү мезгилди эмес жөн гана «берекечилик», «токчулук» маанисин берип турганын байкадык.

Тилдик кубулуш, бирдиктердин табият-маңызы аны тилдик кубулуш-бирдиктерге салыштырмайынча ачылбастыгы айтпаса да түшүнүктүү, бул

жагынан ***салыштыруу методу, салыштырма тарыхый грамматика*** тектеш менен бейтектеш тилдердеги бирдиктерди өз ара салыштырууда өзгөчө орунда турат [5, 9-б.]. Бирок мындай салыштыруу тилдер (тектеш же бейтектеш) арасында жүргүзүлөт экен деген бир жактуу пикирге келүүгө болбойт. Анткени ал (салыштыруу) бир тилдин чегинде, ичинде деле жүргүзүлө берет. Мисалы, кыргыз же араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдерди биринин ичинде деле төмөнкүдөй тартипте салыштыруу жүргүзүлөт: фразеологиялык бирдик-анын эквивалент; фразеологиялык бирдик-анын синонимдери, антонимдери, варианттары; фразеологиялык бирдик-анын маанилери (эквиваленти жок болсо) менен фразеологиялык маанини салыштыруу. Мисалы: *кой оозунан чөп албаган,* **بقرة الحلوب** *(с.с., саан уй),- абдан жоош, момун* бул маанилеш эки бирдикти салыштырсак, биринчи бирдик (фразеологизм) турпаты жагынан көлөмдүү, мазмуну жагынан байыраак келип, таасир этүүчүлүк касиети да күчтүү болору, буга байланыштуу ал адамдын жооштугун тек гана түшүнүк, атоо катары туюнтуп койбостон, жооштуктун өзүнүн элесин ары мазмундуу, ары жандуу жана экспресивдүү көз алдыбызга тартат, б.а., жоош адам чебер тартылаган сүрөт сымал көз алдыбызга келе калат, ошондуктан фразеологизмдерди эквивалентине салыштырмалуу чебер тартылган сүрөт катары караган окумуштуулардын пикирине кошулбай коюуга болбойт.

Эми варианттарынан мисал келтирели: *эшек такалоо, чочко такалоо*. Эки вариантта тең эч нерсе бүтүрбөй, бекер, бош жүрүү маанисин элестүү берет, бирок бири экинчисинен колдонулуш жыштыгы, стилдик чөйрөсү ж.б. жагынан айрымаланат жана ошон үчүн тилибизде экөө тең колдонулуп жүрөт. Бүгүнкү күндүн көзү менен карасак, *эшек такалоо* көркөм стилде, оозеки сүйлөшүү стилде кеңири колдонулса, *чочко такалоо* колдонулушу жагынан чектелген, ал көбүнчө белгилүү чөйрөдө гана оозеки стилдин карапайым түрүнө мүнөздүү. Эгерде чочко такалоо жигердүү колдонула баштаса, өзүнүн жаңычылдык касиети менен эшек такалоо түрмөгүнүн эмоционалдык-экспресивдүүлүгү жагынан артыкчылыкка ээ кетиши ыктымал. Ал эми араб тилиндеги варианттуулукка келсек: **لبس له جلد الأسد,لبس له جلد النمر** *(ага жолборстун терисин*

кийгизди, ага арстандын терисин кийгизди). Эки вариантта тең *аябай ызалоо, маскаралап, кыйнап, кордук көрсөтүү* маанисин образдуу берип турат. Көркөм стилде жана оозеки кепте көбүнчө **لبس له جلد النمر** *(ага жолборстун терисин кийгизди)* кеңири колдонулаарын байкадык.

Жалпысынан алганда, фразеологизмдерди фразеологиялык системанын катары изилдөөдө жалпысынан бир тилдеги (биз буга мисалдар аркылуу учкай токтолуп өттүк) жана тил аралык мамиле колдонулат. Биздин изилдөө ишибиздин өзөгүн түзгөндүктөн, мамиле маселесине кеңирирээк токтолуу зарылчылыгы туулуп отурат.

Тилдин ичиндеги мамиледе бир тилдин фразеологиялык системасы каралат. Мында фразеологиялык бирдиктердин категориялык белгилери, алардын жасалуу мыйзам ченемдүүлүктөрү, фразеологизмдердин классификациясы, фразеологиялык бирдиктердин түзүлүш өзгөчөлүктөрү, семантикасы, кызматы, фразеологиялык бирдиктердин туунду негиздеринин типологиясы, аларды түзүүнүн жолдору жана ыкмалары сыяктуу меселелер каралат. Фразеологиялык образдардын улуттук өзгөчөлүгү, фразеологиялык туруктуулук маселелери, форманын жана мазмундун өзгөрмөлүүлүгү чечилет. Сөз айкаштары, сөз айкаштарынын стилдик, социалдык, прагматикалык мүмкүнчүлүктөрү жана өзгөчөлүктөрү каралат. Фразеологиядагы моделдөө фразеологиялык бирдиктердин тилдик табиятынын маңызын гана мүнөздөбөстөн, тигил же бул тилдин фразеологиялык фондун кеңейтүүнүн жолдорун жана каражаттарын да мүнөздөйт. Фразеологиялык бирдиктердин тилдик формасы алардын тилдик мазмунун бириктирүү жана формалдуу көрсөтүү, ошондой эле алар белгилеген обьективдүү дүйнөнүн кубулуштарын аныктоо жана айырмалоо милдетин аткарат.

Тил аралык мамиледе изилдөө обьектисине бир тилдин фразеологиялык тутумунун чегинен чыгып, жок дегенде эки же андан көп тектеш жана бейтектеш, бир же башка структуралуу тилдерди тартууну талап кылат. Дал ушул ыкма менен кыргыз жана араб тилдериндеги тилдер аралык фразеологиялык дал келүүлөр жана эквиваленттер байланышты.

Мындай учурларда сөз түзүлүшү жана мааниси боюнча окшоштуктарды көрсөткөн ар кандай тилдердин фразеологиялык бирдиктери жөнүндө болуп жатат. Эки же андан көп тилдердин конкреттүү фразеологиялык бирдиктеринин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды изилдөө фразеологияда салыштыруу методунан тышкары эң белгилүү жана кеңири таралган.

Фразеологизмдердин жалпы теориясы, салыштырма фразеологизмдерди калыптандырууда, фразеологиялык универсалдардын негизин түзүүдө абдан баалуу жана пайдалуу. Ар кандай тилдердин окшош фразеологиялык бирдиктери гана салыштырмалуу типологиялык изилдөөгө дуушар болот. Эгерде ар кайсы тилдердин фразеологиялык бирдиктеринин ортосунда дал келүүчүлүк болбосо, анда аларды салыштырууга эч негиз жок. Башкача айтканда, салыштырылган тилдик фактылардын ортосундагы жалпылыктардын, толук айырмачылыктардын эмес, милдеттүү түрдө окшоштуктардын болушу шарт. Экөөнүн тең табияты, типологиясы салыштырмалуу, типологиялык анализдин жүрүшүндө аныкталууга тийиш. Бул салыштырмалуу фразеологизмдерге да тиешелүү, анын алкагында ар түрдүү тилдердин фразеологиялык бирдиктери талданат.

Ар түрдүү тилдердин фразеологизмдердин ортосундагы өз ара байланыштын эң четки чекиттери болуп, бир жагынан, түзүлүшү жана семантикасы боюнча абсолюттук окшош фразеологизмдер, абсолюттук тилдер аралык фразеологиялык эквиваленттер жана экинчи жагынан, бири-биринен такыр айырмаланган фразеологиялык бирдиктер болуп саналат.

Ар кандай тилдердин фразеологиялык бирдиктеринин тутумундагы бул четки пункттардын ортосунда окшоштук жана айырмачылык даражасы боюнча ар түрдүү тилдердин фразеологиялык бирдиктери жатат. Алардын типологиясы салыштырмалуу фразеологизмдер же тилдер аралык фразеологиялык дал келүүлөрдүн жана эквиваленттердин фразеологизмдери аркылуу ачылып берилет: «толук бирдейлик жана толук айырмачылык мамилелери менен катар, табигый түрдө толук эмес жарым-жартылай иденттүүлүк мамилелери катары жалпылаштыруучу ортоңку этаптар бар.

Тилдер аралык мамилелердин аталган түрлөрү-кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологиялык бирдиктерди салыштырганда эквиваленттүү, толук эмес эквиваленттүү жана айырмачылык мамилелери табылат:

а) жеке аспектилерде жана формалдуу семантикалык уюмда, негизинен, лексикалык жана структуралык-синтаксисттик аспектилерде (аспект корреляциясы);

б) агрегаттык эмес мазмунда, башкача айтканда, денотаттык жана коннотациялык-прагматикалык мааниде (функционалдык-семантикалык корреляция).

Мындан тышкары, фразеологиялык бирдиктердин салыштырма мүнөздөмөлөрү да сандык аспектиге ээ тигил же бул фразеологиялык бирдиктин эквиваленттеринин саны, алардын салыштырма колдонулушу, салыштырылган тилдердин фразеологиялык курамындагы ар кандай типтеги эквиваленттердин үлүшү немец тил изилдөөчүсү А. Д. Рейхштейндин изилдөөлөрү ар кайсы тилдердин фразеологиялык бирдиктеринин аспективдүү жана формалдуу-семантикалык байланышын өз-өзүнчө изилдейт .

Турмуштук зарылдыктан улам стилдер изилдөөнүн өзгөчө предмети катары таанылып, тилдин стили, кеп стили, поэтикалык сөз жана башка ушул өңдүү иликтөө иштери менен алектенген окумуштуулардын чоң чөйрөсү бар. Буга байланыштуу тил таанууда ***стилистикалык метод*** деген ыкма пайда болуп, ал тилдик кубулуштардын стилдик өзгөчөлүгүн ачып берүүдө колдонулуп келатат. Аталган ыкма аркылуу изилдөө, баарыдан мурда, стилдерди эмне түзөрүн, тактап айтканда, турмуштун ар кандай тармактары менен коомдук ишмердүүлүктө тилдик каражаттардын дифференцияланышына илик жүргүзүү болуп саналат.

Мындай өңүттө алганда, кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдер экспрессивдүү-стилистикалык касиеттери, кептин тигил же бул түрүндө колдонулуш абалы боюнча бир кылка эместигине күбө болобуз. Ошондуктан анималисттик фразеологизмдерди шарттуу түрдө үчкө бөлүп кароого максатка ылайык:

1) атоо маанидеги фразеологизмдер;

2) турмуштук оозеки сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдер;

3) китептик фразеологизмдер. Биринчи топко өздөрүнүн эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк касиетинен ажырап бараткан, турмуштагы кубулушту, ал абалды жана башка тек гана атап көрсөтүү менен чектелген *бөрү тил* (эки жагы миздүү, курч найзанын учу), ***бээ саам*** (болжол менен бир сааттык убакыт) өңдүү фразеологизмдерди кошсок болот. Экинчи топко көбүнчө оозеки сүйлөшүү кебинде колдонулуу менен, өзүнө мүнөздүү экспрессивдүү-стилистикалык боектору менен өзгөчөлөнгөн ***ботодой боздоо*** *(буркурап ыйлоо), жылы төө болсо да (укмуш, кыйын болсо да),* алдына миң жылкы салуу (мас болуу, кызып калуу) фразеологизмдерин кошсок болот. Үчүнчү топ болсо, биринчиден, алардын турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасына караганда китеп стилинде, тактап айтканда көркөм адабий жана публицистикалык стилде мүнөздүү түрдө колдонулушу, экинчиден, ушу спецификалык өзгөчөлүгүнө байланыштуу өзүнүн экспрессивдүү-стилистикалык касиетинин көтөрүңкүлүгү жана поэтикалуулугу [110, 304-б.] менен бөтөнчөлөнүп турат. М: ***беш өрдөгүн учуруу*** *(калп айтуу)* ***жыланач төөнү бучкакка чапкандай*** *(эч токтоосуз, шар,* ***жыландын башын кылтыйтуу*** *(сес көрсөтүү, кыйытуу)* жана башка. Акырында атайы айта кетчү төмөнкүдөй жагдайлар бар:

а) фразеологизмдердин жогорудагы үч түрүнүн ортосуна өтпөс чек кошууга мүмкүн эмес, анткени алар зарылчылыгына жараша ар кандай стилде деле колдонула берет, айталы, оозеки сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдер көркөм каражат катары көркөм стилде да көп урунса, китептик стилдеги фразеологизмдер расмий стилдин оозеки формасы болгон ар кыл расмий билдирүүлөрдө, баяндамаларда, жарыш сөздөрдө деле колдонула берет [110, 305-б.]

б) стилистикалык методду колдонууда, фразеологизмдердин стилистикалык боёкчосу менен чектелип калбай, алардын семантикасын (мазмунун), ар түрдүү психологиялык жагдай шарттарды да эске алуу максатка ылайык.

Фразеологизмдердин универсалдуу кубулуш экендиги алардын улуттук өзгөчөлүгүн таанууга негиз боло албайт, деги эле улуттук өзгөчөлүктөрдү чагылдыруу жагынан фразеологизмдер тилдик бирдиктердин ичинде өзгөчө орунда турат. Анткени аларда улуттун дүйнө тааным өзгөчөлүктөрү бекем сакталган, атүгүл аты калып, өзү жок бөтөнчөлүктөрдү чагылдырган фразеологизмдерди да учуратабыз. Бир эле мисал: тилибизде ***«ит көйнөгүн мурда жыртуу»*** *(«мурда туулуу, улуу»)* деген туруктуу сөз айкашы бар, бирок эмне үчүн минтип айтылып калгандыгын, мунун негизинде кандай көз караш, үрп-адат жаткандыгын бүгүнкү күндө көбүбүз билбейбиз, анда ошол ишеним, үрп-адатка назар тигип көрөлү. Кыргыздар итти мурда көзү ачык, жамандыкты алдын-ала туя билген жандык катары ыйык тутушкан (чындыгында, мындай көз караш азыр деле кары адамдарда сакталып калган, өзгөчө ит уулуган чоочулоо, жамандык алып келеби деп коркуу бүгүнкү күндө да орун алган, мындай учурда итке карата «кара башыңды жуткур!» деген каргоо сөзү көп айтылат), ошондуктан ымыркайга көйнөк кийгизерден мурда итке кийгизип ырымдашкан. Демек, тилибизди жогорудагы туруктуу сөз айкашы сакталып калбаганда, бизге анын негизин түзгөн көз караш да жетмек эмес. Ошентип, тигил же бул элдин өнүгүү тарыхында, тажрыйбасында, жолунда жаралган нерселер түшүнүктөр, үрп-адаттар жана башка ал элдин тилинде чагылдырылат, тил алардын улуттук өзгөчөлүгүн тастыктап турган чен-өлчөмдөрдүн бири болуп саналат, ошондуктан айрым окумуштуулар тил улуттук-маданий функцияны да аткарарын белгилеп жүрүшөт [123, 47-б.].

Чындыгында эле, элдик искусство, адат-жөрөлгөлөр, ырым-жырымдар, каада-салттар, жүрүм-турум нормалары жана башка укумдан-тукумга өтүп, натыйжада спецификалык этникалык маданиятты калыптандыруучу компоненттер келип чыккан.

Этникалык маданият-этнодифференциялык кызмат аткаруучу, ал этникалык өзгөчөлүктү камтуучу маданий элементтердин жана структуралардын жыйындысы. Демек, кыргыз элинин этникалык маданияты дегенде биз кыргыз элинин калыптанышы менен тыгыз байланышта өнүгүп, өзүнчө атоолорго,

салттуулукка ээ болгон материалдык жана рухий маданий дөөлөттөрдү, баалуулуктарды түшүнөбүз. Ал эми этномаданий лексика болсо, мурун ичинде фразеологизмдер өзгөчө орунда турарын жогоруда эскерткенбиз, кыргыз тилин эне тили катары алып жүрүүчү элдин материалдык жана руханий маданиятынын реалийлерин (чындыкты) туюндуруучу сөздөр болуп эсептелет, тактап айтканда, этномаданий материал жеке улуттук–маданий бөтөнчөлүктөрдү чагылдырат. Ошондуктан алар аркылуу кыргыз элинин байыркы доорлордогу элдүүлүк өзгөчөлүгүн, улуттук бөтөнчөлүктөрүн, этнофилософиясын көрө алабыз жана ушундай эле ойду араб тилине да байланыштуу айтсак болот. Жогорудагыдай жагдайларды эске алып, биз ишибизде ***этнолингвистикалык методду*** да колдонуп, фразеологизмдерден маданиятка карай илик жүргүзүүгө далалат кылдык.

Жандаштырма (же жандаштырып салыштырма) метод тектеш эмес эки тилдин гана фактыларын сыпаттап, окшош жана айырма жактарын аныктоодо, анималисттик фразеологизмдерди бир тилден экинчи тилге которуп талдоодо пайдаланылды. Бул метод практика үчүн, айрыкча экинчи тилди үйрөнүүчүлөр үчүн чоң өбөлгө болот. Кыргыз тилиндеги анималисттик фразеологизмдердин араб тилиндеги эквиваленттерин табуу, алардын бөтөнчөлүктөрүн аныктоо кыргыз жаштарын араб тилине үйрөтүүгө, алардын экинчи тилде таасирдүү, мазмундуу сүйлөөсүнө бир аз да болсо, түрткү болору шексиз. Фразеологизмдерди катар коюп талдоо «кыргыз тилинен – араб тилине карай» жолу менен аткарылды. Мындай принцип боюнча жүргүзүлгөн иликтөөнүн натыйжалары ***салыштырма-типологиялык*** изилдөөлөргө кошумча материал боло алат.

Математикалык талдоо методу азыркы доордо тилдик фактылар математикалык методдор менен изилденип жатат. Анткени тилдик түрдүү фактылар математиканын жардамы менен аныкталуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ. Мындан тил илиминин структурасынын элементтери сапаттык белгилери боюнча гана эмес сандык белгилери боюнча да өзгөчөлөнөт деген тыянак чыгарууга болот. Математикалык талдоо методу аркылуу көркөм сөз

чеберлеринин индивидуалдык-стилдик өзгөчөлүгү да аныкталуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ишибизде фразеологизмдердин түзүлүш өзгөчөлүктөрү, компоненттеринин санын, эки тилдеги колдонулган фразеологизмдерди жана башка маселелерди караштырууда аталган методго кайрылууга туура келди.

Иштин айрым конкреттүү фактылардан жалпылыкка карай жүрүшү ***дедуктивдик методду*** колдонууга алып келди.

Илимий ишибиз кыргыз жана араб тилдеринде болгондугуна байланыштуу, көбүнчө араб тилиндеги мисалдарга кайрылууга туура келди; айрыкча, андагы мисалдарды, табылгаларды кыргызчалатуу ***которуу жолу аркылуу*** ишке ашырылды. Бул жол аркылуу төмөнкү иштер жасалды бир тилден экинчи бир тилге (тектеш, бейтектеш) которуу;

а) адабий тилден анын диалектисине же диалектиден адабий тилге,

б) бир тилдин диалектисинен экинчи бир адабий тилге которуу;

в) эски тилден кийинки жаңы тилге которуу иштери аткарылды.

Окшоштуктарды табуу, бирдей көрсөткүчтөрдү аныктоо аналогияга негизделди. Талдоонун, системалаштыруунун, салыштыруунун, сыпаттоонун негизинде тыянак чыгаруу, жалпы жоболорду белгилөө, корутундулоодо ***жалпылоо методуна*** таянылды.

Экинчи бап боюнча тыянак

Изилдөө ишинин натыйжасы, ийгилиги максат, милдеттердин так, ачык-айкын коюулушунан, иликтөө процессинде методдорду, ык-амалдарды туура, кылдат колдоно билүү жөндөмүнө байланыштуу болот. Биз мына ушул акыйкатты бекем тутуп, ишибизде баштан-аяк бул принциптен тайбоого далалат кылдык.

Ишибизде бир нече метод колдонулду, биз аларды эриш-аркак, бирин экинчиси менен тыгыз байланышта урунууга умтулдук жана мындай аракетти изилдөө ишибиздин табияты талап кылды. Тактап айтканда методдорго жогорудагыдай мамиле болбосо, ар тараптуу жана комплекстүү талдоо жүргүзүү мүмкүн эмес эле.

Төрт милдетти (байкоо жүргүзүү, жалпылоо жана башка) аркалаган *салттуу сыпаттоо методу* жана тилдик бирдиктердин семантикасына ык койгон *компоненттик илик жүргүзүү методдору* бүтүндөй фразеологизмдердин табият-маңызын ачып берүүгө багытталса, аталган ык-амалдардын натыйжаларына таянган *салыштырма методу* аркылуу жүргүзүлгөн талдоодо саыштырылып жаткан тилдердеги фразеологизмдердин турпат жана мазмун жагынан жалпылыгы менен айырмачылыгы каралаштырылып тиешелүү натыйжалар, теориялык жалпылоолор чыгарылды.

Жогорудагылар менен катар ишибизде *математикалык, дедуктивдик, салыштырма типологялык, котормо жана жалпылоо* ж.б. методдору да колдонулду, алардын баары тең эки тилдеги фразеологизмдердин табият-маңызын, дал келүүлөр менен дал келбөөчүлүктү, мунун себеп-өбөлгөлөрүн терең ачып берүүгө багытталды.

Акырында бир жагдайды дагы бир жолу эскерте кетүүгө туура келет: ишибизде колдонулган методдорду биз ой жүзүндө гана ажырата алабыз, ал эми практикада аларды эриш-аркак колдонуу зарыл, бул принциптен таюу иликтөө ишинин туура жүргүзүлүшүнө тоскоол болот.

3- БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛИНДЕГИ АНИМАЛИСТТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СТРУКТУРАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Учурда бардык изилдөөчүлөр тарабынан фразеологиялык бирдиктер бир сөздөн турбагандыгы таанылган. Алгачкы изилдөө башталган мезгилдерде бир сөздү дагы фразеологизм катары караган учурларды кездештиребиз. Алсак, орус тилчиси А. А. Реформатский өтмө маанидеги айрым сөздөрдү идиоманын ичине киргизет. Бирок жалгыз сөз эч качан фразеологизм боло албастыгын мурдатан эле Б.А. Ларин баш болгон орус тилчилери тарабынан «Простое слово – одно слово, как бы оно не было идиоматично, не переводимо на другой язык не относится к области фразеологии» деп айтылган [69, 200-б.]. Демек, жалгыз сөз фразеологизм боло албайт. Анын түзүлүшү экиден кем эмес компоненттерден турат. Фразеологизмдердин компоненттери эки, үч, төрт кээде андан да көп санда учурайт [133, 11-б.]. Көптөгөн лингвисттер фразеологиялык бирдиктерди сөз түркүмдөргө тиешелүү сөздөр менен эквиваленттүүлүгү маселесин карашат [40, 9-б.].

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз жана араб тилдеринин фразеологиялык бирдиктеринин структуралык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурсак, анда эки тилден чогултулган материалдардан структурада эки, үч, төрт жана беш, алты, жети компоненттен турган фразеологиялык бирдиктер бар экендигин көрөбүз. Эки тилде тең фразеологиялык бирдиктердин компоненттеринин орун алган тартиби, колдонуу өзгөчөлүктөрү алардын жуптарынын санына карабастан, берген маанилерине катышы болбойт, фразеологиялык маани анда катышкан жуптарынан жалпылашып түзүлөт, атышкан жуптардын бир тараптуу алмаштырылышы жалпы мааниге таасир этет, ошондуктан алардын көпчүлүгү туруктуу колдонулат, кээ бир учурларда биз алмаштыруу фразеологиялык бирдиктердин лексикалык жана семантикалык маанисин бузгандыгын тастыктай алабыз.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер көбүнчө *эки компоненттүү:* зат атооч+этиш, *үч компоненттүү:* зат атооч+зат атооч+этиш, сын атооч+зат атооч+этиш, зат атооч+сын атооч+этиш, зат атооч+этиш+этиш, этиш+зат атооч+этиш, ал эми *төрт компоненттүүлөр*: сын атооч+этиш+зат атооч+зат

атооч моделинде жасалса, араб тилинде зат атооч+зат атооч, зат атооч+сын атооч, этиш+зат атооч, этиш+зат атооч+зат атооч, этиш+зат атооч+сын атооч, негизинен моделдери аркылуу уюшулгандыгын көрсөтсөк болот. Жогорудагы калыпташкан моделдерди салыштырсак, фразеологизмдердин түзүлүшү жагынан бири-бирине шайкеш келбегендигин байкайбыз. Бул араб жана кыргыз тилдеринин генетикалык жактан алыс тилдер болгондугу менен түшүндүрүлөт. Демек, салыштырылган тилдердеги фразеологизмдер сыңарларынын өз ара карым-катышын бул тилдердин жеке өздөрүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен гана байланыштыруу оң натыйжа берери шексиз. Бул маселелерди тереңдетип иликтөө үчүн фразеологизмдердин тутумундагы компоненттердин кызматы талдоого алынды.

Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдердин структуралык жактан окшоштугу менен айырмачылыктарын териштирүүдөн мурда аталган маселеге тикеден-тике байланышкан төмөнкүдөй жагдайларга атайы токтоло кетүүнү туура көрдүк.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер компоненттеринин жеке маанилери менен фразеологиялык жалпы маанинин ортосундагы байланышка, компоненттеринин байланышынын туруктуулук даражасына карай төмөндөгүдөй үч типке бөлүнөт: *фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык тизмек* [6, 241-б.].

1) **Фразеологиялык ширешме** – Фразеологиялык маани курамындагы компоненттердин жеке маанилери аркылуу аныктоого мүмкүн болбогон фразеологизмдер фразеологиялык ширешме деп аталат. Мисалы: *биттин ичегисине кан куйган; битин сыгып канын жалаган; оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу; көзүнөн чаар чымын учуу; кой оозунан чөп албаган; мурдунан эшек курту түшө элек; эшек такалоо; жылын төө кылуу; кой терисин жамынган; беш өрдөгүн учуруу; куркулдайдын уясын табуу; үкүнүн уясын табуу; кырк жылкы; ичине ит өлүү; итке минип калуу; эшектин кулагынан түз ж.б.* келтирүүгө болот.

Фразеологиялык ширешмелердин курамындагы сөздөр өз ара байланышы өтө бекем болот. Аларды башка маанилеш сөздөр менен алмаштырууга мүмкүн эмес [41, 207-б.].

2) Фразеологиялык бирдик өзүнүн төмөндөкүдөй бир катар белгилери боюнча фразеологиялык ширешмеге окшош келет: а) экиден кем эмес компоненттен турушу; б) маанилик бир бүтүндүккө биригиши жана маанилик жактан жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү; в) башка тилдерге сөзмө-сөз которулбастыгы; г) лексикалык составын түзүп турган компоненттеринин көп учурда туруктуулугу; д) кепте даяр материал катары колдонулуп, компоненттеринин семантикалык суммасынын элестүү, образдуу касиетке ээ болуп турушу; е) составдык компоненттеринен түз, номинативдүү мааниде эмес, каймана, өтмө мааниде колдонулушу [110, 255-б.].

Ал эми фразеологиялык бирдик менен ширешменин ортосундагы айырмачылык алардын составдык компоненттеринин жеке маанилери менен алар аркылуу уюшулган фразеологиялык маанилердин ортосундагы т.а., фразеологиялык биримдикте байланыштуулук бошоңураак келет да, «түрмөктүн жалпы мааниси аздыр-көптүр болсо да компоненттеринин маанилери менен бар сыяктанып сезилет» [73, 228-б.]: *сары ооз балапан; жыландын куйругун басып алуу; жыландын башын кылтыйтуу; жөргөмүштүн торуна чалынуу; бөрү этектен, жоо жакадан алганда; чычкан мурду жөргөлөгүс; мышык сопу* ж.б. өңдүү анималисттик фразеологизмдерди кошсок болот.

3) **Фразеологиялык тизмек** фразеологиялык бирдик менен фразеологиялык ширешмеден компоненттеринин өз алдынчалыгы жана алардын айрымдарын башка сөздөр менен алмаштырып айтууга мүмкүндүгү аркылуу айырмаланат. Компоненттеринин семантикалык өз алдынчалыгы дегенде биз фразеологиялык тизмектин тутумундагы кайсы бир компоненттин тике, түз мааниде келип, калгандары ага байланыштуу өтмө мааниде турган фразеологиялык сөз тизмектерин түшүнөбүз. Мисалы, *эгиз козудай, тай чабым* тизмектеринде *эгиз, тай* сөздөрү тике, ал эми *козудай, чабым* сөздөрү кыйыр мааниде колдонулат [110, 252-б.].

Ошентип, фразеологиялык тизмектин түз маанидеги түгөйү башка сөздөр менен эркин айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп турса, өтмө маанидеги түгөйү анын түз маанисине карата дайыма байланыштуу мүнөздө келип, ага карата колдонулушу боюнча көз каранды болот. Төмөндөкүдөй фразеологизмдер тизмекке мисал боло алат: *чилдей тароо; куландан соо; коёндой окшош; эгиз козудай; тай чабым; сагызган изи; үй күчүк; кутурган ит байласа токтогус; Ат байгелүү болсун!; уй түгүндөй; ийне жеген иттей; жылкы кыял; жылан сыйпагандай ж.б.*

Белгилүү болгондой, фразеологиялык бирдиктердин структуралык мүнөзүн аныктоодо аларды эки тилдүү фразеологиялык бирдиктер системасындагы жуптардын саны, сөздүн жалпы өзгөчөлүгү жана баарлашуу ыкмалары менен салыштыруу жетишсиз. Ошондуктан, фразеологиялык бирдиктер бир семантикалык бүтүндүктү билдиргенден кийин, аларды лексикалык анализдин ыкмаларына ылайык талдоодо колдонуу керек. Бул жагынан алганда, фразеологиялык бирдиктерди алардын семантикалык түзүлүшүнүн, чөйрөсүнүн, аймагынын, ишмердүүлүгүнүн жана стилистикалык мүнөзүнүн көз карашынан изилдөө керек. Стилистикалык табияты, т.а., «экспрессивдүү-стилистикалык касиеттери, кептин тигил же бул түрүнө колдонулуш мүнөздөрү» [110, 301-б.] жагынан фразеологизмдер жалпы тил илиминде, орус тилинде үчкө бөлүнүп каралат, аларга таянып белгилүү илимпоз А. Сапарбаев да төмөнкүдөй бөлүштүрүп караган: *1) Атоо маанисин деги фразеологизмдер; 2) турмуштук оозеки – сүйлөшүү мүнөзүндөгү фразеологизмдер; 3) китептик мүнөздөгү фразеологизмдер* [110, 301-306-б.]. Биз фразеологизмдердин стилдик табиятын аныктоодо, негизинен, ушул салттуу бөлүштүрүүгө таянабыз.

Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди салыштырганда биз төмөнкү үч принципти колдондук: 1) толук эквиваленттүү (түзүлүшү жана мазмуну); 2) толук эмес эквиваленттүү (түзүлүшү же мазмуну); 3) эквивалентсиз (бир тилде гана кездешкен түзүлүшү жана мазмуну дал келбөө). Бул үч принциптин маңызы чыныгы салыштырууларда гана толук ачылат, андыктан аларды түшүндүрүүнүн кажети жок. Эки тилдеги (кыргыз жана араб) фразеологизмдерди салыштырууда

логикалык ырааттуулукту сактоо жана илимий талдоону тактоо үчүн ар бир бөлүмдүн жыйынтыктарын так көрсөтүү зарыл. Төмөндө ар бир бөлүм боюнча жыйынтыктар чыгарылат. Эми салыштырууга өтөлү.

3.1. Кыргыз жана араб тилдериндеги эки компоненттүү анималисттик фразеологизмдер

ЗАТ АТООЧ + ЗАТ АТООЧ тибиндеги анималисттик фразеологизмдер

Эки компоненти тең зат атоочтон түзүлгөн анималисттик фразеологизмдер биз салыштырып жаткан тилдердин корунда өтө көп учурайт, ар бири өз алдынча заттык маанини билдирип, уңгу түрүндө дагы, жөндөмө мүчөлөр улануу аркылуу дагы жасалат. Демек, бир компоненттин мааниси экинчи компоненттин мааниси менен тыгыз байланышта болот. Ошондой эле, стилдик максатта, бул компоненттер кайсы бир учурда түшүрүлүп, сөздүн көмүскө маанисинде колдонулушу мүмкүн. Бул фразеологизмдердин өзгөчөлүктөрүнө кыскача токтолсок.

Х. Карасаевдин «Камус наама» китебинде мааниси «аттын күчүн берүү, атты убактылуу пайдаланууга берүү» [51, 118-б.] деп чечмеленген **ат майы** фразеологиялык тизмеги бүгүнкү күндө өткөн доорду стилдештирүү максатында көркөм чыгармаларда кеңири кездешкенинин байкайбыз. Азыркы мезгиле оозеки кебибизде жолуктуруу кыйын. Ошондуктан, бул фразеологизмди эскирип бара жаткан фразеологизмдердин катарына кошууга болот. Бул фразеологизм биринчи маанисинен тышкары, «пайдалангандыгы үчүн төлөнүүчү акы» деген экинчи мааниде да колдонуларына күбө болобуз, андыктан аны көп маанилүү түрмөк катары кароо жөн, мунун эки мааниси тең түшүндүрмө сөздүктө камтылган [152, 156-б.]. 1. *Пейли жаман кишиден* **аттын майын** *сурасаң, «Эртең кел» деп саалытат* (О.Б.) ; 2. **Ат майына** *бир жылкы сурап, бирөөнүн мыкты атын минип, арттан жөнөйт* (К.О.) [149, 156-б.]. Биринчи сүйлөмдө «аттын күчүн пайдалануу», экинчисинде «пайдалангандыгы үчүн акы» деген маанилерде колдонулгандыгы атайын деле түшүндүрүүнү талап кылбайт. Айта кетчү дагы бир жагдай, бул түрмөктүн жаралышына, колдонулушуна

жумшартып, тергеп айтуу (эвфемизм) да кыйытып айтылганы белгилүү болуп турат, бул жагынан алганда, ал бүгүнкү күндө деле колдонулуп жүргөн *көз майы* тизмегине окшошуп кетет.

Ат кошчу фразеологизми «жол жүргөн кишинин атын багып, өзү жөнүндө кам көрүп, кошо жүргөн адам, жигит» деген маанини туюндурат [155, 56-б.]. Бул фразеологизмди өз ара байланыш жана окшоштуруу ассоциациясы, т.а., метонимия метафоралык ык-амал менен жасалган фразеологиялык биримдикке кошсок болот. Ал КТФСта бир маанилүү түрмөк катары каралып, мааниси «жол жүргөн кишинин атын багып, өзү жөнүндө кам көрүп, кошо жүргөн адам, жигит» деп чечмеленсе [155, 56-б.], КТТСта көп маанилүү түрмөк катары төмөнкүдөй чечмеленген: 1. *тар.* Мурунку кездеги сыйлуу жолоочунун же дөөлөттүү адамдын жанында жүрүп, анын өзүн жана атын тейлеп жүрүүчү адам. *Бугимовго ат кошчу болуп Максүт ууру жөнөдү* (С.С.). 2. Офицердин жардамчысы, жанына алып жүргөн солдат, адъюдант. 3. Бирөөнүн кызматын аткарган адам. Көрүнүп тургандай, бул чечмелөөдө *ат кошчу* түрмөгүнүн кийинки учурдагы, азыркы мезгилдеги басма сөздө, котормолордо, оозеки кепте колдонулуш жашоосу (функцияланышы) эске алынган, бирок сөздүкчү ылайыктуу мисалдар менен бекемдей алган эмес [139, 75-б.].

Ат кошчу – тарыхый түрмөк, бирок бүгүнкү күндө кайрадан жандана баштагандыгын да танууга болбойт. Мурунку учурда стилдик жактан өң боёкчого, мааничеге ээ экендиги көрүнүп турат, буга бул адамдын аткарган кызматы, ээлеген орду өбөлгө түзгөн. Ат кошчу болуу үчүн ал үчүн шык, жөндөм, акыл ж.б. сапаттарга ээ адам, жигит болуш керек эле. Биздин бул айтканыбыздын тууралыгын төмөнкү мисалдар тастыктап турат: 1. *Бир ирет аракет жасап, ийгилик болбогон соң, ал башка саяк уруктарына **«ат кошчу»** сурап кайрылган.* 2. Кандай гана болбосун аска-зоодо жашырынып, кез-кез жайлоодогу койчуларга бүлүк салган Айтмерек корбашынын ***ат кошчу*** желдетин табуу [93, 192-б.].

Чындыгында эле, ат кошчунун кийимине чейин ынтаа коюп кызыгуунун, ат кошчусу! деп өзгөчө бир сыймык менен айтуунун, жалган ат кошчу атка

конгонго арданууну н өзүндө эле бул кызматка (ат кошчулукка) болгон жылуу мамиле камтылып жатат.

Азыркы тапта, *ат кошчуну* өйдөдө белгилегенибиздей, жаңырып келаткан эски түрмөк десек болот, анткени ал кийинки мезгилдерде көркөм котормолордо, гезит беттеринде жана оозеки кебибизде кайрадан колдонула баштады: 1. *Карады эле, карады эле, о чиркин,* **ат кошчусун** *тааный калды өзүнүн* (Ч.А.). 2. Эми ошолордун баары болбосо да көбү шайлоо болгон сайын “президент болмокчумун” деп дүрбөп, өзү эле эмес мурда-кийинки сөз кошчу, ***ат кошчу***, ит кошчуларынан өйдө дүрбөтүп чыгып алмайын айтам да... *[NazarNews.kg]*. Биринчи сүйлөмдө *ат кошчу* «жардамчы, жан сакчы, жан жөкөр» деген өңдүү маанилерди жалпылап элестүү берсе, түрмөккө карата ички сезим, мамиленин изи анча байкалбаса, экинчи сүйлөмдө жалпысынан жогоркудай эле «жардамчы» маанисинде колдонулса да, терс маани-мамиле кошумчаланып («кошоматчы жардамчылар» өңдүү маани кыйытылып), жыйынтыгында, *ат кошчу* жаңыча эмоционалдуу-экспрессивдүүлүккө көтөрүлгөндүгүн байкайбыз. Азыркы учурда *ат кошчу* оозеки кепте, көркөм стилде колдонула баштаганын жогорку мисалдар айгинелеп турат.

«Аркар көз» фразеологизми адамдын көзүнүн өтө алысты көрүү жөндөмдүүлүгүн билдирет. Бул фразеологиялык бирдик адамдын көзүнүн «күчтүү» экенин, алысты жакшы көрүп, башка адамдардан айырмаланып турганын аңдатат. Мисалы, улуу муундарда бул фразеологизмди колдонуп, акыл-эс, көрө алууну же алысты көздөөнү билдирүү үчүн колдонушкан.

Фразеологиялык жактан алганда, «аркар» деген сөз жаныбар болуп, ал атуулдуктун, кайраттуулуктун, көздөгөн максатын көрүү жөндөмүнүн символу катары колдонулат. Ошондой эле, бул фразеологизм «*бадырайган, жоодураган, балбылдаган, көзү чоң*» маанисин билдирип, бирок ал мындан сырткары сулуулуктун эпитети катары колдонулуп, сулуу кыз (аял) деген жалпылама маанини туюндурат: Ал жерде отурган кыздардын арасынан турна моюн, ***аркар көздүү*** кыз мага тааныш учурап жатты.

Өзөгүн «балык» сөзү түзгөн, окшоштуруу, салыштыруу жана метафоралык ык-амалдын негизинде жасалган төмөнкүдөй фразеологизмдер бар: **балык жон, балык көз, балык эт**. Бул фразеологизмдердин ичинен кебибизде активдүүрөөк колдонулуп жүргөнү – *балык жон*, калгандары көбүнчө көркөм кепте колдонулат, бирок үчөөндө тең элестүүлүк, сүрөттүүлүк белгилер байкалып турат, андыктан экспрессивдүүлүк касиетке ээ десек болот. Мисалы, «орто жери жумуру тартып жондонуп кеткен көтөрүңкү, эки жагы эңиштеген» [155,71-б.] деген маанини туюндурган **балык жон** фразеологиялык тизмеги аркылуу акын-жазуучулар өздөрү сүрөттөп жаткан нерсенин (үй, үймөк, көл ж.б.) образын балык жонуна салыштырышат: Үстү ***балык жон тамдар*** *(«Ала-Тоо»);* Үстү ***балык жон*** тамдар менен кошо, чатырчасы тактай же тунукелүү ак тамдар турат (Т.А.). [149, 193-б.]. Ал эми «сорпонун үстүңкү бетинен кичинекей тегерек-тегерек болуп анда-санда көрүнгөн майга карата айтылган» [155, 71-б.], чындыгында эле, жылт-жулт этип анда-санда көрүнгөндүгү, жылтырагандыгы менен куду балык көзүн көз алдыбызга тарткан **балык көз** фразеологиялык тизмеги элестүүлүк, сүрөттүүлүк жагынан *балык жонго* караганда алда канча күчтүрөөк экендиги айкын сезилип турат: *Сорпонун* **балык көз** *майы бар* [159, 414-б.]. Өзүнүн сырткы турпаты, былпылдап тургандыгы, сулп экендиги менен түшүндүрүлүп, балык эти көз алдыбызга тартылып, балыктын этин элестеткен, буга байланыштуу мааниси «адамдардын, айбандардын кыр аркасынын эки жагына бойлото кеткен же булчуңдарындагы сулп эт» [149, 193-б.] маанисин берген **балык эт** түрмөгүн улуу муундагы адамдардын сөздөрүнөн жана адабий чыгармалардан жолуктурууга болот жана сүрөткерлер тарабынан өзүнчө бир көркөм деталь катары пайдаланылат: *Таңуунун алдындагы* **балык эт** *көгүлтүр тартып, терилери түлөп... жинди чыгара кычышат* (К.О.). «Балыкка» негизделген фразеологиялык ыраатуулуктар кандайдыр бир деңгээлде элестетүүнү, образдарды ойготуп, ой жүгүртүүнүн тунуктугуна салым кошо алат, албетте, аларда эмоционалдуулук жок, бирок белгилүү бир кырдаалдарда бул касиетке ээ болушу мүмкүн.

Мурунку учурларда оозеки кепте, көркөм кепте да колдонулуп келген, табияты жагынан китептик мүнөздөгү фразеологизмге таандык болгон, бирок кийинчерээк өз ордун «кычкыл», «тунук суу», «оттуу суу», «асыл» өңдүү сөздөргө, сөз айкаштарына бошотуп берген, архаизмге айланып бараткан фразеологизмге **бөдөнөнүн сүтү** кирет [139, 79-б.]. Бул түрмөк «ичимдик, ичкилик, арак» [155, 119-б.] деген маанини туюндуруп, көркөм чыгармада бирде автордун, бирде каармандардын психологиялык жагдай-шартына карай ар кандай стилистикалык боёкчодо колдонулат: 1. *Кожоюн, деди Токтогул жай ээсине акырын үн сала,* - **бөдөнөнүн сүтүнөн** *жокпу?* (Т.К.) [149, 282-б.]. – Эч капаланбай тур, досум, кабагыңды жыйрыбай ач. Бөтөлкөнүн ичинде **«бөдөнөнүн сүтү»** бар, – деген имиш, медайымга угузбай шыбырап.[1] Мисалдардан көрүнүп тургандай, ***бөдөнөнүн сүтү*** түрмөгүнүн маңызы терс эмоцияны туюндуруп турганы менен, көпчүлүк учурда тамаша иретинде, тергөө максатында колдонулгандыгына күбө болдук. Түзүлүшү боюнча араб тилиндеги لبن العصفور (с.с., чымчыктын сүтү) фразеологизмине окшош бирок маанилери окшошпойт. Төмөндө кененирээк токтолобуз.

Көркөм туюнтуунун негизги талаптарынын бири ар бир доорду өз тилинде сүйлөтө билүү экендиги белгилүү, мына ушул көркөм муктаждыктан улам жалпысынан 1. «Эки жагы миздүү, өтө курч темир буюм» [155,120-б.]; 2. Уч жагы ичке келип, түп жагы бөйрөктүү тартып жооноюп кеткен найзанын учу жана айрым куралдардын, нерселердин ушул түрдө жасалган формасы [150, 317-б.] маанисин билдирген **бөрү тил, бөрү тиш** [160, 11-б.] метафоралык (дал ушул метафоралуулугу бул фразеологизмге элестүүлүк, экспрессивдүүлүктү берип турат) фразеологизми өз доорунун согуш куралын таасын, реалдуу берүү үчүн колдонулганына күбө болобуз: **Бөрү тил** *болот сыр найза, Бөйрөгүнөн сундуруп* (Үсөнбаев); *Учу болот* **бөрү тил,** *Найзанын жайын эми бил* («Эр Табылды») [149, 288-б.]. Мисалдардан белгилүү болуп тургандай, *бөрү тил* согуш куралы найзага карата колдонулат, кээде аныкталгычы түшүп деле (**Бөрү тил** *жиреп кирсе...)* урунула берет.

[1] https://www.facebook.com/groups/kyzyktuu/posts/948786145660912/

Бөрү тиши араадай,

Курч туягы чарадай,

Кашка тиши кадоодой,

Кызыл тили бүлөөдөй.

Бөрү тил, бөрү тиш түрмөгүндө семантикалык жылыш өзгөрүп болуп, мындай ык-турпат найзадан бөлөк курал, шаймандарга (бургу, бычак) карата да колдонулгандыгын көрөбүз. Бул жерде бөрү тил кепте атоо маанисинде пайдаланылып, эч кандай образдуулук жок экендигине күбө болдук. Демек, турмуш-тиричиликке байланыштуу кандайдыр бир нерсени атоо үчүн гана колдонулуп келет. **Бото көз** анималисттик фразеологизми метафоралык жол менен жасалып, кептик стилде жана көркөм чыгармаларда дагы кеңири колдонулат. Кыргыз тилинин сөздүгүндө «бадырайган, жоодураган, балбылдаган, көзү чоң» [117,307-б.] деп берилип, кыргыз элинде сулуулуктун белгиси катары колдонулуп, ажарлуу, сулуу деген жалпылама маанини туюндурат: *Сурмалуу* **бото көзүң** *жаркылдаса, Бозойдун жүрөгүнө бербейт маза* (АЛА-ТОО) [149, 279-б.]. Белгилей кетүүчү жагдай бул туюнтма (бото көз) араб тилиндеги عيون مهاة (с.с., антилопа көз «балбылдаган, мөлтүрөгөн, чоң көз») формасында кездешет.

Өзгөгүн *доңуз* түзгөн *доңуз айбат, доңуз сырты* фразеологизмдеринин биринчиси бул жандыктын кылык-жоругундагы, мүнөзүндөгү касиетти, экинчиси сырт жагындагы катуулукту же бул айбандын дайыма түз, тик качыруучу касиетин ассоциациялоодон жаралган фразеологизмдер катары кароо шарт, *доңуз айбат* оозеки сүйлөшүүдө карылар кебинде жолугат да, көбүнесе мурдагы көркөм чыгармаларда пайдаланылып, «кыйратып жибергидей эчтемеси жок, куру кайрат, опуруп-жапыра берме куру опуза» дегенди туюндурат, элестүүлүк, экспрессивдүүлүк касиети айкын көрүнүп турат: *Эч нерсеге алың жетпегенден кийин* **доңуз айбатыңдын** *кереги не*? («Ала-Тоо») [122, 132-б.]; *Адегенде* **доңуз айбатын** *салып жакшы эле качырып кирди эле, башка катуу бир жегенден кийин, куйругун түйүп качып сала берди* («К.Р.») [139, 82-б.]. Ал эми «бийик тоолуу жерлерге чыгуучу, тепсеп кетсе да жапырылбоочу чөп» дегенди

туюндурган ***доңуз сырты*** фразеологизмдин өзөгүндө элестүүлүк (дал ушул элестүүлүк касиетине карай фразеологиялык сөздүктө камтылса керек) жатса да, бүгүнкү күндө ал тутумдуу термин (атоо) катары биология тармагында колдонулат, т.а., маанисин элдин көбү түшүнбөйт, атайын адистердин, мурунку муундагы акын-жазуучулардын кебинде, чыгармаларында гана кездешет: **Доңуз сырты,** *кереч чөптөрү малга жагымдуулугу менен белгилүү* (К.Ж.). 3300–3700 м бийиктикте **доңуз сырты,** бетеге басымдуулук кылган түркүн чөптүү альп шалбаалуу талаа ландшафттары орун алган *[From Wikipedia, the free encyclopedia].*

Зыйнат ат фразеологизми өз мезгилинде төмөнкүдөй эки мааниде колдонулуп келгендигин көркөм чыгармалардан, карылар кебинен гана билебиз: 1) Куран түшүргөн молдого өлгөн адамдын ээр токуму, бүт жасалгасы менен берилүүчү минип жүргөн ат. 2) Өлгөн адамдын ашына союлуучу мал (жылкы) [155, 204-б.]: **Зыйнат атын** *токуттум, Жаназасын окуттум* («Манас») [155, 204-б.]. Ушундан улам **зыйнат ат** түрмөгүн көөнөргөн фразеологизмге кошсок болот. Атайы айта кетчү дагы бир нерсе, бүгүнкү адамдар үчүн *зыйнат* деген сөздүн өзүнүн мааниси анча түшүнүктүү болбосо керек. Кыргыз жана араб элдеринде аял затына коюлган энчилүү ат катары билебиз. Мааниси: زِينةُ: ما يُتَزَيَّنُ به, والزينة ما يتزين به قد جاء في لسان العرب: الزينة اسم جامع لكل شيء يتزين به، «Лисан-ул-Араб» сөздүгүндө мындай деп айтылган: «зыйнат» — ар бир кооздолгон нерсеге жалпы ат, «зыйнат» — коооздолгон нерсе. Биринчи мааниси кооздук, жасалга болсо: өтмө мааниси урматтоо, шаан-шөкөт, өлүк көмүүдөгү урмат [53, 325-б.]. Зыйнатыңда отуруп, Сыпатың айтып көрбөдүм (Тоголок Молдо) [53, 325-б.] деген эки мааниде колдонулуп келгендиги да бизге карылар кеби, көркөм чыгармалар аркылуу белгилүү, демек, **зыйнат** сөзүн да көөнөргөн сөз деп эсептөө жөн.

«Киши кийик» тизмеги кыргыз фольклорунда жана көркөм чыгармаларда ар кандай мааниде колдонулган. Кийик сөзү көбүнчө «эпостордо, жомоктордо учуроочу жапайы адам» [152, 859-б.]. Бул багыттагы маалыматтар элдик жомок-

уламыштарда, эпостордо (мис., “Кожожаш” ж.б.) да кенен чагылдырылат [144, 107-б.].

Бул фраза баштапкы учурларда жапайы адамды билдирген, бирок кийинчерээк эл-журттан безип, тоо-токой арасында жашоону адатка айланткан, коомдон алыстаган, жапайы жашоону тандаган адамдарды сүрөттөө үчүн да колдонулган. Мындай колдонууда «киши кийик» өзүнүн элестүүлүк касиетин күчөтүп, адамдын коомдон бөлүнүп, өзүн жапайы, коркунучтуу көрүнүштө көрсөтүүсүн байкаса болот. **Киши кийик, төө кийик,** *Адырында көп экен* («М.»). Айрым учурда көркөм чыгармада «коркунучтуу» дегендей мааниде ирония иретинде да жолугат: **Киши кийикке** *окшойсуң* (М.Т.). **Киши кийик** *болуп жапайыланып бараткан Ысмайылдын да карайган көңүлүнө жарык шоола түшкөнсүдү* (Ч.А.).

Стилдик табияты жагынан оозеки-сүйлөшүү жана китептик фразеологизмдердин экөөнө бирдей эле таандык болгон, үстүртөн караганда, «эң кенжеси, эң кичүү баласы» деген кургак атоо маанисин туюндургандай көрүнгөн **көкүрөк күчүк** метонимия-метафоралык түрмөктө элестүүлүк менен катар эмоционалдуулук да айкын сезилет: 1. *Сары-Өзөктүн* ***көкүрөк күчүк*** *балдары болгон көчмөн калкы казактар гана киндик каны тамган жерин жерип кетпей калат* (Ч.А.). 2. *Мына бул – ортончум, мына бул –* **көкүрөк күчүгүм***, кенжем* (АЛА-ТОО). Көрүнүп тургандай, *«көкүрөк күчүк»* тизмеги *«эң кичүү баласы»* дегенди билдирбестен, ошол эле учурда өтө эркелетүү, өзгөчө камкордук жана этият мамиле кылуу сыяктуу стилистикалык мааничелерди да камтыйт. Бул фраза, адатта, өзгөчө көңүлгө алуу, жакындык жана сүйүү менен байланыштуу контексттерде колдонулат. Мисалы, үй-бүлөдөгү эң кичүү баланы эркелетүүчү сөз катары колдонулуп, анын көз карашында сүйүү жана камкордук көрсөтүлөт. Азыркы кезде дагы кеңири колдонулат: **Көкүрөк күчүк** *кайынсиңдим турмуш жолуна узап, сонун сезимдер менен кызыбызды үйүнө узатып отуруп калдык*.

Коён жүрөк [6, 243-б.] «өтө эле коркок, жүрөгү жок, өтүмү жок» [119, 863-б.] маанисин билдирип, метафоралык жол аркылуу жасалып, оозеки кепте деле, көркөм кепте деле көп эле колдонулат, дал ушул көп колдонуунун негизинде

өзүнүн экспрессивдүүлүгүнөн тайып бараткандай да сезилет: *Мен бир көлөкөсүнөн корккон* **коён жүрөк** *байкушмунбу* (М.А.); *– Ко-куй, ой,* **коён жүрөк** *десе, коркпо*! *Көлөкөңдөн корккон* **коён жүрөк** *экенсиң* (АЛА-ТОО); *– Атаңдын көрү* **коён жүрөктөр**!.. - *деп, Кереч көчүгүн ташка коюп, баласынын колунан кармап, Жолойдон качкан элдин кызыгына батты* (К.Ж.); *Мен анын өзүнө айткам, азыр да өзүнө айтам: биерден ал* **коён жүрөк** *провокатордун ишин жасады* (Ч.А.). Көрүнүп тургандай, *коён жүрөк* конкрет кырдаалга, автордун же каармандын психологиялык ал-абалына жараша кээде оң, кээде терс сапатты билдирип, жаш балдарды эркелетүү, какшыктап тийишүү маанисинде дагы колдонуларын байкайбыз. Кандай мааниде пайдаланылып жаткандыгын билүү үчүн толук текст аркылуу (көркөм чыгарма) кароо зарыл.

Кыргыздарда козу, кой, кочкор менен эстетикалык көрүнүштөр да байланышып турат. Мисалы: **Кой көзү** – название вышивного орнамента, **кой макмал** – лучший сорт бархата [38, 32-б.] деп, Б. Е. Дарбановдун илимий ишинен кездештиребиз.

Жорго сөз кара сөз менен ырдын ортосунда, муун рифмасы сакталбаган уйкаш, ыр сыяктуу касиети бар куюлушуп айтылган сөз. **Жорго сөздү** ырга ыргактап уккулуктуулугун уласа, алгылыктуулугу ашпайбы (Ш.Б.). Чукчуңдап мүнөзү тез өзгөрүп турган чырт дей түшмө маанисин ***жылкы мүнөз*** [3, 111-б.], ***жылкы кыял*** түрмөктөрү берет: Ал өзү ***жылкы кыял***, кишинин баары менен урушуп жүрөт [149, 564-б.].

Фразеологизмдердин өзүнчө бир тобун *ит* сөзүнө байланыштуу түрмөктөр түзөт: *ит тартыш, ит айбат, ит арка, ит балдак, ит жатак, ит көйнөк, ит кыял, ит оору, ит өлүм, ит урушу, ит ыркырак, ит чабак.* **Ит айбат** түрмөгү *доңуз айбаттын* лексикалык варианты болуп саналат, семантикасы, стилдик боёкчосу, колдонулуш чөйрөсү жагынан экөө бири-биринен анча айырмаланбайт [74, 559-б.], ошондуктан терендетип талдоо деле кажетсиз, бир гана *ит айбат, доңуз айбатка* караганда жумшагыраак кабыл алынарын белгилей кетмекчибиз: *Адегенде жакшы эле* **ит айбат** *кылымыш болду, бирок көп өтпөй артты көздөй сызып кетти* («АЛА-ТОО»).

Оозеки сүйлөшүүдө да, көркөм кепте да көп жолуккан фразеологизмге **ит кыял** тизмеги кирет, бул түрмөк аңды-дөңдү карабай, анык бышыгын билбей туруп эле бир тийме адамга карата айтылат, көп колдонуунун натыйжасында элестүүлүк-экспрессивдүүлүк касиети анча сезилбей бараткандай таасир калтырат, метафоралык ык-амалда жасалгандыгы айкын туюлуп турат: *Кой бүгүн Акылга жолукпай эле коёюн,* - *деп өзүнчө күбүрөндү ал,* - **ит кыялы** *кармап турат деп уктум, менин кыялым да оңой эмес, эгер жолугушуп калсак...* («АЛА-ТОО»); *Кээде эле* **ит кыялын** *карматып ийбесе, Жанар жакшы эле адам, үй-бүлөсүнө да күйүмдүү, балдарым дегенде тим эле эт-бетинен кетет* (Э.А.). Үстүртөн караганда, семантикалык жагынан **ит кыялы** фразеологизминин лексикалык вариантындай сезилген фразеологиялык тизмектерге **чочко** же **доңуз кыял, жылкы кыял** түрмөктөрүн кошсок болот, бирок кыял, мүнөзгө байланыштуу жалпы маанини билдиргени менен, ар бири өз алдынча образдуулукка, стилистикалык боёктуулукка ээ: «*Киши деле эмес, кыялыбы, тим эле* **чочко**!» дегенди күндөлүк турмушубуздан көп эле кездештиребиз, оозеки сүйлөшүү жана көркөм стилдин экөөндө бирдей кеңири колдонула берет. **Жылкы кыял** [155, 199-б.] «тумшугу менен бир тийген, чунаңдап мүнөзү тез өзгөрүлүп турган, чырт дей түшмө» [152, 623-б.] деген маанини элестүү туюндуруп, негизинен, терс бааланса да, ал **чочко кыял** сыяктуу анча негативдүү кабыл алынбайт, таасир этпейт: *Ал өзү* **жылкы кыял,** *кишинин баары менен урушуп жүрөт* (У.А.). Бул түрмөктүн лексикалык варианты **жылкы мүнөз** болуп саналат, бул экөө ылайыгына жараша кепте бири-биринин ордуна колдонула берет: *Кээ адам* **жылкы мүнөз** *болот, ушул жигитке жумшак мамиле жакпайт* (К.У.). Ошентип, адамдагы терс кыял, мүнөздүн түрдүү кырдаал-деңгээлдерин, нюанстарын элестүү жана сүрөттүү берүүдө жогорудагы фразеологиялык түрмөктөр кеңири колдонулат десек болот.

Ит – карышкыр сыяктуу эзелки адамдардын ишениминде жалпы бир тотемди аныктаганы ырас [54, 46-б.]. Кыргыз элинде ит аркылуу түзүлгөн өтө көп фразеологизм кездешет. **Ит оору** оозеки сүйлөшүүдө, көркөм кепте кеңири колдонулуп, «өнөкөт болгон, көндүм болгон жаман адат, терс кыял, жүрүш-

турушту» [155, 212-б.] таамай, таасын берүүдө чоң роль ойнойт*: Сен баягы* **ит оорунду** *карматканы турган экенсиң го, үйүмдөн даам сызып олтуруп* (К.Б.); *Бирөө мактап койсо, көтөрүлүп кетме* **ит оорум** *бар* (Ш.Ү.); Бул түрмөк көп колдонуунун натыйжасында өзүнүн эмоционалдуу-экспрессивдүүлүгүнөн тайый түшкөндөй туюлат, ошондой эле анда негизги басым кыял, мүнөзгө эмес, адатка коюулары сезилип турат.

Көркөм кепте өтө жыш учураган, өлүү, өлтүрүлүү процессинин эң бир талылуу жерин абдан таасын, таамай берген метафоралык-фразеологиялык түрмөккө «абдан катуу кордук көрүп, маскараланып өлтүргөн өлүм» [155, 213-б.] дегенди туюндурган **ит өлүм** түрмөгү кирет: *А тиги Базарбай шүмшүк мен жөнүндө бүксүгөн бир ушак таратып жүрөт – итке* **ит өлүм** *деп, алкымдан алып муунтуп өлтүрсөм болор эле, себеби муну тыяр киши чыкпады*; *Эрназар байкуш ашууда музда тоңуп жатат, жерге көмүлбөй,* **ит өлүмү** *менен өлдү*. Жогорудагы мисалдарда байкалып тургандай ит өлүм түрмөгү бир гана кыйналууну эмес, муну менен катар адеп-аклактык (маскарачылык, уятсыздык, ушунчалык кемсинтилгендик ж.б.) маани да берилет, айрым учурда дал ушул маани башкы орунга чыгып, үстөмдүк кылат [139, 92-б.].

Ит жатак көчмөн доордо кыргыздар жайлоо-кыштоолорго боз үйлөр менен көчүп жүргөндүгү белгилүү. Ошондо боз үйдөн мындайраак жерге жатып жүргөн иттер жаткан жерин карайтып, такырайтып жиберген. Мындан улам кары кетип калган дөбөлөрдү кыргыздар ***«ит жатак»*** деп атап алышкан [https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-dog-word/30552776.html.]. **Ит уруш, ит тартыш** ич ара пикир келишпегендик, ыркы жоктук, ынтымаксыздык [152, 679-б.] маанисин берип көркөм чыгармалардан көп эле кезиктиребиз: – Мына, аталыктын көзү өттү, эми көрүп алабыз, ордодо дагы ***ит тартыш*** чыгат [57, 1-т. 44-б.].

Карга шыйрак «абдан кир, кычы (көбүнчө бутка карата)» маанисин билдирип, стилдин бардык түрүндө колдонулат: Бала көрбөгөнсүп, бала бакпагансып, айыл жеринде чоңойбогонсуп, мунун менин баламды карга шыйрак дегенин карасаң! («Ленинчил жаш») [155, 256-б.].

Куш компонентинен түзүлгөн **куш кат, куш кабар, куш уйку, куш эт** [155, 334-б.] фразеологиялык түрмөктөр учурайт. Эскирген фразеологизмдердин катарын толуктаган ***куш катты*** ачып берүү өтө кыйын, ошентсе да ал өз мезгилинде «каллиграфия, коолдоп жакшы жазылган жазуу» [152, 294-б.] дегенди туюндургандыгын, демек, метонимиялык жол (жазуу куш канаты менен жүзөгө ашкан) менен жасалгандыгын белгилей кетүү абзел. **Куш кабар** «кыска, тез жетүүгө тийиш болгон билдирүү» дегендей маанини элестүү туюндурган фразеологиялык түрмөк катары мурда күндөлүк турмушубузда оозеки сүйлөшүүдө кеңири эле колдонулуп келген. Кыскасы, **куш кабар** учурда көбүнчө карылар кебинде гана кездешип, эскирүүгө бет алып бараткансыйт. Ушул сыяктуу эле денедеги, өзгөчө ымыркайлар денесиндеги бир көрүнүштү абдан элестүү берип, «эти, денеси майда-майда бүдүрлүү, майда чыбырчыктуу, жылма эмес» деген маанини билдирген **куш эт** (**куш эт** *дене*, **куш эт** *бала*) метафоралык-фразеологиялык түрмөгү да бүгүнкү күндө айыл жергесиндеги карылар кебинде гана учурабаса, толук эскирүүгө кетип бараткандай туюлат. Ал эми уйкунун бир түрүн, т.а., тук этип алып, сергек тарта түшүүнүн элесин ушунчалык көркөм, таамай тарткан, «бир аз көз илинтип ала коймо, кыска, сергек уйку» дегенди туюндурган **куш уйку** метафоралык-фразеологиялык түрмөгүн оозеки кебибизден (өзгөчө карылар кебинен) да, көркөм кептен да кеңири эле учуратууга болот: *Нинанын сөзүнөн улам,* **куш уйкудан** *чочуп ойгонгон эмедей селт этти* (Ж.С.) [155, 334-б.]; *Төрөгөндөн бери Сейденин уйкусу* **куштун уйкусундай** *сергек* (Ч.А.).

Арабызда жүргөн **кыл курттун** *бири Асанбай дегенде эл абдан таң калды* («Ала-Тоо») [155, 349-б.]. Мисалдардагы **кыл курт** фразеологизм экендиги даана билинип турат, атүгүл маанисин да боолголоп билсек болот, ал эми терс эмоция-бааны туюндурары да ачык-айкын сезилет. Бул фразеологиялык биримдик: «1. Жип сыяктуу жумуру узун курт [153, 394-б.]; 2. *Өт.* Ичке кирип алып, астыртан, тымызын, билинбей иш бүтүрө берген душман» [151, 168-б.] маанисин туюндурат, түз маанисинде деле элестүүлүк бар экендиги сезилет, ал эми өтмө маанисинде элестүүлүккө эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк кошулуп,

образдуулугу артаары да айкын болуп турат, К. К. Юдахиндин сөздүгүндө кыл курт (болезнь языка у жеребят) [159, 484-б.] деп чечмеленет. Арийне, бул **кызыл курттардын** кандай өз ара байланышы бар экендиги атайын иликтөөнү талап кылат. Аталган түрмөктү стилдик табияты боюнча китептик мүнөздөгү фразеологизмдерге кошуу жөн.

Стилдик табияты боюнча, китептик мүнөздөгү фразеологизмдерге таандык түрмөк катары «бир аз таарынышкан, араздашкан мамиле» [155, 351-б.] деген маанини образдуу туюндурган, фразеологизмдик касиетин метафоралаштыруу ык-амалы түзгөн **кыргый кабак** фразеологиялык биримдигин кароо шарт: *Агаларым Сүйөө карыя менен* **кыргый кабак** *экен деп, менин тескери караганым кандай* (А.Н.); *Бир аз айтыша кетип,* ***кыргый кабак*** *болуша түштүк* [151, 179-б.]. Көрүнүп тургандай, *кыргый кабак* таарынышкан, араздашкан мамиле менен катар кыр көрсөткөндөй, теңсинбегендей болуу маанилерин да кошумчалайт, негизинен, метафоралык түрмөккө кирет. Кадыресе, жөнөкөй кабактуу адамга карата колдонулган **үкү кабак (үкү кабак**: о человеке: веки обычные, брови не нависают и не придают грозного вида) [159, 309-б.] түрмөгү да жолугат, мында мамиле эмес, адамдын физикалык көрүнүшү гана сыпатталып көрсөтүлөт, өзөгүн салыштыруу түзгөн соң, элестүүлүк бар экендиги сезилип турат.

Мышыктарга мүнөздүү бир кылык-жоруктан (кылгылыкты кылып коюп, мышмыйып жатып калуу) жана сопу сөзүнүн бир маанисинен (*Сопусуңбу? Качан сопу болгонсуң*? – ичпей, чекпей калгансыңбы? дегенди ирония менен айтуу) (Сопу – дин эрежелерин бек кармаган адам. Сопулар момундукту даңазалап, сопулуктун тарыкатына калкты үгүттөшкөн. Сопу деген сөз байыркы гректердин "София" – акылмандык деген сөзүнөн келип чыкканын баамдаса болот[2]) улам метафоралык ык-амалда **мышык сопу** фразеологиялык биримдиги жаралган: *Эч жерге батпай шумдук болгон неме айылга көчүгү батканча* **мышык сопу** *болоюн деген го деп, анын сыпайыкерлигине ишенишпеди* (К.К.) [155, 367-б.]. **Мышык сопу**, сүйлөмдө көрүнүп тургандай, арамзалык менен анткорлуктун

[2] https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%BF%D1%83

бир конкрет кырын, жагдайын, т.а., «кандайдыр бир жагымсыз, былгылыктуу ишти иштеп коюп, билмексен, көрмөксөн болгон анткор, арамзалыкты» [155, 369-б.] эмоционалдуу-образдуу туюндурат, стили боюнча карылар кебинде жана китептик мүнөзүндөгү фразеологизмдерге көбүрөөк жакындайт.

Теке жоомарт, теке какшык фразелогизмдери биринчиси биротоло көөнөрүүгө туш болсо, экинчисин сейрек болсо да колдонулуп жүргөндүгүн учуратабыз. **Теке жоомарт** мыкты күлүк аттын, аргымактын элесин образдуу берет: **Теке жоомарт** *ат минген, Темирдей көпкөк тон кийген* («М.»); Ал эми жай чилдеси чегине жетип, күйүп, какшыткан мезгилдин (июль) жандуу элеси **теке какшык** түрмөгүндө таасын берилген: *Теңине албас саратан,* ***Теке какшык*** *айы экен* («Э.А.») [139, 97-б.]. Мисалдардан көрүнүп тургандай китептик фразеологизмдердин катарын толуктайт.

Турна моюн түрмөгүн көркөм стилге мүнөздүү фразеологизм катары карасак болот, ал сулуу аялдын (кыз, келиндин) эпитети катары поэзияда, элдик оозеки чыгармаларда сулуулуктун бир белгисин элестүү, сүрөттүү тартып берет: **Турна моюн**, *кара көз Кишим келтек жеп, турганым менин жөнбү деп?* [159, 533-б.].

Түбү-учу жок бу дүйнөдө куник, серт,
Турна мойнум*, ууз сүттөй тунуксуң,*
Абийир-сыйдан ажыраса бу турмуш,
Ат көтөргүс айыбына туулупсуң (АЛА-ТОО).

Кайсы элде болбосун ашкере амалкөйлүгү, куулугу менен таанымал болгон, ушул сапаттары көбүнчө терс бааланган түлкүгө байланыштуу **түлкү тоют, түлкүнүн куйругу** түрмөктөрү бар. **Түлкү тоют** өзөк жалгоо, тойбоо маанисинде айтылат, **бөрү тоюттун** бир варианты болуп саналат: **түлкү тоют** *болдум* – я немного закусил, заморил червячка [159, 755-с.].

Боор сөзүнүн өзү эле тилибизде «жакын, тууган, тукуму, теги бир» өтмө маанини туюндурары белгилүү, ал жакындыкты, бир тектикти, бир боорлукту туя билүү жагынан уй жаныбарга (уйдун өкүрүгүн эске алалы) жете турган жандык табылбайт, ушул жагдайларга карап, метафоралык ык-амалда *уй боор*

түрмөгү жаралгандыгы көрүнүп турат, бул түрмөк «боордошуп, биргелешкен бири-бирин колдогон, ынтымакташкан» деген мааниде карылар кебинде колдонулат: **Уй боор** *эл.*

Оозеки кебибизде да, көркөм кепте да адамдардын өзгөчө бир тибин, т.а., «үйдөн чыкпаган, эки жакка чыгып элге аралашпаган, үйдөн алыс кетпеген, дайыма үйдө жүргөн» [152, 662-б.] маанисин берип, метафора-метонимиялык жол аркылуу жасалып, образдуу дагы, эмоционалдуу дагы келет: *Атайдын* **үй күчүк** *болушун көпчүлүк жактырышпады* (К.К.); *Мен* **үй күчүк** *болуп мында калышым кандай?* («Ала-Тоо») [155, 467-б.]; *Ал* **үй күчүк** *болуп күйпүйүп жүргөн* («С.К.»). Бул түрмөк көбүнчө терс, кээде бейтарап эмоция-бааны туюндурат, айта кетчү дагы бир жагдай, *үй күчүк* түрмөгү оозеки кебибизде кичинекей балдарга карата көбүрөөк колдонулат.

Чил сөзү катышкан фразеологиялык түрмөккө *чил баш, чил боор, чил моюн* кирет, үчөө тең оозеки кепте да, көркөм кепте да кеңири эле колдонулат, өзгөчө *чил баш* менен *чил моюн* көбүрөөк урунулат. Түшүндүрмө жана фразеологиялык сөздүктөрдө **чил баш** түрмөгүнүн бир гана «жаш, кичине» деген мааниси (жаш куракка карата колдонулат) келтирилген, бирок, бул фразеологизмдин «кичинекей» деген түшүнүктү берген маанисин К. К. Юдахиндин **чил баш**: о человеке (с маленькой головой) [159, 862-б.] деп бергенине күбө болдук, андыктан **чил башты** эки маанилүү түрмөк катары кароо максатка ылайык: 1. **чил баш** «кичинекей, кичине» (башка карата айтылып, башы кичине, кичинекей баш) дегенди билдирет; 2. **чил баш** «жаш, кичине»: *Азырынча ал өзү өңдөнгөн* **чил баштарга** *кошулуп, бир туруп улак секиртмей ойношот* (Ч. А.). **Чил боор** түрмөгү «өтө боорукер, тууганчыл» дегенди элестүү берүүдө көркөм каражат катары сүрөткерлер тарабынан колдонулуп келет: *Булардын кичинекей балдарынан өйдө* **чил боор** *болот* («АЛА-ТОО»); *Балдарынын баары* **чил боор** *болуп өсүшкөнүн баамдап отуруп, «буларды тарбиялаган атасы болду бекен же энесиби?» деген ойго чөмүлдүм* (Т.С.). **Чил моюн** [124, 67-б.] түрмөгү негедир сөздүктөрдө камтылбай калган, чындыгында ал оозеки-сүйлөшүү стилинде

«илмийген ичке моюн, мойну ичке (арык адамга карата)» дегенди элестүү берүүдө көп эле колдонулат.

Шумкар көз «бир нерсени тез баамдаган, алдын ала билген, абдан кыраакы, байкагыч» маанисинде колдонулуп кептин бардык түрлөрүндө кездешет: Бакай атанын ак батасы:

Айтылуу **шумкар көздүү** бол,
Адам таппас сөздүү бол.

Ал эми араб тилиндеги эки компоненттүү, зат атооч+зат атооч тибиндеги фразеологизмдерге көңүл бурабыз.

لبن العصفور (с.с., чымчыктын сүтү) [169, 38-б.] эки компоненти зат атоочтон түзүлүп «табууга мүмкүн болбогон, өтө сейрек кездешкен» деген маанини билдирет. Анткени «канаттуулардын сүтү» жок, албетте, канаттуулар сүт бербейт. Ошондуктан, бул түрмөк ойдон чыгарылган же мүмкүн эмес нерсеге карата колдонулат, кыргыз тилиндеги *бөдөнүнүн сүтү* фразеологизмине түзүлүшү боюнча туура келип, семантикасы боюнча айырмалангандыктан толук эмес эквиваленттүү болуп эсептелинет.

«طلبت مني أن أحقق لها حلمها المستحيل، مثل أن أقدم لها **لبن العصفور**، شيء مستحيل تماماً.» (с.с., «Ал менден өзүнүн мүмкүн эмес кыялын аткарууну суранды, мисалы, **чымчык сүтүн** тартуулоону, таптакыр мүмкүн эмес нерсени»). [192, 427-б.]

غفوة (نوم قليل) للقطة (с.с., мышык уйку) [164, 128-б.] эки компоненти тең уңгу түрүндөгү зат атоочтон түзүлүп, «бир аз көз илинтип ала коймо, кыска, сергек уйку» дегенди туюндуруп кыргыз тилиндеги ***куш уйку*** фразеологизимине мааниси жагынан төп келет.

أحلام العصافير – (с.с., чымчык кыял) [168, 26-б.] түрмөгү биринчи компоненти дагы экинчи компоненти дагы уңгу түрүндөгү зат атоочтон түзүлүп , «мээсинен айныган, акылы жок, кем акыл» маанисин даана чагылдырып, кыргыз тилиндеги *эшектин мээсин жеген* деген анималисттик фразеологизмге мааниси жагынан дал келип, толук эмес эквиваленттүүлүктү түзөт.

طير جنة (тайру жаннати) (с.с., бейиштин чымчыктары) эрте чарчап калган жаш балдарга карата колдонулуучу фразеологизм [179,82-б.] .

بيضة الديك [168, 26-б.] (с.с. короздун жумурткасы) компоненттеринин биринчиси уңгу зат атоочтон (**بيضة**) (жумуртка) экинчиси илик жөндөмөсүндөгү зат атоочтон (**الديك)** (короздун) түзүлүп, «өмүрдө бир эле жолу боло турчу нерсе» маанисин түшүндүрөт [97, 560-б.].

Башар ибн Бард мындай деген:

قد زرتني زورة في الدهر واحد

Зора мага бир өмүрдө бир жолу зыярат кылганың

ثني و لا تجعلها بيضة الديك

Сен өзүңдү короздун жумурткасына окшотконуң [193, 28-б.]

قلوب الذئاب [192, 126-б.] (с.с. карышкырлардын жүрөктөрү) биринчи компоненти уңгу, экинчи компоненти илик жөндөмөсүндөгү көптүк түрдү билдирген зат атооч, 1. «эч нерседен коркпоону, тайманбас баатырдык, эр жүрөктүүлүк» 2. «зулум, боору таш» деген маанини туюндуруп, биринчи мааниси кыргыз тилиндеги ***арстан жүрөк, жолборс жүрөк*** (жогоруда белгилеп өткөнбүз) фразеологиялык тизмегине маани-мазмуну жагынан дал келип метофоралык ык-амал менен жасалды. Ал эми экинчи мааниси кыргыз тилиндеги ***жүрөгү таш*** маанисине жакын.

الذئب البشرية (с.с., адам карышкыр) аты эле айтып тургандай, «көңүлү түз эмес, арамдык, кытмырлык кылган, ою бузук» маанисин билдирип кыргыз тилиндеги *кой терисин жамынган* фразеологизмине мааниси жагынан жакыныраак болуп, көбүнчө публицистикалык жанрда жана оозеки кепте образдуу колдонулуп келет [97, 560-б.].

حكمت المحكمة بإعدام ثلاثة من **الذئاب البشرية** اغتصبوا فتاة صغيرة. (Жаш кызды кордогон үч **адам карышкыр** өлүм жазасына тартылды) [193, 96-б.].

عمل القرد (с.с., маймылдын иши) пайдасыз иш, текке кеткен аракет дегенди билдирип, көбүнчө оозеки кепте колдонулаары маалым болду: هذا العمل يشبه عمل القرد (ушул жумуш маймылдын ишиндей эле экен) [97, 560-б.].

دودة العقل (акылдын курту) тынчсыздангандыкты же ичтеги уйгу-туйгу, шектенүү, күмөндүү ой маанисин билдирип психологиялык абалды сүрөттөп, акыл-эсти кемирип жаткан “ойдун куртун” билдирет.

حصة الأسد , نصيب الأسد (насыйбул асад, хиссатул асад) (с.с., арстан үлүшү. Эң чоң бөлүк араб тилинде төмөндөгүдөй эки мааниде колдонулат: 1. үлүштүн чоңу; 2. акысынан алынган чоң үлүш. Кыргыз жана башка бардык эле элдердин анын ичинде араб элиндеги жөө жомок, уламыштарында арстан токой жаныбарларынын падышасы болуп, бардык жан-жаныбарлар ага баш ийгендиктери белгилүү. Чындыгында эле биринчиден, падыша болгон соң кол жеткен бардык нерсенин каймактарын калпып алары белгилүү болсо, экинчиден арстандын физикалык күч-кубатын эске алуу менен бул фразеологизм жаралгандай туюлат. نصيب الأسد фразеологиялык тизмеги стилдин бардык түрлөрүндө кеңири учурайт:

وهو **أن نصيب الأسد** من النجاح في أي شيء يأتي من خلال العلاقات الشخصية الفعالة مع الآخري (Ал эми ар бир нерседе ийгиликтин ***арстан үлүшү*** башкалар менен эффективдүү инсандар аралык мамилелер аркылуу келет) (ооз.кеп), غزت المجموعة الواسعة من هذه الأجهزة المجالات الاقتصادية والاجتماعية، حيث تستحوذ الهواتف الذكية على **نصيب الأسد** منها (Бул аппараттардын кеңири ассортименти экономикалык жана социалдык тармактарды каптап, алардын ***арстан үлүшүн*** смартфондор ээледи) (публиц. кеп) [193, 535-536-б.].

عين الطائر (айн тааъир) (с.с., канаттуулардын көзү), фразеологиялык каражаттары, метафоралык жол менен жасалып, «бир нерсени кынтыксыз кароо» маанисин туюнтуу менен бирге стилдин бардык түрлөрүндө кеңири учурайт: دعونا نلقي نظرة **عين طائر** على هذا الوضع للتأكد من أننا لا نضيع أي شيء (Эч нерсени өткөрүп жибербөө үчүн бул жагдайга бир ***куштун көзү*** менен карап көрөлү) [175, 78-б.].

عين النسر (бүркүт көз) бүркүт көздүү адам маанилүү деталдарды көрүп, каталарды байкай алат. رئيسنا لديه **عين النسر** لأنه يكتشف الأخطاء التي يفوتها الآخرون. (Биздин башчыбызда бүркүттүн көзү бар себеби ал, башкалар көрбөгөн катаны көрөт).

اعرضها على المحرر. لديها **عين النسر** وسوف يمسك أي خطأ. (Аны редакторго көрсөтүңүз. Анын бүркүт көзү бар жана кандай гана ката болбосун кармайт).

«Сергектик, зиректик, сактыкка, көрөгөч, көсөмдүккө «байланыштуу анималисттик фразеологизмдер болуп саналат жана маанилик жактан кыргыз

тилиндеги *билбегени бит, бөдөнөдөн куйрук чыгаруу* фразеологизмине дал келип, адамга берилүүчү оң баа, сапатты билдирет. Оозеки-сүйлөшүүдө, көбүнчө көркөм кепте, чыгармаларда кеңири колдонулуп, оң баага, мааниге ээ экендигин жогорудагы мисалдар ырастайт.

دموع التماسيح (думууъу тамаасиих) (крокодилдин көз жашы) Жасалма эмоцияны, жасалма ыйды, чындыкка жатпаган иш-аракетти, алдоону туюндуруп кыргыз тилиндеги *беш өрдөгүн учуруу, иттен чыгаруу* маанилерине окшошот. Көбүнчө көркөм кепте, чыгармаларда кеңири колдонулаарын төмөнкү мисалдар ырастайт:

Жамал Мухамед Мурсийдин «крокодилдин көз жашы» ыр саптарынан:

وقد تأسرينَ عقولَ البَشَر – Сиз адамдардын акылын багындырып,

فيا ويحَ قلبي، لماذا البكاءُ – Жүрөгүмдө кайгы салып сиз эмнеге ыйлайсыз?

وكيفَ ابتدعتِ الأسى والضَّجَر – кайгы менен зеригүүнү жаратып,

كفاكِ **دموعَ التماسيحِ**، إني – Крокодилдин көз жашын көрсөтпөңүз

سئمتُ الدموعَ بعينِ القمر – Айдын көзүнөн аккан жаштан чарчадым.

بطن التمساح (крокодилдин курсагы) аябай ачка болуу маанисин билдирет: كان جائعًا مثل بطن التمساح Ал *крокодилдин курсагы ачкандай* ачка болду). Бүгүнкү күндө بطن التمساح [193, 269-б.] түрмөгү араб коомчулугунда оозеки кепте кеңири колдонулуп келет. Мисалы: أنا جائع مثل بطن التمساح (Мен *крокодилдин курсагындай ачкамын*) *(ооз.кепт.).*

عيون المهاة (антилопа көз) бул фразеологиялык туюнтма – метафоралык жол менен жасалып, көркөм кепте да, оозеки кепте да көп колдонулуп, «бадырайган, жоодураган, балбылдаган, көзү чоң» деп чечмеленген, бирок ал мындан сырткары сулуулуктун эпитети катары колдонулуп, сулуу кыз (аял) деген жалпылама маанини туюндурат, кыргыз тилиндеги ***бото көз*** фразеологизмине дал келип, адамга берилүүчү оң баа, сапатты билдирет жана фразеологиялык каражат катары оозеки жана көркөм кепте кеңири колдонулат [97, 559-б.]: мактоо ырларында:

» لمدح يقال «عيونها كعيون المهاة

Анын көзү антилопа көздөрүндөй, - деп ырдашкан [172, 268-б.].

جناح بعوضة – чиркей канат өтө кичинекей, тырмактай, аз гана маанисин билдирип, кыргыз тилиндеги ***куш тилиндей, уй тилиндей*** фразеологизмдерине дал келет. Жогорудагы мисалдардай эле эки компоненти тең уңгу түрүндөгү зат атоочтон жасалган [141, 78-б.].

مخلب قط (с.с., мышыктын тырмагы) максатына, мүдөөсүнө жетүү максатында башкаларды өз пайдасына колдонуп, башка адамдарга зыян алып келген адамга карата айтылган фразеологизм болуп эсептелинет. احتار رجلا ضعيف النفس و جعله **مخلب** **قط** لتنفيذ سياسته الخاطئة. (Акыл-эси алсыз киши башын айлантып, өзүнүн туура эмес саясатын ишке ашыруу үчүн аны ***мышыктын тырмагына айлантты***) [193, 491-б.].

نمر من ورق (кагаз жолборс) «жакшылап бир иш бүтүрбөгөн, колунан эч нерсе келбей эле кыйын болгон, ала-көөдөн» маанисинде колдонулуп, кыргыз тилиндеги *доңуз айбат* фразеологизимине дал келет. Метафоралык жол менен жасалып, биринчи компоненти уңгу түрүндөгү зат атооч, экинчи компоненти чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атооч болду. Оозеки сүйлөшүүдө жана публицистикалык стилде өтө көп колдонулат, эки стилге тең бирдей таандык: لقد أسقط

أهل غزة الصورة المتوهمة عن ذلك الجيش، صورة الوحش الكاسر، وأظهروه على حقيقته، فإذا هو **نمر من ورق!**[1] (Газа эли бул армиянын иллюзиялуу элесин, талкаланган желмогуздун элесин четке кагып, чындыгында алар ***кагаз жолборс*** экендигин көрсөтүп коюшту).

قطة النسخ (с.с., көчүрмө мышык) бардык жагынан башка бир адамды туурап жашаган адамга карата айтылат. Стилдин бардык түрүндө колдонулат: فهو يقلد شخصًا ما في كل ما يفعله، وهو في الحقيقة **قطة النسخ** (Ал бардык иште бирөөнү туурайт, чынында ***көчүрмө мышык***).

قرون كباش (с.с., кочкор мүйүз) бири-биринен айырмачылыгы жок, даражасы бирдей маанисин билдирип, оозеки кепте, көбүнчө карылар кебинде колдонулуп

---

[1] https://www.aljazeera.net/blogs/2024/2/1/%D9%86%D9%85%D8%B1-%D9%85%D9%86-%D9%88%D8%B1%D9%82

келет. **قرون كباش** كان . لقد كانوا متساوين مع بعضهم البعض في المنافسة (Алар таймашта тең тайлаш ***кочкор мүйүз*** болушту) (оозеки кепт.).

النوم الغزال (с.с., марал уйку) уктап жатканда көздүн толук жабылбай жарым-жартылай ачык болуусу: لنوم الغزلاني هو أكثر الحالات الشائعة عند الأشخاص فهو يعني النوم بعيون مفتوحة حيث يصعب على الأشخاص غلق العين نهائيًا أثناء النوم (Марал уйкусу – бул адамдар үчүн эң кеңири таралган шарт, анткени бул көздөрүн ачып уктоо, анткени уйку учурунда көздөрүн толук жумуп алуу алар үчүн кыйынга турат).

أيام الكلاب (с.с., ит күндөрү) көрбөгөн азап-тозогу калбоо, адам чыдагыс ысык аба-ырайында кыйынчылыктарды башынан өткөрүү кыргыз тилиндеги үч компоненттүү *ит көрбөгөндү көрүү* анималисттик фразеологизмине мааниси жагынан жарым жартылай дал келет.

في شهر أغسطس أنام في القبو اثناء ايام الكلاب (август айынын ***ит күндөрү***, жер төлөдө уктап калчумун) [193, 599].

Салыштырылып жаткан эки тилде тең ***зат атооч+зат атооч*** түзүлүшүндөгү туруктуу сөз айкаштар өтө көп экендигине ынандык. Эки тилде тең арбын учураарына күбө болдук, кыргыз тилинде көпчүлүгү эки түгөйү бирдей уңгу түрүндө келсе, араб тилинде көбүнчөсү биринчи түгөйү уңгу менен, экинчи түгөйү илик жөндөмөсүндө түзүлөрүн байкадык. Мисалы:**رأس الأفعى** (с.с. *башы жыландын)* бул жерде رأس (баш), الأفعى (жыландын) мааниси жамандыктын булагы. Кыргыз тилиндеги үч компоненттүү *жыландын башын көрсөтүү* фразеологизмине мааниси жактан жарым-жартылай дал келет. Бул типтеги фразеологизмдердин ичинен *аркар көз* – **عيون المهاة** (уюнун маахат) (антилопа көз), *шумкар көз* –**عين النسر** *(уюуну аннаср) (бүркүт көз)* түрмөктөрү формалык жана маанилик жактан т.а., тилдеги мааниси, стилистикалык багыты, лексикалык составы, грамматикалык түзүлүшү боюнча бири-бирине дал келип, *толук эквиваленттүүлүктү* түзсө, *доңуз айбат* –نمر من ورق (кагаз жолборс), *бото көз* عيون المهاة *(уюнун маахат) (антилопа көзү)*; قلوب الذئاب *(с.с. карышкыр жүрөк –жолборс жүрөк;* ж.б. фразеологиялык каражаттары маанилик жактан гана бири-бирине дал келип, айрымдары жөн гана үндөшүп жарым-жартылай эквиваленттүүлүктү туюндурат. Белгилей кетүүчү жагдай бул тизмектердин

ичинде толук мааниге ээ болгону же жарым-жартылай гана маанини билдиргендери бар. Алсак, *бото көз* عيون المهاة *(уюнун маахат) (антилопа көзү)*; *доңуз айбат* –نمر من ورق (кагаз жолборс), түрмөктөрү контекст ичинде да, ал тургай өз алдынча да маанилери толук эквивленттүү болуп ордуларын алмаштырып колдоно берсек болот.

ЗАТ АТООЧ + СЫН АТООЧ моделиндеги анималисттик фразеологизмдер

ЗАТ АТООЧ + СЫН АТООЧ моделиндеги фразеологиялык түрмөктөргө, сын атоочтук фразеологизмдерге мүнөздүү болгон, биринчи түгөйү зат атоочтон, экинчиси зат атоочко – *дай* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалган түрмөктөр кирет, араб тилинде дай мүчөсүнүн ордуна مثل (сыяктуу), ك (сымал), كأن (сыңары, кудум), من (дан мүчөсү) сыяктуу жардамчы предлогдор аркылуу жасалат.

Аарынын уюгундай [155, 22-б.] фразеологиялык тизмеги, метафоралык ыкта жасалып, бүгүнкү күндө оозеки жана көркөм стилде активдүү колдонулган полисемиялык тизмектердин катарынан орун алат: 1. Абдан уу-дуу болгондой, ызы-чуусу, кыжы-кужусу көп. *Ичкертен кишилердин кобуру* **бал аарынын уюгундай** *бир калыпта күңгүрөп угулуп жатты* [74, 92-б.]; 2. Баш-аламан, иретсиз, бөөт-чөөт. *Диванхана* **аарынын уюгундай** *күүлдөп жатты* [57, 1-т. 134-б.]; **Аарынын уюгундай** унаа тыгынын ким жоготот?! (оозеки кеп.). Бул тизмекке (*аарынын уюгундай*) мааниси жагынан араб тилиндеги اتخلطت بكراع كلب *(с.с. мен иттин тамагына аралашып кеттим)* тизмеги жакындайт. خليلة النحل (с.с. аары уюгу) *зат атооч+зат атоочтон* түзүлүп «өтө катуу иштеген коом же иш кайнап турган жай» маанисин берет.

Аттын кашкасындай дап-даана, ачык, өтө таанымал, таасын маанисин билдирип, оозеки (көбүнчө кары адамдардан) жана көркөм кептен, публицистикалык стилде дагы арбын эле кездештиребиз. *Ал эми романдын урумда жок кереметı, кайталангыстыгы болсо ракета сымал ааламдын айдыңын көздөй Ауэзов өзүнө жол ачып, «Абайды» анын түбөлүк орбитасына чабыттатып, кеңири чөлкөмдө кара* **аттын кашкасындай** *кылып таанытып, муну менен кошо бирдей эки ачылыш жасап, кош бирдей милдеттин өтөлүнө*

чыгып жатканында (Ч.А.); *Кыргыз элине **аттын кашкасындай** таанымал акын Алыкул Осмоновдун борборубузда жайгашкан үй-музейи оңдолууда.*

Ат башындай чоң, көлөмдүү деген маанини билдирет. Ат (жылкы) анын адам баласынын турмушундагы ээлеген орду, ролу өтө кенен иликтенген. Анын ичинде кыргыздардын дастандары, жөө жомоктору, уламыш-санжыралары жана андагы сюжеттер жылкы жаныбары менен терең байланышкан. Сан өлчөмдү билдирүүдө дагы дал ушул ат менен байланышып турганы дагы ушул себептүү го деп ойлойбуз.

Алмашып күзгө жашыл жай,
Ат-Башым агат шашылбай.
Ат кечпей суунун агымын,
Арманым ***аттын башындай***.

Койдон жоош б.а. момун, жумшак мүнөз. *Колуктуң* **койдон жоош** *экен* (М.Тойбаев). Кыргыз жана казак поэтикалык чыгармаларындагы кой сөз-образынын туюнтулушун терс көрүнүш катары баалоо кыйын.

Куш тилиндей метафоралык фразеологиялык каражаты көп маанилүү түрмөк жана стилдик табияты жагынан карылар кебине, көркөм кепке тиешелүү. 1. Кичинекей, тырмактай, аз гана. **Куш тилиндей** *бир нерсе тийген го колуна*; 2. Кичинекей аз гана, кыскача жазылган кат, кабар [155, 334-б.]. ж.б. *«Баатыр, ушби* **куш тилиндей** *ак кагаз менен барган дубай саламды жашы улуу агабыз Абилден экен деп билгейсиңер* [74, 65-б.]. *Көптөн бери табым жок. Теңирберди акеми кашыңа алып, бир келип кет, баатыр. Өзүңө айтар өктөм, акылдашар ишим бар*» [57]; *Ал көз айнегин аарчып, арсаңдатып жазылган* **куш тилиндей** *кагазды кармап турду* (Ж.С.). *Куш тилиндей* тизмегине араб тилиндеги جناح بعوضة – (с.с., чиркейдин канаты, «абдан аз» түрмөгү маанилик жактан дал келет: وفي رواية: «آكل كما يأكل العبد فوالذي نفسي بيده لو كانت الدنيا تزن عند الله **جناح بعوضة** ما سقى منها كافرا كأسا». *(Бир риваятта: «Кул жегендей жейм, анткени жаным колунда болгон Затка ант болсун, эгер Аллахтын алдында дүйнө **чиркейдин канатындай** болсо, каапырга андан бир чөйчөк да бербейт эле».)* [193, 39-б.];

«Уй» сөзүнө байланыштуу метафоралык жол менен жасалган *Уйдун бөйрөгүндөй, уй тилиндей, уй түгүндөй* фразеологизмдерин, оозеки (көбүнчө кары адамдардан) жана көркөм кептен арбын эле кездештиребиз. *Уй тилиндей, уйдун бөйрөгүндөй* түрмөктөрү мааниси жагынан синонимдеш келип «кичирээк, анча чоң эмес» маанисин элестүү кылып, образдуу туюнтат: **Уйдун бөйрөгүндөй** болгон аз эл [155, 459-б.]. **Уй тилиндей** *үч-төрт көчөнү эми эле тегеренип чыкпайбы?* [150, 574]; *Кичирээк поэманы баса албай тургандыгына кечирим сурап* **уй тилиндей** *кагазга кат жазып ийиптир; Башчыбыз агроном Сорокин былтыр ушерге* **уй тилиндей** *тилкеге кайраки арпа айдап, тажрыйба кылып өстүрүптүр* (Ч.А.).

Уй тилиндей түрмөгүнө антонимдеш келип, «өтө көп, жер жайнаган, сансыз» маанисин өтө таамай, элестүү кылып көз алдыбызга тарткан *уй түгүндөй* туюнтмасы оозеки кепке салыштырмалуу көркөм кепте, чыгармаларда көбүрөөк колдонулат: **Уй түгүндөй** *көп калмак, Каптап калган жер экен* («Манас»); Эртең мененкисин аялдамада эл уй түгүндөй көп (ооз. кепт.).

Ал эми араб тилинде ЗАТ АТООЧ + СЫН АТООЧ тибиндеги төмөнкү фразеологиялык түрмөктөрдү кезиктиребиз.

بقرة حلوب (бакарату халууб) (с.с., саан уй) ف жана көбүнчө оозеки кепте колдонулат: كان الاستعمار يعتبر مستعمراته **بقرة حلوبا** يمتص خيراتها (Колониализм өз колонияларын ***саан уй*** катары эсептеп, анын ресурстарын өзүнө сиңирип алган). القنفذ مفهومة (عنزة مفهومة)- عن شيء واضح جدا وواضح. – *(кирпинин тикенегиндей түшүнүктүү)* болуп которулуп абдан түшүнүктүү, ачык айкын, дап-даана маанисин билдирип, оозеки (көбүнчө кары адамдардан) жана көркөм кептен арбын эле кездештиребиз. Кыргыз тилиндеги *аттын кашкасындай* фразеологизмине мааниси жагынан окшошуп кетет.

طائر ميميون *(атаакиру маймуун)* (с.с. бактылуу куш) сөзүнүн өзү эле араб элинде оң баага, мааниге ээ болуп, *өтм.* маанисинде, «жолдуу, бак-таалайы ачылуу, иши оңолуу, зоболосу көтөрүлүү» маанисин билдирип, оозеки жана көркөм кепте кеңири колдонулат. Арабдар жолдуу саяпкерлерди бактылуу куш же берекелүү куш фразеологиздери менен аташат.

البَهاء زُهير: Альбхааъу Зухайр: على الطائرِ المَيمونِ يا خيرَ قادِمٍ Кош келдиң, улуу-урматтуу ***бактылуу куштун*** үстүндөгү жакшылык!

وأهلاً وَسَهلاً بالعُلا وَالمَكَارِمِ

ان العرب إذا خرجوا في سفر لحاجة، نظروا إلى ما يلاقيهم أول سيرهم من طائر، فكانوا يزعمون أن في مروره (علامات يُمن وعلامات شُؤم، فالذي في طيرانه يتجه يمينًا يسمى (السانح): [152, 89-б.]

Арабдар бир муктаждык үчүн сапарга чыкканда сейилдөөнүн башында биринчи кезиккен кушту карап, анын өтүүсүндө жакшылыктын, жамандыктын жышаандары бар деп айтышчу.

يقول ابن زَمْرَك: Ибн Замрак мындай дейт:

وهنّئ الدين والدنيا على ملك ***Бактылуу куштун*** берекеси менен келген

بسعده الطائر الميمون قد سَنَحا Дин менен дүнүйө падышага кут болсун!

الغرابِ الأسود (алгурааб аласуад) (с.с. кара карга) [179, 709-б.] ал эми الطائر الميمون (бактылуу куш) түрмөгүнөн айырмаланып الغرابِ الأسود (кара карга) түрмөгү жаман кабар, бактысыздыкты чагылдырат, аны төмөнкү ыр саптарынан байкасак болот:

Ал-БареАн-Набига ад-Дубяни айтат:

ما الذي علامته الشؤم فهو البَارح Бактысыздыктын белгиси эмне?

وهو الذي يمر على اليسار ал сол тараптан өткөн адам.

زعم البوارح أن رحلتنا غدًا Аль-Баварих биздин сапарыбыз эртең деп ырастады

وبذاك تَنعابُ **الغرابِ الأسود** ал жаңылык менен ***кара карга*** каркылдайт.

Арабдар саякат кылгысы келсе же соода кылгысы келсе - кушту учуруп көрүшкөн, оңго кетсе аман-эсен болот, бактылуу саякат, сол тарапка кетсе, ал жаман жөрөлгө, жаман сапар дешип ал сапарга чыгышкан эмес. Ушул себептен оңго кеткенин ***бактылуу куш***, солго кеткенин ***кара карга*** деп аташкан.

الغرابِ الأسود (алгураабу аласуад) (с.с. кара карга) фразеологизми «күчтүү, шамдагай» сыяктуу экинчи маанини дагы туюндурат. Кайсы мааниде келип жатканын контекст ичинен гана айырмалай алабыз. Мисалы: Дагы бир акын мындай дейт:

أدهم كالغراب سواد لون يطير مع الرياح ولا جناح

Адхам кара түстүү каргадай канатсыз шамаал менен учкандай.

الطيور المهاجرة (с.с., келгин канаттуулар). Өз өлкөсүнөн тышкары иммигрант болгон квалификациялуу окумуштууларды, сүрөтчүлөрдү жана интеллигенцияны белгилөө үчүн колдонуп келишет, аны төмөнкү мисал менен тактап беребиз:

عادت العديد من **الطيور المهاجرة** إلى مصر في السنوات الأخيرة ، ومن بينها أبرزها. مجدي يعقوب (Акыркы жылдары Египетке көптөгөн **келгин канаттуулар** кайтып келишти жана алардын арасында эң көрүнүктүүлөрү бар ал –доктор Мажди Якуб).

Арстан сөзүнөн түзүлгөн لأسد شجاع (асадун шужаъун) (с.с., арстандай эр жүрөк) фразеологиялык каражаты «тайманбас баатыр, эр жүрөк» маанисин туюнтуп, кыргыз тилиндеги **жолборс жүрөк** тизмегине толук (маанилик жактан) дал келип, бүгүнкү күндө оозеки сүйлөшүүдө, көркөм жана публицистикалык чыгармаларда активдүү колдонулат: أنت شجاع كالأسد (сен арстандай эр жүрөксүң).

Оозеки, көркөм кепте көп колдонулган, көбүнчө терс баа, боёкчого ээ болуп, «коркок, өтүмү жок» маанисин билдирген جبان كالأرنب (жаббану каль арнаб) (с.с., коёндой коркок) түрмөгү, кыргыз тилинде *коён жүрөк* формасында кездешип, ички, сырткы турпаты, табияты жагынан бири-бирине төп келишет:

قال الثعلب : يا له **منأ أرنب جبان**، فرد الذئب : نعم صدقت لم أر اجبن منه في حياتي (Кандай ***коркок коён.*** – Ооба туура айтасың, мен андан коркокту өмүрүмдө көргөн эмесмин) (жомоктон).

دجاج مضحك *(дажжаажу мудхак*) (с.с., күлкүчү тоок). Келесоо, акылынан айныган, көк мээ деген мааниде тилдөө, жемелөө, кемсинтүү иретинде колдонулат. Кыргыз тилиндеги *эшектин мээсин жеген* деген анималисттик фразеологизмге мааниси жагынан дал келет.

كلب بارد (калбу баарид) (с.с., ит суук) өтө суук, ызгаар, ыңгайсыздыкты жараткан катуу суук маанисин түшүндүрүп, оозеки кепте көбүнчө колдонулат.

أجوع من قراد (ажуа мин кираадин) – (с.с. бүргөдөй ачка) [168, 186-б.].

أشد من الفيل (ашад мин альфиил) (с.с. пилдей күчтүү), “**بطيء مثل السلحفاة**” (бутъкин мисли сулахфати) (с.с., ташбакадай жай),**عنيد عناد البغل** (ъниид ънаад албугал) (с.с., качырдай өжөр) сымал метафоралык жол аркылуу жасалган араб тилиндеги ***зат***

атооч+сын атооч түзүлүшүндөгү жогорудагы фразеологизмдерди кездештирдик.

Сын атооч+этиш формасында дагы төмөнкү фразеологизмдер кездешет: **جاء كالنَّعامة** (с.с. төө куштай келди) маанайы түшүп, көңүлү чөгүп, иши оңунан чыкпай келди маанисин билдирип, кептин бардык түрүндө колдонулат.

Бул типтеги (**ЗАТ АТООЧ + СЫН АТООЧ)** түрмөктөрү кыргыз тилинде азыраак кездешсе, араб тилинде салыштырмалуу көбүрөөк учураарын байкадык. Мындагы فرس سباق (с.с., аты күлүк), حصانه جرّاي (аты боз) «телегийи тегиз, көрүнүктүү, таанымал «деген маанини билдирип көбүнчө араб аскерлеринин арасында колдонулуп келген кыргыз тилиндеги **аттын кашкасындай** түрмөгүнө мааниси жагынан дал келет: حاد **فرسه سريع** وسيفه (Анын аты күлүк, кылычы курч). Зор эмгек сиңирип, жумурай-журтка ***аттын кашкасындай*** таанылган («Советтик Кыргызстан»).

Ал эми *куш тилиндей,* جناح بعوضة *(чиркейдин канаты)* фразеологиялык каражаттары эмоционалдык-экспрессивдүү коннотациясы, структуралык-грамматикалык уюму жана компоненттик курамы боюнча дал келгендиктен, толук эквиваленттүү фраеологизмдерге кошсок болот.

ЗАТ АТООЧ + ЭТИШ жана ЭТИШ + ЗАТ АТООЧ тибиндеги анималисттик фразеологизмдер

Бул типтеги фразеологизмдер, зат атооч менен этиштин айкашуусунан түзүлөт. Ал эми араб тилинде мындай формадагы кээ бир фразеологизмдер тескерисинче, биринчи түгөйү этиш, экинчи түгөйү зат атооч түрүндө кездешет. Мындай фразеологизмдер, айрымдары уңгу түрүндө, айрымдары жөндөмө жана жана мамиле категорияларынын жалганышы аркылуу жасалат.

Ат арытуу «абдан алыс жол жүрүү, узак сапар тартуу» [155, 55-б.] дегенди туюндуруп, көбүнчө оозеки-сүйлөшүү жана көркөм стилде колдонулат: **Ат арытуу** – *арзан, журт арытмак – кымбат* (макал) [150, 155-б.]; Жок деген болсок, биз ***ат арытып*** мында келбеген болор элек да, туугандарым [57, 1-т. 65-б.]. Анын ага-туугандарын алыстыгына карабастан, ***ат арытып*** атайын сүйүнчүлөп чаптырган (Ш.Бейшеналиев). **Ат коюу** фразеологиялык тизмеги

бүгүнкү күндө оозеки-сүйлөшүүдө көп колдонулбай, көркөм чыгармаларда гана кездешкен, көп маанилүү фразеологизмдердин катарынан орун алат: 1. Аттын оозун коё берүү, чаап жөнөө. *Айылга жакындаганда* **ат койдук** [157, 83-б.] ; 2. Чабуул жасоо, качырып сала берүү. *Таң кулан оок болгондо жоону карай **ат коюшту*** [149, 141-б.]. Бул тизмек (*ат коюу*) оозеки-сүйлөшүүдө көп колдонулбаганы менен, көркөм чыгармаларда көп колдонулгандыгын жогорудагы мисалдар айгинелеп турат. Бул түрмөккө жарым-жартылай дал келген араб тилинде**ضع خنزير** (даъа хинзиир) (чочко коюу) фразеологиялык тизмек кездешет.

«Мелдешүү, күч сынашуу, күрөшкө чыгуу» маанисин туюндурган ***ат салышуу*** тизмеги элибиздеги ат оюндарына байланыштуу келип чыккандыганан эч ким шек санабаса керек. Азыркы учурда ат салышуу деген сөз тизмеги өзүнүн түз маанисинен тышкары адамдар ортосундагы бийлик үчүн, көбүнчө, депутаттык орунга жетүү үчүн болгон таймашууларды ат салышуу деп өзгөчө туюндуруп айтылган учурлар кепте көбүрөөк кездешүүчү көрүнүшкө айланды [135, 66-б.]. Азыркы мезгилде көбүнчө публицистикалык мүнөздө көбүрөөк колдонулуп баратканы байкалат: *Бүгүнкү* **ат салышуу** *өтө кызыктуу болду, ар бирөө байге алуу үчүн аягына чейин күрөштү. Парламенттик шайлоодо* **ат салышуу** *башталды, бардык партиялар өз программаларын сунуштап жатат.*

Ат токуур метафоралык ыкта жасалган полисемиялык фразеологиялык каражаты КТФСта «эркек бала» деп берилсе, КТТСта «1. Атын токуп берип туруучу, атын токуп берип кызмат көрсөтүүчү киши. – *Сиздин «эл үчүн, журт үчүн» деген ишиңиз үчүн, бек ага* **ат токуур** *жигитибиз түгүл кара башыбызды аяйбызбы* (Т.К.); 2. Бала, эркек бала. *Эмне төрөдү?* **Ат токуурбу** *же кырк жылкыбы?*» [155, 57-б.]. деп чечмеленет. Бул түрмөк (*ат токуур*) көркөм чыгармаларда кездешкени менен оозеки-сүйлөшүүдө көп колдонулбай эскирип, архаизмдик фразеологизмдердин катарына кирип бараткандай туюлат.

Фразеологиялык да, түшүндүрмө да сөздүктө «1. Актив, кызматчы сыяктанып көрүнгөнү менен, иш жүзүндө ага ылайык келбеген, тескери иштерди жасаган киши; 2. Эл ичинде бийликке аралашкандар» [155, 141-б.] деп

чечмеленген **атка минер** түрмөгү стилдин бардык түрлөрүнөн (оозеки-сүйлөшүү, көркөм жана публицистикалык) кездештире алабыз: *Алардын артындагы тополоңдошо келаткандар, элүү башылар, он башы жана айыл арасындагы* **атка минер** *шылуундар, аларды жандай салып, тыяк-быягынан чыга калып жүргөндөр, ушул кетип бараткандардын жигиттери жана кошоматчылары* (К.Ж.); *Мен эмне силерге окшоп* **атка минер***, жатып ичер белем* (У.А.); **Атка минген** *мурапчылык бир башка да, суу менен суу болуп, жерге боорун төшөгөн мурапчылык бир башка* (Ч.А.); *Бул жердин* **атка минер** *киши ким экенин билбей жатабыз, анткени бардык чечимдер ал тарабынан кабыл алынат.* Сүйлөмдөрдө айкындап тургандай, *атка минер* түрмөгү алдым-жуттум, куу, шылуундукту билдирсе, кийинки мисалда жатып ичерликке көнгөн, өзү эмгек кылбай бирөөнүн эмгегин жеп жан баккандыкты да элестүү чагылдырган. Акыркы мисалдарда азыркы кездеги ***атка минерлерге*** байланыштуу мүнөздөр терс мааниде колдонулгандыгына күбө болдук. Бул тизмек (*атка минер*) терс эмоционалдык мааниде көбүрөөк колдонуларын байкадык.

Бука тооруш көзүнүн төбөсү, же көзүнүн кыйыгы менен карап, астыртан бирин - бири аңдып туруу. Өзү да астыртадан ***бука тооруш*** менен карайт (Н.Байтемиров) [149, 293-б.].

Доңуз коп «өлүп кет, эмне болсоң ошо бол деген сыяктуу жекирүү, жек көрүү» маанисинде колдонулат [149, 393-б.]. Өкүрмөк тургай өздөру өлүп, доңуз копсун! [155, 132-б.].

«Такыр эчтемеси калбай, тыптыйпыл, жып-жылма болгондой» маанисин билдирген **жылан сыйпагандай** фразеологиялык түрмөгүн кезиктире алабыз. Үй күтпөдүм же атакелетип бала өппөдүм! Өрт өчкөндөй, **жылан сыйпагандай** болуп гана кеттим ээ! (Т.С) [155, 196-б.]. Эки күндөн кийин эле **жылан сыйпагандай** болуп калат. Эки күндөн бери көчөдө маршруткалар **жылан сыйпагандай** жок да? Бул түрмөк (*жылан сыйпагандай*) көркөм чыгармаларда жана оозеки-сүйлөшүүдө көп колдонулган фразеологизмдердин катарына кирээрин жогорудагы мисалдар далилдеп турат.

Ит болуу фразеологизми кыргыз тилинде адамдын абийири түшкөн, намысы кетип, ыза болгон абалда экендигин билдирүү үчүн колдонулат. Бул фразеологизм, адатта, кимдир бирөөнүн иш-аракеттери же сөздөрү айыпталганда, анын абийири жана кадыр-баркы төмөндөгөн учурда колдонулат: Кагылып кетейиндер, мен ит болдум, өлтүрө көрбөгүлө, мал-башым тартуу (Ж.Саатов) [155, 210-б.] ; *Сен эмне кылып жатасың,* **ит болдуң**, *муну менен кандай жооп бересиң?* Жогоруда мисалдар тастыктап тургандай, *ит болуу* тизмеги, көркөм, публицистикалык жана оозеки-сүйлөшүүдө да көп колдонулуп, ушул көп колдонуунун негизинде өзүнүн экспрессивдүүлүгүнөн ажырап бараткандай туюлат.

Метафоралык ыкта жасалган **ит кылуу** фразеологизми «уят кылуу, жаман абалга калтыруу, оңтойсуз абалга калтыруу» маанисин билдирип, бүгүнкү күндө оозеки жана көркөм кепте активдүү колдонулат: - *Ой, кой, байке.* **Ит кылба**. *Чыны менен сестенди Жаныбек* (К.Ж.) [155, 212-б.]; *Аларды элеби, шашпасын,* **ит** *эле* **кылбасам** (ооз. кепт.). Бул түрмөк жазуучунун чыгармачылыгына, стилдик өзгөчөлүгүнө ылайык *бироонү уятка калтыруу, абийирин ачуу* маанисин гана билдирбестен «өзүнүнүн дагы туура эмес иш жасагандыгы, жаман жүрүм-туруму» өңдүү стилистикалык боёкчолор кездешерин байкайбыз: *Мындан ары мындай* **иттик кылбаска** *тырышайын! - деп, оркойгон олдоксондугун мойнуна алгандай, Кебек жалынычтуу көз менен Салыйга карады* (К.Ж.).

Азыркы учурда эскирүүгө учурап, көөнөргөн фольклордук фразеологизмге айланган, метафоралык ык-амалда жасалган, жоокерчилик заманда урушуунун бир ыгынын атын ушунчалык элестүү жана таамай туюндурган фразеологиялык тизмек катары **ит урушу** түрмөгүн кароо шарт: **Ит урушун** *салалы*; *Азимкандын Алмамбет,* **Ит урушун** *салууга Бура тартып калды эми* («М.»). Демек, *ит урушу* – тандалган жоокерлер тобунун көп колдун алдына түшүп качып берип, улам жеткени менен кармаша кетип, кайра качуусу. Бул ык (тактика) урушууга тең келе албаган учурда аз колдун (же көчтүн) узап кетиши үчүн жоону алаксытуу максатында колдонулат [150, 679-б].

Көрсө жөн эле **иттен чыгарыптыр***, ага деле кейибедик* («Чалкан»); *Төрөбековдун бул эмне кылганы? Эмне деп* **иттен чыгарганы***? Эшик-төрдөй, алакан отундай жерде маңдай-тескей канатташ отуруп, бири-бирибизди алдай беребизби?* [149, 616-б].

Мисалдардан ачык эле **иттен чыгаруу** фразеологиялык тизмек экендиги көрүнүп турат. Бул туюнтма «эптеп жөнөтүү, куру жооп айтуу, алдап жолго салуу» маанисин туюнтуп, көркөм жана оозеки-сүйлөшүүдө көп эле колдонулат, дал ушул оозеки сүйлөшүүдө, бул түрмөк (*иттен чыгаруу*) өзүнүн образдуулугун жоготуп, «үйдөн эшикке чыгаруу, иттен чыгарып узатуу» сыяктуу маанилерде да колдонулгандыгын байкайбыз. Демек бул туюнтма контекстке жараша, оң да, терс да бааны берет деген жыйынтыкка келебиз.

Итатайы кармоо жаман, корс кыялы кармоо маанисин билдирип көркөм адабияттарда, ошондой эле көбүнчө оозеки кепте колдонулат**.** *Менин да* **итатайым кармай калып**, *чалга терс аяктык кылдым* (С.Жигитов). **Итке мингизүү** жарды кылуу, өтө жакырлантуу, мүнкүрөгөн, айласыз абалга дуушар кылуу маанисин билгизип стилдин бардык түрүндө эле кеңири колдонулуп келет. Опол башкарган элден адалдан түк койбой ***итке миңгизери*** жөнүндө макулдашкан [149, 616-б].

Куш учурбоо фразеологиялык туюнтмасы «каркыттап, бөпөлөп багуу, өтө ардактап мамиле жасоо» маанисин билдирип, көбүнчө стилдин көркөм түрүндө кездешет: *Жалгыз кызынын көзүн карап,* **куш учурбай***, «сен эле аман болсоң – биздин байлыгыбыз, тирлигибиз ошо!» - деше турган ата-*энеси; *Канетсин, байкуш Нурак менен аялы экөө Зарылынын үстүнөн* **куш учургусу** *келбейт* (С.Ѳ.); *Ал бирөөнүн* **куш учурбай** *ардактаган жалгызы эле* («Чалкан») [151, 123-б.].

Кушу жок *«бир нерсеге кызыкпаган, көңүлү чаппаган, көңүлсүз» маанисин билдирип араб тилиндеги* عد غربان *(с.с., карга саноо) тизмегине мааниси жакындайт. Элдияр, Эрмек досум жок, Эч нерсе сүйөр* **кушум жок** *(«Эр Табылды»)* [151, 123-б.]; *Хайтахундун сөзгө анчалык* ***кушу жок*** [155, 334-б].

عد غربان انه هو عدم الانتباه إلى أي شيء *(Анын эч нерсеге көңүлү жок **карга санап** гана жатат).*

Тай талаш түрмөгү 1) «Кандайдыр бир маселе боюнча бир пикирге келише албоо, так чечим чыгара албоо» жана 2) «Бир-биринен калышпай, тең жүрүп келүү» деген маанилерди туюндуруп, эки кырдаалда тең көрүнүш, процессти элестүү бере алат, стилдик табияты боюнча оозеки сүйлөшүү жана китептик мүнөздөгү фразеологизмдерге таандык болот: *Сессияда каралган айрым маселелер көпкө чейин чечилбей* **тай талаш** *бойдон калууда* («Кыргыз Туусу») [155, 427-б]; *Тушоо кесүүдө алдыдагы балдар* **тай талаш** *келишти* (ооз. кепт.).

«Аябай самсаалап, салбырап кебетеси кетүү, тамтыгы кетүү, тарпы чыгуу» маанисин билдирген **үкүсү чыгуу** түрмөгү көбүнчө көркөм чыгармаларда: *Үстүндөгү кийими да тытылган, ар кайсы жеринен **үкүсү чыгат*** (Т.С.).

Чымыны бар «Кандайдыр бир нерсеге жөндөмү бар, шыгы бар, таланты бар деген мааниде [155, 455-б.] оозеки жана көркөм кепте колдонулат: *Анын **чымыны бар** дешет, ошол чында, а болбосо элдин баары эле сүрөт тарта беришпейби (Э.Б.)* [155, 486-б].

Чымынын кагуу «бирди көрсөтүү, эсине келтирип коюу» маанисин билдирет: *Биртике **чымыныңды кагайынбы** ыя, Сагымбай муштумун кезеди.*

Эшек такалоо «эч нерсе кылбай, иш бүтүрбөй бош жүрүү, убакытты бошко, бекерге өткөрүү» [155, 516-б.] маанисин берип, араб тилиндеги نش الذباب *(с.с., чымын кубалоо),* фразеологиялык түрмөгүнө окшош. *Эшек такалоо* / **نش الذباب** (нашша зибааб), **عد غربان** (с.с., карга саноо) түрмөктөрү бекер жүрүүнү, иш кылуудан качууну таамай чагылдырып, терс мааниде элибиздин кебинде жана көркөм адабиятыбызда арбын учурайт: - *Кокуй – ой! Ушу жашка келип, мен шаарда **эшек такалап** жүрүпмүнбү?* (К.Ж.) [155, 516-б];

- *Эмнеге келбейт, үйдө эмне* **чымын уулайбы? (эшек такалайбы***?)* (Т.А.). Бул түрмөктөр (*эшек такалоо,*نش الذباب, عد غربان *)* өз өзүнчө дагы, контекст аркылуу карасак дагы маанилери боюнча бири-бирине толук шайкеш келип, колдонгондо алардын бирин экинчисине алмаштырып колдонсок, мааниси

бузулбастан сакталып калат. Андыктан, бул түрмөктөрдү толук маанилеш фразеологизмдердин катарына кошсок болот.

عصفور يطير (ъусфууру ятийру) (с.с., учуп бараткан чымчык) фразеологиялык түрмөгү «бет алды кете берүү, максатсыз туш келди баса берүү, оюна эмне түшө калса, ошону иштөө» маанисин берип, *ишенимсиз, туруксуз* адамдардын кылык-жоруктарына карата оозеки жана көркөм кепте көп эле колдонулат:

أنا ما عطيتك وعد بعلاقة جدية Сага олуттуу мамиле убада кылган эмесмин

أنا ما بعرف بعد ارسي عصبي Азырынча билбейм, толкунданып жатам

أنا **عصفور طيار** أنا مثل البحار Мен ***учуучу кушмун***, деңизчи сыңарындай

Биринчи түгөйү *этиш* экинчиси *зат атооч*тон түзүлгөн фразеологизмдерди араб тилинде кездештиребиз себеби, араб тилинин грамматикасында сүйлөм зат атоочтон же этиштен баштала берет: زياد يجلس десек Зияд отурат болот, ал эми زياد يجلس отурат Зияд болуп кепте колдонула берет ошондуктан, фразеологизмдер дагы ушул сыяктуу моделде жасалышы толук мүмкүн.

Кыргыз тилинде *зат атооч жана этиштен жасалган* анималисттик фразеологизмдер көп кездешсе, араб тилинде *этиш жана зат атоочтон* куралган фразеологизмдер кездешээрин төмөнкү мисалдар далилдейт:

طار طائره (таара таакируху) (кушу учуп кетүү) 1. «Капалануу, кайгыруу, убайым тартуу». 2. «Ачуусу келүү, каардануу, түнөргөн көрүнүштө болуу» маанисин туюнтуп кабагынан кар жааган түрмөгүнө маанилик жактан үндөшүп, көбүнчө карылар жана көркөм кептен гана кездештиребиз.

ضع خنزير.(даъа хинзиир) (чочко коюу) – ыплас оюн ойноо, жагымсыз иш кылуу маанисин туюндурат. امسك خيولك (с.с., атыңды ооздукта) күтө тур же сабыр кыла тур маанисинде колдонулат.

Араб элинде оозеки кепте активдүү колдонулган түрмөктөрдүн бири **طار غراب, (**таара гураабаху) (с.с. каргасы учуп кетти) фразеологиялык тизмектери. Мунун маанисин түшүнүү анчалык деле кыйынчылык жаратпайт, «эч нерсе кылууга мүмкүнчүлүгү жок, алы күчү кеткен, жаштыктыгы өткөн, карылык

келген» деген маанини элестүү туюндурат: تقول العرب : طار غراب فلان [1] (Баланчанын каргасы учуп кетти дешет) Баланча картайып, ал-күчтөн тайып калыптыр деген мааниде.

Бул моделдеги тизмектердин көбүнчөсү жарым-жартылай гана дал келүүчүлүктү түзөт: *куш учурбоо* – نش الذباب *(с.с., чымын кубалоо), эшек такалоо* – عد غربان *(с.с., карга саноо)* тизмектери ички мааниси боюнча гана бири-бирине дал келип толук эмес эквиваленттүүлүккө кирет. Салыштырылып жаткан эки тилде биринин ордуна бирин колдонууга болот.

СЫН АТООЧ + ЭТИШ

формасындагы анималисттик фразеологизмдер

Бул формадагы фразеологизмдер, сын атооч жана этиштин катышуусунда жасалып, *кумурскадай кайноо, чилдей тароо, бүргөдөй секирүү, ботодой боздоо* туюнтмаларын өз ичине камтыйт.

Чилдей тароо фразеологиялык каражаты «өз бет алдынча бытырап кетүү, туш-тушка бириндеп тарап кетүү» [151, 729-б] маанисин берип, оозеки кепте, көркөм стилде, ошондой эле публицистикадан дагы арбын кездештиребиз: *Жаңы бийликтин келиши менен оппозиция* **чилдей тарады** («А.»); *Атасыз калган үйдүн балдары* ***чилче тараптыр*** *(Ч.А.)*.; Жогоруда көрүнүп тургандай *чилдей тароо* түрмөгүнүн көп кездешип, колдонулуш аймагынын кеңейиши, бул туюнтманын маанилик жактан жаңыланып, өркүндөп өскөндүгүнөн кабар берет.

Эмоционалдык-психикалык абалды туюнткан **бүргөдөй секирүү** фразеологиялык каражаты «өзүнө жакпаган, күтүлбөгөн кепти уккусу келбей чочуп кетүү, безге сайгандай болуу» маанисин билдирет, колдонулуш чөйрөсү кеңири келип, ар бир сүрөткердин, автордун жеке чеберчилигине ылайык бирде маанилери кеңейип, бирде тарып турат, муну К.Жантөшевдин калемине таандык сүйлөмдөрдөн байкасак болот: 1. *Балдардын энеси уулуң биздин экинчи кемендирибиз. Уулуңун үнү чыкканда биз* ***бүргөдөй*** *гана* ***секиребиз***, *- деп Берди каткырып күлүп койду* (К.Ж.); 2. *Алым артына бурулганча, Сан-Же* ***бүргөдөй***

[1] https://www.almaany.com/answers/415138/%D8%AA%D9%82%D9%88%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8-%D8%B7%D8%A7%D8%B1-%D8%BA%D8%B1%D8%A7%D8%A8-%D9%81%D9%84%D8%A7%D9%86-%D9%83%D9%86%D8%A7%D9%8A%D8%A9-%D8%B9%D9%86-%D9%85%D8%A7%D8%B0%D8%A7-%D8%9F

секире *чыгып кетти* (К.Ж). Мындагы *бүргөдөй секирүү* түрмөгү 1-сүйлөмдө «безге сайгандай болуу, чочуп кетүү» маанисин билдирсе, 2-сүйлөмдө өзүнүн түз эле маанисинде колдонулгандыгын көрөбүз. Ушул эле бүргөө сөзү менен метафоралык ык-амал менен жасалган ***бүргөдөй түйүлүү*** фразеологиялык түрмөгү дагы бар. Света кызарып-татарып ***бүргөдөй түйүлдү:*** жок-жок албайм... Түк да албайм [149, 315-б].

«Сай-сөөктү сыздатып, жан кейиткен муңдуу үн менен ыйлоо, муңканган аянычтуу үн чыгарып өксөө, буркурап ыйлоо» маанисиндеги **бótодой боздоо** фразеологиялык бирдиги адамдын ички терс эмоционалдык-психикалык абалын билдирүүдө колдонулат. Бул тизмек кандай гана сүйлөм, контекст ичинде болбосун, аянычтуу, жан кейите турган, боор ооруруулук абалды гана билдирип, бир маанилүү фразеологизмдердин катарына кирет: «Бекташ деп жүрүп мен да ырыскымдан куру калбайын» деп ***бótодой боздоп***, байкуш келин балам балдарын жетелеп, төркүнүнө басып кетти (Т.Талканбаев) [149, 279-б]. Бири-бирибизден байлык, бийлик талашып жатканыбызда эгеменибиз ээсиз калган ***бótодой боздоп*** турган жокпу?![1] ж.б.у.с. Жогорудагы мисалдардан байкаганыбыздай **бótодой боздоо** фразеологиялык бирдиги стилдин бардык түрүндө колдонулуп образдуулук берип турат.

Бул моделдеги (СЫН АТООЧ+ЭТИШ) туюнтмалар, башка типтеги түрмөктөргө караганда эмоционалдуу-экспрессивдүү келип, сан жагынан сейрек учурайт. Жогоруда белгилүү болгондой *кумурскадай кайноо,*يغلي مثل النملة тизмектери маанилик жактан дал келип, жарым-жартылай дал келүүчүлүктү түзсө, ал эми *бүргөдөй секирүү, бótодой боздоо* түрмөктөрү бир тилде гана кездешет (кыргыз тилинде).

تتساقط كالذباب (с.с., чымындай жыгылуу) түрмөгү өтө кыска жашоону, араң эле жаны бар, бүлбүлдөп жанган тирүүлүк маанисин берип, кыргыз тилиндеги ***чымындай жан*** туюнтмасына мааниси боюнча дал келет.

[1] https://media-center.kg/kg/news/Biri-biribizden-baylik-biylik-talaship-zhatkanibizda-egemendigibiz-eesiz-kalgan-botodoy-bozdop-turgan-zhokpu--771405211

3.2. Үч компоненттен турган кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдер

ЗАТ АТООЧ + ЗАТ АТООЧ + ЭТИШ жана ЭТИШ+ЗАТ АТООЧ+ЗАТ АТООЧ тибиндеги анималисттик фразеологизмдер

Эки тилде тең үч компоненттүү фразеологизмдер анын ичинен *зат атооч+ зат атооч+этиш* түзүлүшүндөгү фразеологиялык каражаттар арбын учурайт: Кыргыз тилинде кездешкен **ажыдаардын куйругун басуу «**каарына калуу, кыйыгына калуу, кырсыктуу, чатак ишке туш болуу**» маанисин өтө образдуу берет:** Cооронбай манаптын туушкандарынын кызына таанышканда ***ажыдаардын куйругун басып***, азапка чырмалмак турбайбы. **Ажыдаардын куйругун басып** алыпмын. Аргам түгөнүп, айлам кетип турат (Т.С.) [149, 37-б.]. **Жылаандын куйругун басуу** [150, 619-б.] түрмөгү «байкоосуз айткан сөзү же олдоксон иштелген иши менен бирөөнүн жинине тийүү, каарына, кыйыгына калуу, бир балакетке же кырсыкка кабылуу» [155, 197-б.] маанисин өтө таамай, курч, образдуу туюнтат. Бул тизмекти оозеки-сүйлөшүүдө, көркөм, публицистикалык стилде кеңири колдонобуз: - Айланайын коёгөр! Балээсине биз калабыз! Жыландын куйругун баспадыкпы? (Ш.Үмөталиев)» [155, 197-б.].

Ат соорусун салуу «артын карай качуу, чегинүү» маанисин билдирип, бүгүнкү күндө бул түрмөк активдүүлүккө ээ эмес оозеки кепте жана көркөм чыгармалардан кездештире алабыз:

Ат соорусун салышат,
Арыстандын кырк чоро,
Кайра тартып жарышып («Манас») [149, 141-б.].

Ат тери кайтпоо «эмгеги текке кетүү, куру убара болуу» маанисин туюнтуп, колдонуу чөйрөсү, оозеки (карылар кебине) жана көркөм кепке таандык [53, 40-б.]. Атайы келгенге жараша ***ат тери кайтпай*** жаман болду [149, 141-б.].

Адамдын эмоционалдык абалын, т.а., ички органдардын физиологиялык өзгөрүүсүн, адамдагы ички ой-толгоону, кандайдыр бир нерсеге болгон реакцияны билдирген **бити-битине батпоо** фразеологизми «аябай сүйүнүү, чоң кубанычта болуу, кубанычы койнуна батпоо» [155, 111-б]. маанисин туюнтат. Колдонуу чөйрөсү, оозеки (карылар кебине) жана көркөм кепке таандык:

Уулунун окууга өткөнүн угуп, Сагын карыя **бити-битине** ***батпай*** *сүйүндү* («Л.Ж.»); [149, 259-б]. Баланын ***бити-битине батпай*** сүйүнүп турганы баарын жылмайтты.

Жылан дегенде эле, дене-боюбуз дүркүрөп, чочуп, коркуп кетерибиз белгилүү болгондой, бирөөгө сес көрсөтүү, чочутуу же коркутуу үчүн жасаган аракетти таамай туюндурган **жыландын башын кылтыйтуу** метафоралык фразеологизми, өтө элестүү, образдуу келип, эмоционалдык касиетке ээ. Бүгүнкү күндө бул түрмөк активдүүлүккө ээ болуп, стилдин бардык (илимий, иштиктүү стилден башка) түрлөрүндө кеңири учурайт: *Арадан эки жыл өткөндө карапайым күйөө* **жыландын башын кылтыйтат***: «Арман күн, артымда туяк калбай турган болду»* (К.К.) [149, 561-б]. *Анын* **жыландын башын кылтыйтып** *жатканын дароо эле баамдадым (ооз.кепт.).* Бул мисалдарда, бирөөнү чочута турган сөздү баштоо, сес көрсөтүү маанисинин өтө элестүү, образдуу берилип жатканы чечмелөөсүз эле белгилүү болуп турат.

Жылын төө кылуу «барктануу, бааланyу, маалкатуу, кербезденүү» маанисин образдуу туюндуруп, стилдин бардык (илимий, иштиктүү стилден башка) түрлөрүндө кеңири учурайт: Мынча эмне ***жылыңды төө кыласың*** [135, 169-б]**.**

Куркулдайдын уясын табуу, үкүнүн уясын табуу «жан жыргата турган өтө жайлуу шартка дуушар болуу, марый турган кенчке, байлыкка жолугуп иши оңолуу» маанисин туюнтуп оозеки жана көркөм чыгармаларда кеңири кездешет: Ал шумпай ***куркулдайдын уясын тааптыр*** («Чалкан»). ***Үкүнүн уясын тапкан*** эпчилдердин тизгинин жыйганга көмөктөшөлү, - деп Отуз-Адырга бардык («Чалкан»). Кыскасы, ***үкүнүн уясын тапканбыз,*** бүркүтүм («Чалкан») [155, 331-б]. Араб тилиндеги **وَجَدَ تَمْرَةَ الغُرَابِ** [168, 362-б.] (с.с. карганын курмасын табуу) фразеологизми менен мааниси дагы, түзүлүшү дагы окшош.

Уй мүйүз тартуу, уй мүйүз болуу «жарым тегерек тартып кырка отуруу» маанисин билдирет. Уй мүйүз тартып отуруп алышып, колдорун жаңсай икаялар айтышчу [51, 339-б.]. Шакирттер так молдонун оропарасында ***уй мүйүз болуп*** отурушат [155, 459-б] .

Чымын-куюн болуу «өтө катуу жүгүрүү, аябай тызылдоо, абдан катуу чуркоо» деген маанини билдирет жана адабий чыгармалар менен катар эле оозеки кепте дагы кеңири колдонулат. Ошондон ***чымын-куюн болуп***, жерге тийбей, бардык күчүмдү жыйнап чуркай бердим (К.Жусупов). Карагер ***чымын-куюн болуп*** башын жерге салып баратса да жетпей койду (У.Абдукаимов).

Элик сүтүн берүү «өзү төрөбөсө да өзү төрөгөндөй, өз баласындай асыроо, өздөй кылып багып өстүрүү, өз балам деп саноо» маанисин билдирип, көркөм чыгармаларда жана оозеки кебибизде дагы арбын колдонулат.

Алым – Айшанын ***элик сүтүн берип*** баккан баласы (К.Жантөшев). Мына, энелери, бириң кызды төрөп ак сүтүңдү берсең, калганың ***элик сүтүңөрдү бердиңер*** [155, 508-б.].

لكل جواد كبوة (ликулли жауадин кабуа) (с.с., бардык тулпарлар мүдүрүлөт)

لماذا تتعجبون من خطاء ذلك الرجل, أو ليس لكل جواد كبوة؟

وجه الخروف معروف (уажхул харуфа маърууф)(с.с., койдун жүзү билинет) «куулукту билбеген, эч кимге жамандыгы жок, момун» маанисин билдирип оозеки кепте дагы көркөм чыгармаларда дагы кеңири колдонулуп келет: نحن نخاف من الذئب و **وجه الخروف معروف** (Биз карышкырдан коркобуз ал эми ***койдун жүзү маалым*** да).

Зат атооч+зат атооч+этиш түзүлүшүндөгү фразеологиялык каражаттар жогоруда мисалдардан, элестүүлүгү, стилистикалык боёктуулугу жагынан бир топ жогору турары белгилүү болду. Ал эми, араб тилинде ***этиш+зат атооч+зат атооч*** моделиндеги фразеологиялык айкаштар көбүрөөк кездешет.

قطع رأس الأفعى (с.с. жыландын башын кесүү) жамандыктан кутулуп чыгуу, жаман нерселердин аягына чыгуу маанисин билдирип стилдин бардык түрлөрүндө колдонулуп келет: **قطع رأس الأفعى** أفضل من تقطيع جسدها على فترات مختلفة[1]

(Жыландын башын кесүү анын денесин ар жеринен кескенге караганда жакшыраак),

[1] https://x.com/_4iiRE/status/1850203441831793061

قال وزير الأمن القومي، إن "عندنا فرصة **لقطع رأس الأفعى** ") "Бизде жыландын башын кесүү мүмкүнчүлүгү бар" деди улуттук коопсуздук катчысы).

وَجَدَ تَمْرَةَ الغُرَابِ [168, 362-б.] (с.с. карганын курмасын табуу) каалаганынын эң жакшысын таап, эң баалуусун алган адам үчүн колдонулат, себеби карга эң даамдуу курмаларды тандап жейт деген түшүнүк бар. Бирок, бул фразеологизм аз колдонулат жана сейрек учурайт. هو كان سعدا كأنه **وَجَدَ تَمْرَةَ الغُرَابِ**(Ал карганын курмасын таап алгандай бактылуу болду). **لا تحسن الثقة بالفيل** (с.с. пилдин күчүнө ишенбе).

لبس له جلد النمر (с.с. жолборстун терисин жамынтты) “аябай кыйноо, катуу кысымга алуу, ызалоо” маанисин туюндуруп кыргыз тилиндеги ***ит өлүк кылуу***, ***ит терисин башына каптоо*** түрмөгүнө мааниси жагынан жакындайт: Болуш Тыныбектин ***ит терисин башына каптап*** туруп айылына жибермек (К.Каимов). Мунун кайсы күнөөсү үчүн мынча ***ит өлүк кылышкан***? («Ала-Тоо») [149, 614-б.].

تظاهر لهم بالود, فلما نال مبتغاه, **لبس لهم جلد النمر** (Аларга жылуу мамиле жасагандай түр көрсөтүп, каалаганына жеткенде аларга ***жолборстун терисин кийгизди***).

ركب ذنب البعير =أي قنع بحصة صغيرة

بات بليلة أنقد - (с.с. түндү кирпидей өткөрүү) «түнкүсүн уктай албай чыгуу, түндө көз ирмебөө, уйкусу келбөө» маанисин билдирип кыргыз тилдиндеги ***кирпик какпоо*** фразеологизмине дал келет.

اتخلطت بكراع كلب(с.с., иттин тамагына аралашуу) «баш-аламан, иретсиз» маанисин билдирип көбүнчө оозеки кепте колдонулат.**اتخلطت بكراع كلب** يوم من الأيام (Күндөрдүн биринде мен иттин тамагына аралашып кеттим).

Араб тилинде ***зат атооч+сын атооч+этиш*** формасында дагы үч компоненттүү фразеологиялык айкаштар учурайт.

الديك الأحمر يطير – (с.с., кызыл короз учуруу), өрттөө, өрт коюу маанисин туюндурат. ***Зат атооч+этиш+зат атоочтон жасалган*** **لسانه يرضع اللبة** (с.с. тили арстан эмизет) мааниси жагынан кыргыз тилиндеги *тилинен бал тамуу* соматикалык фразеологизмине жакындайт.

Мына ушул жагдайдан улам иликтөөбүздүн негизин эки, үч компоненттүү туюнтмалар түздү.

3.3. Кыргыз жана араб тилдериндеги 4 компоненттүү анималисттик фразеологизмдер

Зат атооч+зат атооч+зат атооч+этиш: ***Биттин ичегисине кан куйган*** «өтө бышык, абдан тың, эң эле эпчил» [149, 260-б] маанисин билдирип, көркөм чыгармаларда жана оозеки кебибизде дагы арбын колдонулат. Ал ***биттин ичегисине кан куйган***, шуулдаган жигит эле (Т.С.) [155, 110-б]. Апам элдин балдарын карачы ***биттин ичегисине кан куят*** деп урушкадай эле кошуналарды карачы өнүгүп жатат (ооз.кепт.).

Биттин ичегисине кан куйган фразеологиялык каражаты оң сапатты билдирүү менен эле терс сапат, терс баада дагы колдонулат жана алардын стилистикалык боёктуулугу өтө жогору болуп, баарлашуу, көркөм стилдерге жана публицистикалык стилдин түрлөрүндө колдонулуп, андагы образдардын көркөмдүгүн арттыруудагы негизги тил каражаттарынын катарын толуктайт.

1. Мен силердей кезимде көк союл аталып, ***биттин ичегисине кан куюп*** жүргөмүн, бокмурундар (Т.С.). Сүйлөмдүн тутумундагы фразеологизм, албетте, чыйрактыкты, бышыктыкты билдирүүдө 2. Там тегерете бак да көгөрттү, кол арада өтүк, маасы ултара коет, бардык нерсенин өтөлүнөн чыгып***, биттин ичегисине кан куйган*** неме (К.Ж.). Контексттен байкагандай, колдонулган туруктуу айкалыш чыйрактык менен бирдикте эмгекчилдикти, колунан бир эле иш эмес бардык жумушту аткара алуу жөндөмүн да бирге көрсөттү.

Ит-кушка жем болуу «талаада өлүп, сөөгү көмүлбөй калуу» [149, 614-б]. Батийнадай келини бар Кыдырбай ырыстуу тура, ит-кушка жем болбой, сөөгүн жерге жашырды (Т.С.). Кузгун-түспөлү кара карга сыяктуу болгон ири канаттуу [144, 115-б.]. ***Карга-кузгунга жем болуу*** . Азган-тозгон шордуулардын далайы ***карга-кузгунга жем болду*** («Ала-Тоо»)[150, 678-б].

يحصل علي نصيب الاسد *(с.с., ал арстандын үлүшүн алат)* бир нерсенин эң чоң бөлүгүнө ээ болуу маанисин образдуу берет.

الطاير يخطف منها ريشة (с.с., куш анын жүнүн жулуп алат) өтө бышык, аябай эпчил маанисин туюндуруп, кыргыз тилиндеги ***биттин ичегисине кан куйган*** фразеологизмине мааниси жагынан окшош.

أسد علي فيالحرب النعامة (с.с. мага арстан, согушта страус) бул фразеологизм өзүнүн мааниси боюнча коркоктукту билдирип метафора аркылуу жасалат, ал өзүнүн эрдигин алсыз адамдарга гана көрсөтүп, эр жүрөктөрдөн жеңилүү ызасын тартат деген мааниде кыргыз тилиндеги *доңуз айбат* маанисине жакын келет. Бул фразеологиялык туюнтма, чечен аналогияны камтыган риторикалык мааниде адамдар арасында кеңири таралган.

Зат атооч+зат атооч+зат атооч+зат атооч:

جسم الجمال عقول العسافير - (с.с., көлөмү төө акылы чымчык) "акылсыз, түшүнүгү начар, акылы тайкы" маанисин билдирип араб элинин оозеки кебинде жана көркөм чыгармаларында кеңири учурайт.

Зат атооч+этиш+зат атооч+этиш моделинде жасалган: **Бака мандабай, жылан жыттабай калуу** деген фразеологизм эч бир жан каттабай, эч ким барбай, кирбей, ээн, каңгырап бош калган үйдү же жайды өзгөчө элестүү туюндуруу үчүн колдонулат [139, 90-б.], кептин көркөмдүүлүгүн арттырып оозеки кепте да, көркөм чыгармаларда да колдонулуп келет. Бул көк жыттанган үйгө адам кирмек түгүл, көптөн бери ***бака мандабай, жылан жыттабай калганы*** байкалып турду (К. С.) [139, 90-б.].

Өгүз өлбөсүн, араба сынбасын эптеп-септеп, анчалык кыйналбай, катуулап киришпей, илең-салаң аракет менен [151, 340-б.] маанисин билдирип стилдин бардык түрүндө кездешет. – Эми, азирети өкүмдар, «ылдый тартсаң араба сынат, өйдө тартсаң өгүз өлөт» дейт биздин эл, биз эки ортодо кыйналып турабыз, өкүмдар... - деди [57, 1-т. 349-б.]; ***Өгүз өлбөсүн, араба сынбасын*** деген эле жашоодо жашап жатабыз (ооз.кепт). Араб тилинде жогорудагыдай эле *этиш+зат атооч+этиш+зат атооч* формасында кездешет:**تمخض الدب فولد فأرا** (с.с., төө кыйналып жатып чычкан тууду) деген сөз айкашы чоң максаттарды коюп, бирок эч нерсе кылбаган, аягына чыкпаган адамдарды шылдыңдоо маанисинде колдонулат. Бул антифразада төө менен чычкандын көлөмдөрү

салыштырылат. Ушул эле сөз айкашы араб тилинде **تمخض الجبل فولد فأرا** (тоо чаңырып чычкан тууду) деп да колдонулуп жүрөт [127, 11-б.]. كان يُظن أنه زلزال أو بركان... فتمخض الجبل فولد فأراً (Бул жер титирөө же вулкан деп ойлошкон... Ошентип, ***тоо солкулдап чычкан тууду***).

Кыргыз тилиндеги *зат атооч+этиш жана зат атооч+этиш,* араб тилиндеги *этиш+зат атооч жана этиш+зат атооч* формасында келген фразеологиялык каражаттар көбүнчө эки өзөктүү болорун байкадык.

Этиш+этиш+зат атооч+этиш

Чакырып урган иттей болуу эңсегениндей, самаганындай болбой, оюордунан чыкпай, шагы сынып, шаабайы сууп шалдая түшүү,бозала болуу, ыза болуу маанисин билдирип көркөм чыгармалардын көркөмдүүлүгүн арттырууга негизги тил каражаттары болуп бере алат. Эне-Бейит деп ээленгидей болсо, деги эле кой!Мына! ***Чакырып урган иттей болдуңарбы!*** (Айтматов). ***Чакырып урган иттей болуп*** бир топтон кийин Петруха келди (Айтматов).

В.: Чакырып урган иттей кылуу. - Тоголок Молдо, сенин окууң чала. Дүр аны менен дагы акыйлашып отургусу келбей, шарт өкүмүн маалымдады. ***Чакырып урган иттей кылды*** го дегенсип, Байымбет дал боло закымга тунжурады (Бейшеналиев).

Этиш+зат атооч+зат атооч+этиш формасындагы ***Көргөн күнүн ит көрсүн*** «анын күнү куусун, көрбөгөндү көрдү, катуу кыйналды, азап чекти» деген сыяктуу мааниде [151, 76-б.] колдонулат.Үмүттүн көргөн күнүн ит көрсүн, Көрүнгөндөн кайыр сурап, куу турмуштун корун тартты [151, 76-б.]. Анын ***көргөн күнүн ит көрсүн,*** жарытылуу жакшы нерсе көргөн жок (ооз. кепт.).

حصلت القطة علي لسان شخص (с.с., мышык анын оозуна кирип кетти) унчукпаган, оозунан жаман сөз чыкпаган, жоош деген мааниде колдонулат.

Зат атооч+сын атооч+зат атооч+этиш формасындагы ***көзүнөн чаар чымын учуу*** фразеологизми КТСдө 1. Жаны кейүү, катуу кыйналуу [151, 51-б.] маанисин билдирсе, 2. Өтө оор абалда калуу, коркуу, аргасы түгөнүү, эмне кыларын билбей айласы кетүү [151, 51-б.] маанисин дагы өзүнө камтыйт.

Көзүнөн чаар чымын учуп, таң атканча кирпик какпай чыкты (К. Баялинов) [151, 51-б.].

Зат атооч+зат атооч+этиштин өзгөчө формасы+этиш тибиндеги* ат жалын тартып минүү** өңдүү фразеологизм кыргыз элинин балдарды жаш кезинен баштап эле ат мингенге, аны багууга, ат үстүндө ойноого үйрөтө баштагандыгынан кабар берет. Натыйжада, «ат жалын тартып» чоңоюп, «аттын кулагы менен тең ойногон», «атка жеңил, тайга чак» болгон чабандестер тарбияланган. 1. ***Ат жалын тартып минип, эл арасындагы окуяларга аралашып, жигит күтөт (К.Осмоналиев) [149, 141-б.]. 2. Айланып элге жеткирип, ***ат жалын тартып мингизген*** («Семетей») 3. Сиз экөөбүз бири-бирибизди ***ат жалын тартып мингенден*** бери билишебиз (К.Каимов). [149, 141-б.]. Жогорудагы биринчи жана экинчи сүйлөмдөрдө ат мингенге, аны багууга, ат үстүндө ойноого үйрөтүү маанисин билдирсе, үчүнчү сүйлөмдө адамдын жаш курагын билдирип турганын байкадык.

Сын атооч+зат атооч+зат атооч+этиш формасындагы ***жылаңач төөнү бучкакка чапкандай*** «эч токтоосуз, буйдалбастан, шыдыр, шар» [149, 561-б.] маанисин билдирип, оозеки кепте дагы адабий чыгармаларда дагы кеңири учурата алабыз. Анын сөзү ***жылаңач төөнү бучкакка чапкандай*** угулду.

Сын атооч+зат атооч+этиш+этиш түзүлүшүндөгү ***кутурган ит байласа токтогус*** «адам чыдагыс, чыдоого мүмкүн эмес» маанисин билдирет. ***Кутурган ит байласа чыдагыс***, үйдүн ичине киргенден киши заарканат [155, 332-б.].

Зат атооч+этиш+сын атооч+зат атооч түзүлүшүндөгү төмөнкү фразеологизмдер бар:

البعير ما يشوفش عوج كرومته (албайира ма юшууфиш ауаж курууматихи, с.с., төө моюнунун ийри экенин көрбөйт) «айткан сынды туура кабыл албаган, өзүнүн катасын сезбеген, башка бирөөдөн ар дайым ката издеген» маанисинде колдонулуп араб тилинде оозеки-сүйлөшүүдө кеңири колдонулат.

Зат атооч+этиш+зат атооч+зат атооч түзүлүшүндөгү фразеологизмдер дагы кездешет:**القشة التي قصمت ظهر البعير** (с.с., төөнүн белин

сындырган саман.) . اخر شيء أدت استقالة الوزير الى سقوط الحكومة فكانت **بذلك القشة التي قصمت ظهر البعير** Министрдин отставкасы өкмөттүн кулашына алып келип, *төөнүн белин сындырган саман болду.*

وضع العربة أمام الحصان (с.с., арабаны аттын алдына коюу) [194, 136-б.]

انك بطرح المشروع للتنفيذ قبل دراسته **وضعت العربة أمام الحصان** (Долбоорду изилдөөдөн мурун ишке ашырам деп, сиз *арабаны аттын алдына коёсуз*).

Үчүнчү бап боюнча кыскача жыйынтык

● Ишибиздин бул бөлүмүндө кыргыз, араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдердин структурасы иликтөөгө алынып, бул жагынан салыштырылып жаткан тилдердеги жалпылыктар менен өзгөчөлүктөр аныкталды.

● Кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологиялык каражаттардын дээрлик көпчүлүгү метафоралык-метонимиялык жол менен жасалып, стилистикалык табияты, колдонулушу боюнча көп деле айырмаланбайт. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер күнүмдүк жашоо-шартта, жазма жана оозеки чыгармачылыкта колдонулуп келсе, араб тилинде дагы социалдык-маданий чөйрөнүн баарлашуусунда, поэзияда, прозада колдонуу менен бирге диний китептерде кенен колдонулат.

● Фразеологизмдерди жасаган түгөйлөрүнүн саны боюнча иликтенип жаткан эки тилде тең эки, үч компоненттүү түрмөктөр басымдуулук кылат, т.а., эки компоненттүү фразеологиялык туюнтмалар (кырг. – 84, араб – 65) – 149 болсо, үч компоненттүү тизмектердин саны (кырг. – 87, араб – 48) – 135. төрт компоненттүү тизмектердин саны (кырг. – 14, араб – 11) – 25 фразеологизм каралды.

● Кыргыз тилинде эки компонеттүү түрмөктөрдүн көбүнчөсү уңгу түрүндө кездешет *(бөрү кабак, жолборс жүрөк, зыйнат ат* ж.б.*)*, араб тилинде биринчи түгөйү уңгу, экинчиси жөндөмө мүчөлөр аркылуу жасалат: قلوب الذكاب (жүрөгү карышкырдын, (иши маймылдын)عمل قرد) сыятуу түрмөктөр кездешет.

● Түзүлүшү жана мааниси боюнча бири-бирине шайкеш келип, *толук эквиваленттүүлүктү* түзгөн жыйырмадан ашык фразеологизм бар. Алар: *иттей*

суук – كلب بارد («аябагандай суук, ызгаар маанисинде»), *шумкар көз –* عين النسر *(бүркүт көз)* («өткүр, курч көз»), *бото көз, аркар көз –* عيون مهاة («бадырайган, жоодураган»), эшек такалоо – نش الذباب (чымын кубалоо), عد عربان (карга саноо), төөнүн куйругу жерге тийгенде, ж.б. Жогорудагы *толук эквиваленттүүлүктү* түзүүчүлөр көбүнчө эки түгөйлүү *зат атооч+зат атооч* же *зат атооч+сын атооч* формасындагы фразеологизмдер болорун байкадык, мунун себеби, араб тилинде айрым сүйлөмдөрдүн башында этиш келгендиктен, башка формадагы фразеологизмдер мааниси боюнча дал келип, түзүлүшүндө айырмачылыктар бар.

● *Түлкүнүн куйругу –* انما هو ذنب الثعلب (с.с., *түлкүнүн куйругу* («бузукулук, митайымдык, чагымчылдык»), *ит терисин башына каптоо –* لبس له جلد النمر (с.с., ага жолборс терисин жамынтты («аябай ызалоо, маскаралап, кыйнап, кордук көрсөтүү»), *ат башы, аюу талпак –* نصيب الأسد (с.с., арстандын үлүшү («өтө чоң, көлөмдүү»), *куш тилиндей –* جناح بعوضة, ذنب البعير (с.с., чиркей канаты, төөнүн куйругу («кичинекей, тырмактай, аз гана»), *доңуз айбат –* نمر من ورق (с.с., *кагаз жолборс*, *чымын жан –* تتساقط كالذباب (с.с., чымындай жыгылуу) ж.б. түрмөктөрү ички маани-мазмуну жагынан гана дал келсе, *бөдөнөнүн сүтү –* لبن العصفور (с.с., чымчык сүтү), *куш уйку –* النوم الغزال (с.с., марал уйку) тизмектери сырткы турпаты жагынан дал келип, жарым-жартылай гана эквиваленттүүлүккө ээ, бул сыяктуу түрмөктөр эки тилде арбын учурайт.

● Кыргыз жана араб тилдеринде формалык жактан да, маанилик жактан да бири-бирине *эквивалентсиз*, бир гана тилде кездешкен фразеологиялык бирдиктер да өтө арбын (кырг. тилинде – *ат токуур, бүргөдөй секирүү, ат тезегин кургатпай, ити чөп жеген* ж.б.; араб тилинде – بيضة الديك короздун жумурткасы, (өмүрдө бир жолу боло турчу нерсе), لبن العصفور таранчынын айраны (такыр табылбай турган сейрек кездеше турган) , لسانه يرضع اللبة (с.с. тили арстан эмизет) ж.б.), бул эки элдин этномаданияты, географиялык шарты жана эки тилдин тектеш эмес тилдерден болгондугу менен түздөн түз байланыштуу.

4. БАП. КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛИНДЕГИ АНИМАЛИСТТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН СЕМАНТИКА-СТИЛИСТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Жаныбарлар менен байланышкан фразеологизмдер көптөгөн маданияттардын жазуу жана оозеки тилинде абдан кеңири таралган. Алардын кээ бирлеринин жаралуусу адамдын жашоосу табият жана жаныбарлар менен тыгыз байланышта болгон байыркы мезгилдерге барып такалат. Андыктан, жаныбарларга байланыштуу фразеологизмдер ар бир тилдин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Ал аркылуу биз адамдардын ички-сырткы сезимдерин, бири-бири менен болгон мамилелерин, жакшы-жаман кулк мүнөздөрүн, коомдогу орундарын биле алабыз. Анималисттик фразеологизмдер эмоцианалдуу-экспрессивдүүлүк касиетке ээ болуп, ойду таасирдүү, курч, образдуу кылып жеткизе алат.

Салыштырылган тилдерде анималисттик компоненттери бар фразеологиялык бирдиктер мааниси, стилдик боёгу, образдуулугу жагынан бири-бирине жакын. Бирок ошол эле учурда бир эле жаныбардын катышуусундагы фразеологизм эки тилде эки башка маанини берип калышы толук мүмкүн. Көп учурда белгилүү бир тилде сүйлөгөндөрдүн белгилүү бир жаныбарды кабыл алуусу тарыхый же кокустук факторлордун таасири астында калыптанган [64, 139-б.]. Кандай да болбосун, фразеологизмдердин көпчүлүгү адамдардын турпатын, кулк-мүнөзүн ж.б. белгилерин чагылдырат. Буга байланыштуу орус окумуштуусу В. Г. Гактын төмөнкүдөй пикирине кошулууга болот: «Названия животных широко используются для характеристики людей» [32, 114-б.].

Фразеологизмдерди семантикалык топторго бөлүштүрүү бизге чейинки изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде да Ж. Осмонова, Н. Ы. Осмонова, П. С. Эстебесова ж.б. орун алып келген. Биз алардын пикирлерин көңүлгө түйүү менен, эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерди өз алдыбызча төмөнкүдөй топторго бөлүп кароону туура таптык:

- **кыргыз жана араб тилиндеги адамдын сырткы турпаты аркылуу оң жана терс маанини (баалоону) билдирген фразеологизмдер;**
- **адамдын ички дүйнөсүн, касиет-касыретин туюнткан кыргыз жана араб тилиндеги оң жана терс маанини билдирүүчү анималисттик фразеологизмдер;**
- **кыргыз жана араб тилиндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү билдирген анималисттик фразеологизмдер**

4. 1. Кыргыз жана араб тилиндеги адамдын сырткы турпаты аркылуу оң жана терс маанини (баалоону) билдирген фразеологизмдер

Эки тилдеги сырткы турпатты туюндурган жан-жаныбарлар катышкан фразеологизмдер адам баласынын сырткы көрүнүшүн, сырткы өзгөчөлүгүн, дене түзүлүшүн, кийимин, жаш өзгөчөлүгүн, жалпы эле тышкы мүнөздөмөлөрдү билдирет. Биз аларды төмөнкү семантикалык топторго бөлүп алууну туура көрдүк.

4.1.1. «Асылдык, аруулук, сымбаттуулук» маанисин туюнткан фразеологизмдер

Сымбаттуулук, чырайлуулук, өңдүү-түстүүлүк кайсы гана элде болбосун көбүнчө аялзатына тиешелүү болуп эсептелинет. Табигый сулуулук – бул биздин бүтүндөй сырткы келбетибизде, жүрүм-турумубузда, сезимдерибизде жана башкалар менен болгон мамилебизде көрүнгөн, эч кандай түшүндүрмөсү же аныктамасы жок сырдуу, адамды өзүнө тартып турган күчкө ээ болуу. Бул топтогу анималисттик фразеологизмдердин көпчүлүгү жан-жаныбарлар менен кошо адамдын дене-мүчөсүнүн атын туюнткан сөздөрдөн түзүлгөндүгүн байкоого болот. Маселен: «моюн» лексемасынан турган, моюндун ичке узундугуна жараша сулуулуктун эпитети катары колдонулган *короз моюн, турна моюн,* түрмөктөрүн оозеки, көркөм кепте сулуулардын элесин чагылдырууда көп кездештиребиз: ***Короз моюн*** – келишимдүү, сулуу, узун моюнду чагылдырган фразеологизм. Бардык айтуучулар Акылайдын образын түзүүдө жалпы эпостук салтка ылайык анын портретине, ички сапат-касиетине, кылык-жоругуна

таамай мүнөздөмө беришет: Шооруктун кызы Акылай, Шоодураган капырай, ***Короз моюн,*** аппак бет, Койкоңдогон кара бет. Карагат көздүү, кардай эт, Какшаңдаган кара бет (С. Орозбаков. 2. 221). Аркасы кайкы ***аркар төш*** ай чырайлуу ***бото көз*** [110, 138-б.]**.**

Турна моюн*, кара көз кишим келтек жеп, турганым менин жөнбү деп?* [157, 533-б.]. Бул сүйлөмдөгү *кара көз* түрмөгү «кара, мөлтүрөгөн көз» маанисин, ал эми турна моюн «келишимдүү, сулуу узун моюн» маанисин берип, өзгөчө бир өң, боёкчого ээ болуп, сулуулукту таамай сүрөттөөгө, сүйлөмдүн эмоционалдык-экспрессивдүүлүк касиетин күчөтүүгө таяныч болуп турганын байкайбыз.

«Көз» лексемасы менен ***бото көз, аркар көз, элик көз*** «жоодураган, балбылдаган чоң көз». Ортодогусу мөлтүрөгөн ак куба жүздүү, жоодураган ***бото көздүү***, шыңга бойлуу - дегеле ургаачы аттуунун чырайлуусу экен, анын үстүнө жарашыктуу жасана кийинип койкоюп басканда тим эле көргөн адам көз үзө албайт;

Олжобай Кишимжандын сулуулугун, мүнөзүнүн жумшактыгын, кебинин жагымдуулугун төмөндөгү саптар аркылуу баяндайт:

Кулжыгач байдын кумар көз, Кишим,
Кумарды жазчу ширин сөз Кишим.
Босого маңдай ***бото көз,*** Кишим,
Моймолжуган ***аркар көз***, Кишим,
Керилген сулуу керме каш, Кишим,
Кебиңди сүйлөп, көөнүмдү ач, Кишим [59, 174-б.].
Ачык кабак, жатык сөз, Кубуш мурун марал көз[1].

Аялды сулуу дейбиз, ал эми эликтей көрктүү, эликтин көздөрүндөй сулуулук табиятта жок чыгар (А.Стамов.) [42, 107-б.].

Жогорудагы сүрөттөөлөрдөн ***«бото көз», «аркар көз»*** фразеологизмдери көзгө урунат. ***Ак маралдай, керилген кер маралдай*** [107, 318-б.] деген салыштыруулар жана фразеологизмдер арбын кездешет: Ак кууну көрсөң атпай жүр

[1] https://new.bizdin.kg/media/books/Manas-2-kitep_1FnT8pM.pdf

дегендей, ***кер маралдай керилген***, бул дүйнөдө бир гана жолу жаралуучу перизаада Таттыбүбү Турсунбаева Соң-Көлдө төрөлгөн эле[3]. Жогорудагы түрмөктөрдөн салыштырмалуу сулуулукту даана чагылдырары айкын көрүнүп турат. Ушул эле ***аркар көз*** фразеологизмине сыңарлаш болуп араб тилиндеги төмөнкү мисалды карасак болот:

عيون المهاة-(с.с., антилопа көздөр) [147, 159-б.], أملح من الغزال (с.с., газелден дагы сулуу), عيون الغزال (газель көздөр), [4]أزهى من الطاووس (палинден дагы сулуу) «сулуулук, татынакайлык» маанисин араб элинде غزال (газел) الطاووس (павлин) лексемалары түзөт. Ал эми назиктиктин, жумшактыктын символун حمامة بيضاء (ак көгүчкөн) чагылдырат: هي حمامة بيضاء (ал ак көгүчкөн).

عيون المهاة مالي بسحركِ من يدِ- «Антилолопа көзү сыйкырыңа күчүм жок,

ولا في فؤادي موضع للتجلُّدِ Сабыр үчүн жүрөгүмдө орун жок.»

(Ибн ас-Саати, Аль Диван) [191, 98-б.].

عيون الغزال تقتل بلا سلاح Газел көздөрү куралсыз эле өлтүрөт.

Дагы бир акын мындай дейт:

أعيُنُ الغِزالِ إنْ نَظَرَتْ... فالقلبُ أسيرٌ دونَ مَهربِ

Эгер газел көздөрү бир тиктесе, жүрөк кача албайт, туткун болот.

Бул поэтикалык образдардан сүйүүнүн күчүн, көздүн карегиндеги тереңдикти сүрөттөгөнүн байкайбыз.

Мындагы «көз» сөзүнө байланышкан *бото көз, антилопа көз,* عيون المهاة– туюнтмалары контекст ичинде, ал тургай өз алдынча турганда да «ажарлуу, сулуу» аялзатынын образын айкын чагылдырып моносемиялык касиетке ээ. Ал эми адамдын тулку боюнун, дененин бир мүчөсүнүн келишимдүүлүгүн элестүү чагылдырган *кумурска бел* тизмеги «1. Ичке келишимдүү бел; 2. Мүчөсү

---

3 https://ky.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%8B%D1%80%D0%B3%D1%8B%D0%B7%D0%B4%D1%8B%D0%BD_%D1%87%D1%8B%D0%B3%D0%B0%D0%B0%D0%BD_%D0%BA%D1%8B%D0%B7%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%8B

4 https://almkala.com/%D8%A7%D9%84%D8%A3%D9%85%D8%AB%D8%A7%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D8%B9%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B7%D8%A8%D8%A7%D8%A6%D8%B9-%D8%A7%D9%84%D8%AD%D9%8A%D9%88%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A9/

келишкен сулуу (аял)» дегенди туюндуруп, кыргыз эли башка элдер сыяктуу эле белдин ичкелигин аялзатына тиешелүү келбеттүүлүктүн бир сыпаты катары баалайт: 1. Эркингүл **кумурска бел,** көрктүү кыз [151, 105-б.]. 2. ***Кумурска бел*** *аялым, куураттьı го кыялың* («Ала-Тоо») [155, 329-б.]. Ал эми араб тилинде келишимдүү мүчөнү فرس أصلية [190, 725-б.] (асыл тукум бээ) чагылдырса, جمالها كالنحل (сулуулугу бал аарысындай) бал аары [194, 16-б.] өзүнүн иштерман жана активдүү иш-аракети менен бирге сымбатуулукту дагы чагылдырат.

Мындагы «бел» сөзүнөн куралган *кумурска бел* түрмөгү 1-сүйлөмдө адамдын бир мүчөсүнүн келишимдүүлүгүн, сулуулугун айкын чагылдырып, оң мааниге ээ болсо, 2-сүйлөмдө келишимдүүлүк, сулуулукка кошо чөгөрүлгөн адамдагы терс кыял-жорукту, терс сапатты сезип-туябыз.

Жогорудагы *бото көз,* عيون المها, *кумурска бел, турна моюн* түрмөктөрү жалпы жонунан бир бүтүн маанини билдирип, «сулуу, татынакай, жакшынакай» маанисин туюнтканы менен *бото көз,* عيون المها түрмөктөрү *кумурска бел, турна моюн* тизмектерине салыштырмалуу сулуулукту таамай чагылдырары айкын көрүнүп турат. Себеби сулуулук, татынакайлык биринчиден адамдын бетинен, жүзүнөн айкындалары, адамдын бетиндеги сулуулугуна басым жасалары, ал эми *кумурска бел, турна моюн* түрмөктөрүндө дененин бир мүчөсүнүн келишимдүүлүгү негизги орунда турарын эске алсак, «сулуулук, татынакайлык, келишимдүүлүк» маанисине *бото көз,* عيون المها, أملح من الغزال, جمالها كالنحل туюнтмалары дагы жакынырактай туюлат.

4.1.2. Адамдын жагымсыз кебете-кешпирин туюнткан фразеологиялык тизмектер

Бул топтогу туюнтмалар адамдардын келбетиндеги, дене-мүчөсүндөгү кемчиликтерди чагылдырып, ар бири өз алдынча түзүлүшкө, семантика-стилистикалык табиятка ээ жана колдонулуш чөйрөсү дагы ар түрдүү. Абдан кир, кычы [155, 254-б.] маанисиндеги ***карга шыйрак,*** ал эми ***күлгө оонаган күчүктөй*** «карала, тору ала болуп булганган, кейпи кеткен, кирдеген» [151, 133-б.], «кебете-кешпири жаман, чүрүшкөн, жагымсыз, көзгө толумдуу эмес» [150, 681-б.], адамды ***иттин чүкөсүндөй*** [112, 13-б.]; ал эми араб тилинде:كأنه ضفدع

(с.с. бака өңдүү), кыргыз тилиндеги «капкара, көрүнүшү өтө жагымсыз, начар» [150, 788-б.], маанисин ***карганын шыйрагындай***, араб тилиндеги ушул маанини الأسود كالغراب *(каргадай кара) фразеологизми туюндурат,* кыргыз тилиндеги ***чычкактаган чил көздөнгөн*** «көзү китирейип, тиртейип өтө кыйналган кебетеде деген мааниде колдонулат» [151, 769-б.], араб тилинде ушул эле маанини وجهه كالكلب(бети иттикиндей), وجه البودة (үкү бет**)** тизмектери биолирип, айтайын деген ойду ары образдуу, ары таамай сүрөттөйт. Маселен: *Бактын түбүндө* ***иттин чүкөсүндөй болгон*** *келин кир жууп отурат* (ооз. кепт.); ***Карганын шыйрагындай*** *болгон немени кайдан ээрчитип алгансың* («Чалкан») [149, 713-б.], ***Чычкактаган чил көздөнүп*** *араң турат* (ооз. кепт.).

Жогорудагы *иттин чүкөсүндөй, карганын шыйрагындай, чычкактаган чил көздөнгөн,*سمينة مثل الخنزير *(аялзатына айтылган семиз чочкодой),* وجهه كالكلب *(бети иттикиндей),*وجه البودة *(үкү бет)* фразеологиялык түрмөктөрү табияттан берилген адамдын келбетиндеги, тулку-боюндагы толумсуз көрүнүштөрүн аябай элестүү, образдуу бере алса, ал эми *карга шыйрак, күлгө оонаган күчүктөй, түлөгөн тайлактай* түрмөктөрү кандайдыр бир себептен улам жүдөп, турмуштан кыйналып же жашоосун жөндөп алып кете албаган адамдарды эң сонун стилистикалык боёктуулукта бере алат. *Түлөгөн тайлактай,* مثل قنديل البحر قبيح *(с.с. медузага окшогон самсаалаган)* фразеологиялык каражаты «кейпи кетип, суру качкан, самсаалап, салбырап албардан тайган» [151, 613-б.], адамдын образын туюндурат: ***Түлөгөн тайлактай*** *самсаалап, сакал-мурутуң сапсайып, ачкалыктан араң эле ыргала басып жүргөндө адамдын эси-дарты оокат-тиричиликте гана болот эмеспи!* [151, 613-б.], هذا الشخص غير سار مثل قنديل البحر (Ал адам ***медузага окшош жагымсыз***). هو يشبه قنديل البحر ويمتلئ بالأشواك (Ал медузага окшоп ичине тикенек толгон).

Бул фразео-семантикалык топтогу фразеологизмдер адамдын сырткы көрүнүшү гана эмес, мүнөзү, жүрүм-туруму жана коомдогу ордун дагы өтө таасирдүү сүрөттөйт. Араб маданияты сыпайылыкты, сый-урматты баалагандыгы үчүн көбүнчө мындай түрмөктөр юмор жаатында же сындоо контексттинде колдонулат.

4.1.3. «Албеттүү, олбурлуу жана күч-кубаттуу» маанисин билдирген фразеологизмдер

Сырткы сыпаттарды билдирүүчү фразеологиялык топтордун бири бул- адамдагы баатырдык, тайманбастык касиет-сапаттардын негизин түзгөн алп денелүү, ал-күчкө толгон, он эки мүчөсү түгөл, алты саны аман, балбан, баатырлардын образын өтө элестүү туюндуруп турган семантикалык топ болуп саналат. Бул тематикадагы фразеологизмдерге *жолборс моюн, куландан соо, өгүз аюу, бука белиндей моюн, аюу талпак, бүркүт кабак, карышкыр сүр, аюдай айбат* [4, 100, 118-б.].

أشجعُ من لَيْث-لأنَّ الأسدَ أشدُّ الحيواناتِ شراسة وأشجعها . (с.с., арстандай эр жүрөк), أشد من فيل (с.с. пилдей күчтүү), أحمى من أست النمر(с.с. жолборстун чабуулунан сактан), أسد في العريق (с.с., үйүрдөгү арстан), قوي كالثور (с.с. букадай күчтүү), صحة كالحصان (аттай ден-соолук), ضخم مثل الدب (аюудай зор) [189, 118-б.] тизмектерин киргизебиз.

Негизи эле күчтүү, алп, алибеттүү сыпатты билдирген анималисттик фразеологизмдер элдик эпикалык чыгармаларда баатырлардын эпитети катары көп колдонулуп келет. Маселен:

Моюну бука белиндей,
Оп тартканда деми бар
Улуу-Белдин желиндей [76, 2-к.,185-б.]
Жолборс моюн, жоон билек,
Жооруну калың, таш жүрөк [75, 2-т., 10-б.]; ***Бүркүт кабактын*** *алдынан өткүр көздөр жыйынды бийиктен имерип тиктеп, сыр тартып турду* [57, 1-т. 65-б.] деп берилсе, араб тилинде قوي كالثور *(с.с. букадай күчтүү),* أسد في العريق *(с.с., үйүрдөгү арстан),* الرأس كالثور *(с.с. буканын башындай)* деген метафоралык жол аркылуу жасалган түрмөктөр кездешет.

Ал эми «дени-карды соо, оорусу жок, ден-соолугу таза» маанисин туюнткан *куландан соо* түрмөгүн чыгармаларда абдан кеңири колдонулган: *Ачынбай тердеп жатсаң, эртең **куландан соо** туруп кетесиң*; *Үйүрдү ар дайым баштап жүргөн **куландан соо** жылкы жөн эле жерден кантип эле көз көрүнө*

өлүп калсын; Аялы экөө тең куландан соо ("Чалкан") Аялы экөө тең куландан соо ("Чалкан") [151, 99-б.]. Бала кечээгиден бүгүн оңолуп, түшкө маал ***куландан таза*** болуп калды (ооз.кепт.). Ал кезде менин ***куландан ойноок*** кезим эле (ооз.кепт.). Мисалдарда берилгендей колдонуучу өз тандоосуна жараша *куландан соо* туюнтмасын, куландан *таза*, куландан *ойноок* формасында колдонуп, кептин эмоционалдык-экспрессивдик касиети андан бетер жогорулайт. *Куландан соо* тизмеги араб тилиндеги صحة كالحصان (аттай ден-соолук), جمل هجين (тез чуркаган төө) [142, 80-б.], حصان أصيل (таза кандуу ат) [142, 418-б.] тизмектери менен маанилеш келип «күчтүүлүктү, кайраттуулукту, дени-карды соо» маанисин менен бирге «дене-мүчөсүнүн келишимдүүлүгүн» дагы өзүнө камтыйт.

Өгүз аюу, аюу талпак, туюнтмаларын «абдан чоң, алп, күчтүү» адамдардын образын чагылдырууда көп колдонобуз: *Оозу-мурдуң тыйылбай жатып,* ***өгүз аюу*** *эле болуп калгансың го!; Аны көргөн жок белең,* ***өгүз аюу*** *тыякта эле калат* (ооз. кепт.). *Тиги* ***аюу талпак*** *кебетеленген адам оңой көрүнбөйт* [115, 26-б.]. Сүйлөмдөрдөн адамдын сырткы турпатын, анын көлөмүнүн чоңдугун, алптыгын, ошону менен бирге тамакты көп жеген, соргок маанисин да кыйытып жаткандыгын байкайбыз. Демек, *өгүз аюу, аюу талпак,* قوي كالثور (с.с. букадай күчтүү) туюнтмалары өз алдынча турганда «күчтүү, алп, балбан» маанисин туюнтуп, оң баа, мааниге ээ болгону менен контекст ичинде терс маани, боёкчого да ээ болуп калышы толук ыктымал.

Ушул эле «күч-кубат, дени сактык» темасындагы фразеологиялык каражаттардын бири, араб тилиндеги أشد من فرس (с.с., аттан күчтүү) , أشجعُ من لَيْث لأنَّ الأسدَ أشدُّ الحيواناتِ شراسة وأشجعها. (с.с., арстандай эр жүрөк)أشد من فيل (с.с. пилдей күчтүү) түрмөктөрү жаш жигиттердин күч-кубатын сүрөттөөдө колдонулуп «күчтүү, чымыр денелүү жигит (азамат)» маанисин билдирет. Мында кайсы гана эл болбосун, ар бир эр-жигитке тиешелүү күч-кубат менен бирге «эр жүрөктүк, баатырдык, тайманбастык» сыяктуу патриоттук духтагы өзгөчө боёктуулукту да көрө алабыз.

Негизи эле ден-соолук, кайрат-күч болбосо жашоо кечирүү өтө оор эмеспи. Бул тематикадагы түрмөктөр адамзаты үчүн эң маанилүү, маңыздуу болгон касиет-сапаттарды өзүнө камтыйт.

4.1.4. Кубатсыз, дармансыз, илмийген, куру дымак адамдарды сүрөттөөдө колдонулуучу фразеологизмдер

«Кубатсыз, алсыз, арык, араң жан» маанисин билдирген анималисттик фразеологизмдер эки тилде тең арбын эле кездешет. Мисалы аябай арык, жаагы шимилген, иймейген абалды билдирүүчү: *өпкө койдой (как больная овца)* [39, 110-б.], *ийне жеген иттей, ат жыгачтай, бетинен бит тайгаланган* [119, 219-б.], араб тилинде тартайган арык, узун маанини **ظل النعامة** *(төө куштун көлөкөсү), өтө арык, алсыраган адамга карата* **نحيف كالكلب الضال** *(кароосуз жүргөн иттей), жетишсиз тамактанган арык адамга карата* **أهزل من جمل في السنة الجدباء** *(кургакчылык жылдагы төөдөй)* ж.б.

Кенебестикти, өтө жай кыймылды билдирген фразеологизмдер катары *козулуу кой, ийне жеген иттей, ийне жуткан иттей, таш бакадай кыбырайт, бит сыгарга алы жок деп берилсе. Араб тилинде* أحيا من ضب, *(с.с., таш бакадан кичине эле жандуурак),*أبْطَأُ مِنْ غُرابِ نوح *(с.с. Нухтун каргасынан дагы жай),* نمر من ورق *(с.с., кагаз жолборс),* أرق من رداء الشجاع *(с.с., жылаандын ташталган терисинен жука),* البقرة اللي طاحت يكثروا سكاكينها *(с.с., жыгылган уй бычактарды көбөйтөт б.а. союлат деген мааниде),*قلوب الطير *(куш жүрөк),*ظلُّ نعامة *(төө куштун көлөкөсү),* ما أنت إلاّ نعامة *(сен төө куштан башка эч нерсе эмессиң),* دجاجة مبللة *(суу болгон тоок),* أن يكون فرخاً *(балапан болуу)* ж.б. фразеологиялык каражаттар бар. Мисалга алсак: *Азыгы түгөнөрү менен* ***ийне жеген иттей*** *илмийди* (К.Ашымбаев) [149, 596-б.]; *Сулуу* ***ийне жуткан иттей*** *кынжыйып, кыйналып өлөт (К.Осмоналиев)* [155, 207-б.]; ***Ат жыгачтай*** *болгон бечара* (ооз. кепт.); *Кемпирдин карылыгы жеткен, жөтөлгөндө* ***өпкө койдой*** *онтойт, алы жок, басса-турса сыйынганы жалгыз кудай* (Ч.Айтматов).

لا تغرنك ضخامة جسمه, فهو نمر من ورق (с.с. Анын көлөмүнөн коркпой эле кой, ал кагаз жолборс). Жогорудагы сүйлөмдөрдөн белгилүү болгондой, *ийне жеген иттей, ат жыгачтай тизмектери*, *өпкө койдой* «өтө арык» маанисин билдирүү

менен бирге контекст ичинде «убайымга малынуу, санаркоо, капалануу» өңдөнгөн боёкчолорду дагы ала жүрүп, «алсырагандыкты, эптеп эле жаны бар» маанисин дагы туюндурарын билдик. Ал эми *аты ыргайдай, өзү торгойдой; бит сыгарга алы жок; куштун көлөкөсүнө тоңуу* [139, 141-б.]*; ач күзөндөй*; أرق من جناح البوضة (чиркейдин канатындай жука), أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ (с.с. жөргөмүштүн желесиндей алсыз) түрмөктөрү «өтө эле алсыз» маанисин билдирерин, өзүнчө келгенде да, контексттен да бир гана мааниде колдонуларын төмөнкү мисалдар ырастайт: Эне шаардан келген студент баласынын ***аты ыргайдай, өзү торгойдой*** болуп калганына кейиди (ооз. кепт.); *Кемпир үлдүрөп* ***бит сыгарга алы жок,*** *үнү кыңылдап сүлдөрү эле калган* (Ш.Үмөталиев) [149, 259-б.]; Анын *ач күзөндөй* түрү көз алдыман кетпей койду [155, 60-б.], البقرة اللي طاحت يكثروا سكاكينها *(с.с., Ал жыгылган уй бычктарды көбөйтөт болду б.а. күчсүз, алсыз деген мааниде).*

Имруъул-Кайстын:

كأن قلوب الطير وطبا و يابسا لدى وكرها العناب و الحشف البالي [81, 30-б.]

"Чымчыктын жүрөктөрү *жырткычтын уясында,*

Кээ бири куурап калса, кээ бири кургай элек", - деген ыр сабында ***чымчыктын жүрөктөрү*** деген фразеологизм алсыздыкты, өтө кичинекей тирүүлүктү билдирип турат.

القول في تأويل قوله تعالى : مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ **أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ** لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ *(Анкабут сүрөсү 41-аят)(Эгер капырлар билишсе,* ***жөргөмүштүн уясынан алсыз****, жарамсыз дүйнөдө үй жок)* [85, 158-б.]

نمر من ورق *(кагаз жолборс)*, ***доңуз айбат*** тизмектери өз алдынча турганда колунан эч нерсе келбеген бирок өзүн аябай эр ойлогон куру кайрат адамдарга карата айтылат. Араб сөздүктөрүндө «شيء يبدو مخيفاً إلاّ أن حقيقته هزيلة جداً» *«коркунучтуу көрүнгөн нерсе, бирок анын чындыгы абдан алсыз» деп түшүндүрүлөт.* Мисалы: Эч нерсеге алың жетпегенден кийин ***доңуз айбаттын*** кереги не («Ала-Тоо»). وقد يقول البعض أن التحالف غير راغب في اتخاذ أية قرارات جادة ووجوده، لا يتعدى كونه **نمر من ورق**. *(Кээ бирөөлөр коалиция олуттуу чечимдерди кабыл алгысы*

*келбей жатканын, анын болушу **кагаз жолборстон** башка эч нерсе эмес деп айтышы мүмкүн)* [1].

[198, 75-б.] **أَسَدٌ علي وَفِي الْحُروبِ نـعَامَةٌ** (с.с. мага каршы арстан, бирок согуштарда төө куш). Ал өзүнүн күчүн кайраттуулукту талап кылбаган кырдаалдарда көрсөтөт. Досторуна, бир туугандарына каардуу арстандардай кол салат, бирок жаңжал, уруш, согуш учурларында катуураак үн чыкса ордунан секирген төө куш сыяктуу коркоктук көрсөтөт. Бул фразеологизм алсыздын алдында өзүн эр санаган коркокторду жемелөө үчүн айтылат.

Бул топтогу фразеологизмдер адамдын сырткы келбетин сүрөттөп берүүдө көбүнчө терс баа, эмоцияда колдонулуп, өз ара ички биримдигинен, стилистикалык табиятынан бир аз айырмаланат, бирок жалпы мааниге ээ.

4.1.5. Адамдын кийими аркылуу анын сырткы турпатын чагылдырган фразеологизмдер

4.1.5.1. Кийиминин келишимдүүлүгүн, көрктүүлүгүгүн, жана ылайыктуулугун туюндуруучу фразеологизмдер

Кийим-кечек адамдын көркүнө көрк, сымбатына сымбат кошуп, сулуулугун арттырып, жагымдуу маанайды, көтөрүңкү көңүлдү тартуулайт. Мындай семантикалык топтогу фразеологизмдер абдан сейрек учурайт. Ал тургай эки тилдеги (кыргыз жана араб) анималисттик фразеологизмдердин ичинен тек гана ***тоос куштун түрүндөй, сагызган кубалап кетчүдөй*** أحسن من الطاوس *(ахсан мин аттаус) (с.с., павлинден кооз),* أحسن من الدر *(тоту куштай сулуу)* түрмөгүн кездештиребиз. «Аябай кооз, кызыл-тазыл, түрдүү түстүү» маанисин билдирген бул түрмөктөр эки тилде бирдей эле оозеки кепте дагы, стилистикалык боёктуулугун жогорулатуу үчүн көркөм чыгармаларда дагы колдонулат: -*Кут болсун! Кийимиң **сагызган кубалап кетчүдөй** экен... өзүң жүзгө жет, кийимиң күзгө жетсин; Көз жоосун алып, тим эле көйнөгүң **сагызган кубалап кетчүдөй** го; **Сагызган кубалап кетчүдөй** кийинипсиң, - деп теңтуштары Айзаданы тамашалашты* («К.А.») [155, 411-б.]. *Кимдир бирөө*

---

[1] https://context.reverso.net/%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B1%D8%AC%D9%85%D8%A9/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%A5%D9%86%D8%AC% D9%84%D9%8A%D8%B2%D9%8A%D8%A9/%D9%86%D9%85%D8%B1+%D9%85%D9%86+%D9%88%D8%B1%D9%82

акырын ***тоос куштун түрүндөй*** *кооз чырмалган чий эшикти көтөрүп, эки жактама сыр каалга ачылып, адеп сактай жүйүртө баскан Курманжан жесир кирди* [57, 1-т. 342-б.]. Ал жерде ***тоос куштун түрүндөй*** кийинишкен көп селки бар эле (ооз.кепт.), **أَحْسَنُ مِنَ الطَّاوُسِ**، ومِنْ سُوقِ الْعَرُوسِ، ومِنْ زَمَنِ البَرامِكَةِ، وَمِنَ الدُّنْيَا الْمُقْبِلَةِ، ومِنَ الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ، وَمِنَ الدُّرِّ وَالدِّيكِ. (с.с., Павлинден да, келин базардан да, Бармак заманынан да, тиги дүйнөдөн да, Күн менен айдан да, тоту куш менен короздон да кооз) [168, 288-б.]. Бул сүйлөмдөрдө кийимге, дегеле кооздукка болгон суктануу, кызыгуу, көңүл буруу аркылуу ал нерсенин көз жоосун алып, өтө кооз, жарашыктуу, жакшынакай экендиги таамай берилген. Дегеле адамдын кийинүү стили, этика-эстетикалык нормалары анын касиет-сапатын аныктоочу эң негизги каражаттардын бири.

4.1.5.2. Жарашыгы жок, көзгө комсоо кийинген адамды сүрөттөөчү фразеологизмдер

Кийим жакшы, эски жана жаңы, жарашыктуу жана жагымсыз болушу мүмкүн. Ар бир адам өзүнүн табитине, каржылык абалына жана жашоо шартына жараша кийимдерин тандайт. Кыйын тагдырга туш келген адамдар курч, күчтүү көйгөйлөрдү баштарынан өткөрүшөт жана көбүнчө орунсуз, эски, ыңгайсыз кийимдерди кийишет. Бул жагынан алганда, ылайыксыз жана жаман кийимдерди сүрөттөгөн жана ушул кийимдер аркылуу адамдын жашоо шартын же ички абалын төмөнкү сейрек кездешүүчү эвфемизмдер аркылуу билдирген фразеологизмдер бар: *түлөгөн тайлактай*, *албардан тайган, үкүсү чыгуу, тайда тамтыгы жок*,т*оногон нардай*, *тоногон тайлактай*, . «لبس كالعصفور المكسور» - (с.с., сынган куштай кийинген), لبس كالحمار (с.с., эшек сыяктуу кийим кийген), لبس كالقطة المبللة (с.с., сууга түшкөн мышыктай кийинген) – мааниси жагынан кыргыз тилиндеги «сууга түшкөн чычкандай» тизмегине жакын.

Жогоруда берилген фразеологиялык каражаттар «эскилиги жеткен, тытылып тамтыгы чыккан, самтыраган, жарашыгы жок (кийим-кече)» маанисин берип, контекст ичинде бирде маанилери кеңейип, бирде тарып турат. Муну мисалдардын негизинде гана байкоого болот: 1. ***Түлөгөн тайлактай самсаалап,*** сакал-мурутуң сапсайып, ачкалыктан араң эле ыргала басып жүргөндө адамдын

эси дарты оокат-тиричиликте гана болот эмеспи! (М.Абдукаримов). ***Түлөгөн тайлактай болгон*** кысталак, - деп күлгөндөрүн дагы укту (К.Жусубалиев) [151, 613-б.]. *Үстүндөгү кийими да тытылган, ар кайсы жеринен* ***үкүсү чыгат*** (Т.Сыдыкбеков) [151, 665-б.]. Арып-ачып, сакалдары өсүп, ***албардан тайган*** Казактын көрүнүшү аянычтуу эле (Т.Сыдыкбеков). Эмнегедир көчөдөгү селсаяктын ***тайда тамтыгы жок*** кийимин карап алдым (ооз.кепт.). لبس كالفأر – (с.с., чычканга окшоп кийинген), «كأنه يرتدي جلد الغراب» (с.с., ал карганын терисин жамынгандай), «لبس كالعصفور الميت» – (өлгөн таранчы сыяктуу кийинген) [168, 288-б.].

2. Шордуу Казак адам кейпинен кетип, ***тоногон нардай*** болуп сүлдөрү эле келди (Сыдыкбеков). Бир баласын аркалап, бир баласьш жетелеп, ***тоногон тайлактай самсаалап,*** салбырап Абыл көч артынан илкий берди, илкий берди.. («Ала-Тоо»). 2. Бутунда ***тайда тамтыгы жок*** жаман маасы, «لبس كالجمل المرهق» – (с.с. кийингени чарчаган төөдөй).

Жогорудагы 1-топтогу мисалдарда «өтө эски, тамтыгы чыккан абалдагы адамдын кийиминин абдан сасык жана колдонууга болбой калган» маанисин чагылдырып ошол эле учурда, ал адамдын «эң эле алсыз, аргасыз, араң жан» образы өтө таамай сүрөттөлгөн. Ал эми 2-сүйлөмдө *тайда тамтыгы жок* түрмөгү «эскирген, самтыраган, керектен чыккан» маасынын элесин тартууда колдонулган. Демек, *тайда тамтыгы жок, үкүсү чыгуу, албардан тайган, түлөгөн тайлактай самсаалап,*لبس كالجمل المرهق (с.с. кийингени чарчаган төөдөй), – (с.с., чычканга окшоп кийинген), «كأنه يرتدي جلد الغراب» (с.с., ал карганын терисин жамынгандай) тизмектери өткөн доордо жокчулуктун азабын тартып кыйналган, кедей-кембагалдардын кийген кийимдерин сүрөттөөдө колдонулгандыгы ачык-айкын көрүнүп турат.

Ал эми уйга килем жапкандай,**لا تنتظر من الغراب أن يكون صقر** (с.с., карганы бүркүт болот деп күтпөңүз) деген фразеологизмдер жарашыксыз, орунсуз, көрксүз маанисин өтө элестүү сүрөттөй алат. ***Уйга килем жапкандай*** *болуп, жаман эриңдин кайсынысына аза күтөсүң (К.Жантөшев)* [151, 637-б.]. **لا تنتظر من الغراب أن يكون صقر** :.قال الجاحظ (Канча күтсөң да ***карга бүркүт болбойт***).

4. 2. Адамдын ички дүйнөсүн, касиет-касыретин туюнткан кыргыз жана араб тилиндеги оң жана терс маанини билдирүүчү анималисттик фразеологизмдер

Адамдардын жан дүйнөсүнө тиешелүү сырттан байкалбаган оң же терс сапаттарды, мүнөздөрдү ушул бөлүмчөдөгү фразеологизмдер чагылдырып берет. Мындай фразеологизмдер бир бүтүн маанини билдирип, өз ара окшош болгону менен тематикасы, колдонулуш шарты боюнча өз ара фразео-семантикалык топторго бөлүнүп кетет.

4. 2.1. Адамдагы оң касиет-сапатты билдирүүчү фразеологизмдер

4.2.1.1. Акылмандыкты, даанышмандыкты, эстүүлүктү, кыраакылыкты туюнткан фразеологизмдер

Акыл – бул адамды башка макулуктардан айырмалап турган акыл жөндөмү, акылдын милдеттери жана функцияларына бардык тандалган нерселер жөнүндө ойлонуу, эс тутум аркылуу маалыматты сактоо, берилген маалыматты талдоо жана аныктоо кирет. Анын негизги функциялары инсанды таанып билүү, аны өнүктүрүү, өзүнүн мүнөзүн жана адаттарын өркүндөтүү болуп саналат. Баскан-турганы, сүйлөө маданияты, башкаларга жасаган мамилеси, дүйнөгө болгон көз карашы, коомдук жана жеке аң-сезими аркылуу адамдын акыл-эстүүлүгүн биле алабыз. Мисалы, кыргыз тилиндеги *балыкка тил, дөңгөчкө жан киргизүү, бөдөнөдөн куйрук чыгаруу, тай качырбас боз айгыр* башкача айтканда элин бүлгүн-чачкынга учуратпаган, эл үчүн дайыма кам көргөн, кең пейил, калыс деген мааниде. Араб тили бул топко кирген маани-мазмуну терең анималисттик фразеологизмдерге өтө бай. Көбүнчөсү бул фразеологизмдер жаныбарлардын өзгөчөлүктөрү жана аларга байланышкан мүнөздөр аркылуу адамдардын акыл-эсине жана жүрүм-турумуна салыштыруу жасалат. Мисалга алсак курч тилдүү, сөз менен таасир калтыруучу адамга карата: لسانه كالحية (с.с., тили жылан сыяктуу), эс тутуму жакшы, зирек адамга карата أذكى من النحلة (с.с., бал аарыдан дагы акылдуу), كالبومة في الحمة (үкү сыяктуу акылдуу), حكيم كالجمل (с.с., төөдөй акылман) үкү жана төө араб маданиятында акылмандыктын, чыдамкайлыктын, сабырдуулуктун символу катары каралып келет.

Төмөнкү фразеологиялык каражаттар, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгү, семантика-стилистикалык табияты жагынан бул топтогу башка фразеологизмдерден артыкчылык кылып, «акылмандыкты, көрөгөчтүктү, эс тутумдун зиректигин, тунуктугун, көсөмдүктү» даана, образдуу чагылдырат, алар: кыргыз тилиндеги *жыландын тилин билүү, жөргөмүштүн жөтөлгөнүн билүү, кумурсканын улутунганын билүү* сыяктуу туюнтмалар, ал эми араб тилинде: أن يمتلك ذاكرة الفيل *(пилдин акыл-эсине ээ болуу)*. Бул туюнтма абдан жакшы эс тутуму бар жана бир нерсени көпкө чейин эстей алган адамды сүрөттөө үчүн колдонулат. Бул сөздүн келип чыгышы пилдердин абдан өнүккөн эс тутумуна жана бир нерселерди жылдар бою эстеп калуу жөндөмүнө ээ деген элдик ишенимден келип чыккан, түлкү араб жана башка маданияттарда дагы акылдуулук, кыраакылык менен байланыштырылат: أذكى من الثعلب *(с.с., түлкүдөн акылдуу),* ушул эле маанини *(кыраакы, алысты көрө билген жана терең ой жүгүрткөн)* берген عين الضقر *(с.с., бүркүт көз)* тизмектери бар. Бул оюбузду төмөнкү мисалдар ырастайт: *Курманкулов бала эмес, мажбурласа, **жыландын тилин билген** киши* (С.Егиналиев) [149, 561-б.]; *Алар керек болсо, **жөргөмүштүн жөтөлгөнүн суратпай билет*** (С. Эралиев) [149, 532-б.]; *Анын сырын эмгиче билбейсиңби? Ал **кумурсканын улутунганын билет*** («Ала-Тоо») [155, 181-б.]; Ошон үчүн элине карамдуу, кара кылды как жарган калыс, кечиримчил, пейли кең журт атасын ***«тай качырбас боз айгыр»*** деп коёт (Касымбеков). Болсоң ошо ***«тай качырбас боз айгыр»*** бол (Т. Касымбеков), هو أَبْصَرُ مِنْ عُقَاب مَلاع (Ал чөлдүн бүркүтүндөй көрөгөч). Жогорудагы фразеологизмдер «кыраакылык, астыртан баарын билүү, амалкөй, көрөгөч» маанисин өтө таамай сүрөттөй алгандыгына күбө болобуз.

Чындыгында бул топ камтыган фразеологизмдердеги бардык эле касиет-сапаттар инсандын жашоо-турмушу жана коомдогу ээлеген орду үчүн өтө зор мааниге ээ.

4.2.1.2. Байымдуулукка, бекемдикке, сабырдуулукка байланыштуу фразеологизмдер

Кыргыз элинин улуттук менталитетинин негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири – чыйрактык, бышыктык, чыдымкайлык, сабырдуулук сапаттар эсептелинет. Себеби баарыбызга белгилүү болгондой эле аскердик, көчмөн турмушта жашап, ар кандай кыйынчылыктарга туш болуп, ошол кыйынчылыктарга туруштук берип кылым карытып жашап келишкен. Дал ушул сапаттарды чагылдырган кыргыз жана араб тилдериндеги төмөнкү фразеологизмдер бар: *ит жандуу, жабылуу кара инген, алдына ат салдырбаган, дөңгөчкө жан киргизүү, жыландын тилин билүү, аттын кулагы менен тең ойноо, ат ойнотуу, биттин ичегисине кан куйган, аттанып түшүү, балыкка тил, текенин өтүндөй.*

له سبع ارواح مثل القطط – (с.с., анын мышыкка окшоп жети жаны бар), **قط بـ 9 أرواح** (с.с. тогуз жандуу мышык), **الديك الفصيح من البيضة يصيح** (с.с., кызыл тилдүү короз жумурткадан чыкканда эле кыйкырат), **أجمع من نملة** – (с.с., *сарамжалдуу кумурска),* **عمل كالنحلة** *(с.с., кумурскадай иштейт),* **الطايره يخطف منها ريشة** *(жүнү жулунган куш),* **قلبه قد قلب َجمل** (с.с., жүрөгү төөнүн жүрөгүндөй), **يركض كالحصان** (аттай чуркоо), **أن يكون أخطبوطًا (с.с. осьминог болуу) يُستخدم لوصف شخص لديه العديد من المهارات أو المهام للقيام بها في نفس الوقت** түрмөгү бир эле учурда көптөгөн жумуш аткарууга жөндөмдүү адамды сүрөттөө үчүн колдонулат.

Аттын кулагы менен тең ойноо, ат ойнотуу түрмөктөрү «ат үстүндө абдан шамдагай, эркин жүрүү» [150, 164-б.] маанисинде, негизи эле кыргыз тилиндеги кайраттуулук, жүрөгү курчтук, эр жүрөктүүлүк, эркин жүрүү сыяктуу маанини камтыган анималисттик фразеологизмдердин курамын негизинен *ат* компоненти түзүп, көбүнчө эр жигиттерге карата колдонулуп, элдик эпостордо, макал-лакаптарда, фразеологизмдерде өтө образдуу мааниде чагылдырыларын төмөнкү мисалдардан байкайбыз: Эзелтен ***аттын кулагы менен тең ойноп келген*** кыргыз жигиттеринин бүгүнкү күндө дагы уучу куру эмес (ооз.кепт.). Аттын кулагы менен тең ойноор элек, азыркы балдар негедир бошоң (Ш.Абдыраманов) [150, 164-б.]. Кыргыз циркиндеги ***аттын кулагы менен тең ойногон,*** ат тюригинде башкаларды алдына салбаган жигиттерибиз Казакстан, Россия сыяктуу коңшу өлкөлөрдүн циркинин ажарын ачууда (КТР).

Жаштайынан ат минип чоңойгон Нургазы азыр ат үстүндө өтө шамдагай, ***ат ойнотот*** (ооз.кепт.).

Жогорудагы мисалдарда «шамдагай, шайдоот, чыйрак, өткүр» сапаттар менен чогуу эле «иш билги, тың, чыгаан» өңдүү стилдик боёктор дагы камтылганын көрө алабыз. Ал эми «өтө тың, абдан мыкты, башкаларга салыштырмалуу чыйрак» маанисин берген ***биттин ичегисине кан куйган, алдына ат салдырбаган*** түрмөктөрүнүн өзгөчө стилистикалык боёктуулугу бар экендигин төмөнкү мисалдардан баамдайбыз: ***Алдына ат салдырбаган*** - Кара Молдо, Молдобасан Кыргыз мамлекеттик филармониясынын пайдубалын алгачкы түптөөчүлөрдөн болгон экен («Советтик Кыргызстан»)[1] [149, 89-б.]; *Ал* ***биттин ичегисине кан куйган****, шуулдаган жигит эле* [155, 111-б.]. Абдылданын баласы ***текенин өтүндөй*** чыйрак бала болду [155, 438-б.]. Абдан кыйын, өтө айлакер, чебер, колунан баары келет мааниде [150, 619-б.] ***жыландын тилин билген*** түрмөктөрүн кошсок болот. Курманкулов бала эмес, мажбурласа ***жыландын тилин билген*** киши [149, 561-б.]. Айыл аксалкалдарынын айтуусу боюнча чоң атам ***жыландын тилин билген*** киши болчу экен (ооз. кепт). Бул сүйлөмдөрдө контекстке жараша ар бир фразеологизм өз маанилерин билдиргенин байкай алдык.

« كال لخروف أينما مال اتقى الأرض بصوف» (Ка-ль хааруufи айнама маала ттакаа ль-арди бисауфи) – *Кандай жерге жатпасын жүнү аны жаман нерселерден коргоп турган койго окшоп.* Бул фразеологизмде кайсы жерге барбасын өзүнө колдоочу таап алганга жөндөмдүү адамга карата айтылган.

الديك الفصيح من البيضة يصيح – *Кызыл тилдүү короз жумурткадан чыкканда эле кыйкырат.* هو أجمع من نملة – Ал *сарамжалдуу кумурска (ооз.кепт.)*.

Өтө бышык чыйрактыкка, амалкөйлүккө байланышкан фразеологизмдер ضرب عصفورين بحجر واحد *эки чымчыкты бир таш менен урган* фразеологизми бир эле учурда эки натыйжалуу иш жасоо маанисин берет: داهية دبلوماسية وال يرفض فكرة ضرب عصفورين بحجر واحد إن استطاع غير كان أنه (Талейран көрүнүктүү дипломат болгон, эгер ура алса, *бир таш менен эки таранчы уруудан* баш тартмак эмес) [180, 28-б.] Бул

[1] https://el-sozduk.kg/aldyna-at-saldyrbagan/

түрмөк дүйнө элдеринин казына кампасында өтө көп учурайт. Алардын арасынан биздин *бир ок менен эки коён атуу* деген фразеологизмдин эквиваленти катары кароого болот.هو الطايره يخطف منها ريشة *(ал жүнү жулунган куш)* бул сүйлөмдө *жүнү жулунган куш* өтө чыйрактыкты, өтө тез кыймылды билдирип турат. Жогорудагы сүйлөмдөрдө контекстке жараша кээ бир мисалдарда өтө чыйрак, өтө тың, иш билги мааниси менен катар эле кээ биринде айлакер, кээ биринде эки жүздүүлүк сапаттар дагы кыйытылып кеткенин байкоого болот.

Ал эми ***ит жандуу*** фразеологиялык айкалышы да өтө чыдамкайлыкты, эрктин күчтүүлүгү түшүнүктөрүн аң-сезимге чагылдырган сапат, касиет. - О-о, ***ит жандуу*** кайраным а! Дагы гөрдөн туруп келгенби?! - деп жиберди (Т.Касымбеков). - ***Ит жандуу*** ургур окшойт, - деп олунуптур (Ш.Бейшеналиев). Мурун эле ушул сыяктуу оорунун белгилери белгилүү болгонуна моюн бербей ***ит жандуу*** болуп жүрө берген (К.Бердикеев) [149, 613-б.]. Ал эми араб тилинде ***ит жандуу*** фразеологизмине маанилеш болуп “ له سبع ارواح مثل القطط” – Анын ***мышыктай жети жаны бар*** (ооз.кепт.), **حياة الكلب** ***(ит жашоо).***

Жабуулуу кара инген, **قلبه قد قلب َجمل** ***(с.с., жүрөгү төөнүн жүрөгүндөй)*** түрмөктөрү - көтөрүмдүү, жакшылык-жамандыкка чыдамдуу, токтоо, текебери жок, баарына бирдей мамиле кыла билген кадырман, сабырдуу элге-журтка алымдуу [117, 458-б.] адамдарга карата колдонулат. Айымкан ургаачынын ***жабуулуу кара ингени***, болуштун зайыбы болсо да боорукер, алгылыктуу мүнөзү менен элге жаккан наабаттуу байбиче (Ш.Бейшеналиев). Ыраматылык эжебиз Данакан зайып заттын ырыска шерик ***жабуулуу кара ингени*** болгон (Т.Сыдыкбеков) [149, 417-б.] ,أصبر من حمار (эшектен сабырдуу), أصبر من ضب (с.с., таш бакадан сабырдуу), أَصَحُّ من الذئب (бөрүдөн соо). Бул жерде бекеринен айтылып жаткан жок себеби, *таш бака* араб жеринде чөлдө жашаган жаныбар, андыктан тамак таап жеш өтө кыйын болгондуктан өзүнүн олжосун көп убакытка күтөт. Ал эми *эшек* жөнүндө араб өлкөлөрүндөгү кээ бир сүрөттөөлөрдө үстүнө көтөргөн жүгүнүн көптүгүнөн кулагы жана буту эле көрүнөт, ошого карабастан чыдамдуу, сабырдуу деп берилет.Ал эми бөрүдөн соо дегени бөрүнүн ден-

соолугу өтө чың болгондуктан, ал ажал келип эле өлбөсө ооруудан өлбөйт деп айтылат.

Жүкчүл кара инген. Эч талбаган, түйшүктүн баарын көтөргөн. Анын оюнда аял деген кың дебей баарын көтөргөн ***жүкчүл кара инген*** деп да туйчу (К.Ашымбаев) [149, 547-б.]. Иштин жөнүн жакшы билүү, колунан келүү, аткара алуу, мыкты адистигин көрсөтүү [150, 163-б.] маанисин туюнткан ***аттанып түшүү*** фразеологизми дагы ушул топтун негизин түзөт. Мен сизге айтпадым беле, Тооке, андай ишке мен ***аттанып түшөмүн***, профессионалмын деп [155, 57-б.]. Өңгөсүн билбейм, малдын оорусуна ***аттанып түшөт*** (Н.Байтемиров). Бирок сынган тетикти дал өзүндөй жөндөшкө ***аттанып түштү*** (К.Ашымбаев) [150, 163-б.]. Анын кайсы амалын билебиз. *Балыкка тил, дөңгөчкө жан* киргизип жиберчүдөй болгон бир шуулдак өңдөнөт («Кыргызстан маданияты») [150, 213-б.]. Мисалдарда берилген иштин көзүн жакшы билүү, колунан баары келүү, мыкты адистигин көрсөтүү тың, чыйрак, бышыктыкты, чыдамдуулукту, өтө эпчил маанисин туюндуруучу фразеологизмдер, сүйлөм ичинде контексттин табиятына ылайык кээде оң, кээде терс маани, боёкчолорго ээ болуп да калышы мүмкүн. Бирок көпчүлүк учурда инсандагы эң мыкты касиет-сапаттарды билдирип, оң баага, мааничеге ээ болот.

4.2.1.3. Дармандуулукту, эрдикти жана эр көкүрөктүүлүктү билдирген фразеологизмдер

«Кайраттуулук – адамдык сапаттын эң негизгиси, анткени ал калган сапаттарга кепилдик берет», «Эрдик – акыл менен жүрөктүн куралы» деген өңдүү араб элинин учкул сөздөрү бар. Ушул макалдар сыяктуу эле кыргыз тилинин корунда: *арстан жүрөк, жолборс жүрөк, жолборс төш, жолборс кыял, бөрү көз , бөрү кулак, бөрү зат* ж.б. фразеологиялык туюнтмалары бар.

Көпчүлүк элдерде тайманбастык, баатырдык, эр жүрөктүүлүк сапаттардын символу болгон *арстан, жолборс, бөрү* компоненттери менен түзүлгөн фразеологизмдер араб тилинде да кеңири колдонулат. Маселен: شجاع الأسد *(с.с. арстандай эр жүрөк)*, شجاع كاذئب أبو سرحان *(с.с. ойгонгон карышкырдай эр жүрөк)*. Бул кайраттуулукту, күчтү, эр жүрөктүүлүктү баса белгилейт кыргыз

тилиндеги *арстан жүрөк,арстандай күчтүү*, жүрөгү *курч, карышкыр жүрөк* дегенди туюндурат. أَجْرأُ مِنْ أُسامَة- هو اسمُ الأَسَد.والأسدُ أجرأُ الحيواناتِ وأَشجَعُها (с.с., Усамага караганда кайраттуу. Бул арстандын аты. Арстан жаныбарлардын ичинен эң тайманбас жана эң эр жүрөк), شجاع الأسد (с.с., арстандай күчтүү), شجاع كالذئب أبو سرحان (с.с. карышкыр жүрөк),أمسك الثور من قرنيه (с.с., буканы эки мүйүзүнөн кармап туруу),عين الذئب (бөрү көз),أسد في الحرب (с.с.,жоодогу арстан) رأْسُه رأْسُ حَيَّةٍ، (с.с. анын башы жыландыкы) ж.б.

Жашоонун кыйынчылыктарына туруштук берүү үчүн кыргызга жолборстун жүрөгү, карышкырдын кайтпастыгы (жолборс жүрөк; көк жал), табият менен жуурулушуп жашоо кечирүүсү зарыл болгон. Жашоонун эң катаал шарттары кыргыздан сабырдуу, кыйынчылыктар менен сыноолорго көтөрүмдүү, ооруганда жана кыйналганда чыдамкай болууну талап кылган [90, 223-б.].[5]

Кыргыз элинде карышкырдын айбаттуу, эр жүрөк, кайсарлыгын, мыкты касиетин сүрөттөгөн фразеологизмдер, көркөм сөз каражат катары туруктуу салыштыруулар бар: *көк жал бөрүдөй, карышкырдай каардуу, карышкыр жүрөктүү ж.б.* [107, 158-б.].

Ал эми *жолборс* компонентинен түзүлгөн фразеологизмдер “баатырдыкты, эр жүрөктүүлүктү, эч нерседен коркпогондукту” билдирип, кыргыз элинин көркөм адабияттарында төмөнкү түрмөктөр кездешет: *жолборс кыял, жолборс төш, жолборс жүрөк, жолборс маңдай.* Жолборс жүрөк түрмөгү «эч нерседен коркпогон, тайманбас, баатыр, эр жүрөк» [150, 570-б.] деген маанини туюндурат, бирок муну жалаң гана кара күчкө карата айтылат дешке болбойт, кара күч эң негизги көрсөткүч боло албайт, бул жерде кара күч менен катар, баарыдан мурда, тайманбастык, духунун күчтүүлүгү, канчалык кыйынчылык, азаптарды кечирбесин, майтарылбастыгы, эл-журт, Ата мекен дегенде өз жанын кыюуга даяр мекенчилдиги сыяктуу көптөгөн катмарлар жаткандыгы конкреттүү контекст аркылуу дайын болуп турат: Бул ушундай **жолборс жүрөк,** муну менен эрегишип болбойт (К.Каимов); Мамбеттей **жолборс жүрөк** азаматтын атырылганы, айбаты жаш мырзаны козголтоор,

[5] https://mamtil.gov.kg/storage/post/file/7992d58767dc8baee8f45e4ea7ce61d953e598b5.pdf

ырайым эттирээр... (Ш.Бейшеналиев) [150, 570]. Жогоруда айткандай эле эпосторубуздан баатырдыкты, эр жүрөктүктү, тайманбастыкты туюндурган **жолборс маңдай** деген метафоралык фразеологиялык түрмөктү дагы жолуктурабыз: **Жолборс маңдай,** таш жүрөк. **Жолборс маңдай***, таш жүрөк, жооруну катуу* **пил билек** («М.»). Бул мисалда көрүнүп тургандай, **пил билек** түрмөгү да мааниси боюнча **жолборс маңдай** түрмөгүнө жакын келип, колдонулуш чөйрөсү, стилдик боёкчосу жагынан жалпылыкка ээ: экөө тең оң мааниде жана фольклордук чыгармаларда гана колдонулат.

أجرأ من ذباب – десек бул *чымындан да эр жүрөктүүрөөк* болуп которулат. Араб тилинде бул фразеологизм чымындын каалаган жерине учуп бараары эң күчтүү коркунучтуу пилдин, арстандын да көзүнө чейин коноору менен түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинде чымын тескерисинче алсыз, араң жан катары берилет. М: *Чымындай жаны чыркырап,же болбосо чымын конгондой да көрбөө* - деп коёбуз. Мындан биз тоотуп да койбоо, аябай кичинекей деген маанини билсек болот.

Бул топтогу фразеологизмдердин семантикасында, күчтүүлүк, эрктүүлүк, тайманбастык, беттегенин бербеген маанилери үстөмдүк кылып, көбүнчө оң маанини, оң бааны өзүнө камтыйт. Дегеле, адамзаттын жашоосунда, анын ичинде көчмөн турмушту, аскердик жашоону баштарынан кечирип келген эки элде тең жогорку сапаттар бааланып келгени белгилүү.

4. 2.1.4. Куулук-шумдугу жоктукту, момундукту туюндурган фразеологизмдер

Кичи пейилдик, момундук, жөнөкөйлүк кайсы элге карабай, адам ээ болушу керек болгон баалуулуктардын бири. Андыктан, ушул маанидеги фразеологизмдерге сөзсүз кайрылуубуз абзел.

Эч кимге зыян кылууну каалабаган, бирөөгө карата катуу сүйлөбөгөн, куулук-шумдуктан алыс, ызы-чууга аралашпаган, токтоо мүнөз, ток пейил адамдарга карата жооштук, момундук сапаттарды камтыган *койдон жоош, кой оозунан чөп албаган,* بقرة الحلوب (с.с. саан уй) [202, 230-б.], اللي عنده لسان اركبه حصان (с.с. жумшак тилдүү адам ат миндирет), مثل الحمل الوديع (с.с. козудай жоош) الين من

الحمل (с.с. козудай жумшак), هادي كالحمامة (көгүчкөндөй тынч), أنا جبان الكلب مهزول الفصل - (с.с. мен ити коркок, ботосу арык адамданмын) ж.б. фразеологиялык каражаттарды жолуктурабыз. Семантикалык табияты, стилдик өзгөчөлүктөрү боюнча бул топтогу фразеологизмдер мисалдардын негизинде, сүйлөмдө, контекст аркылуу гана аныкталат: *Кайын энем* ***кой оозунан чөп албаган*** *момун, отун алып от жактыруу эмес, от боюндагы чычаланы ичкерештирип коюмду да оор көрөт* (К.Жантөшов.); Үй ээси мурун деле кой оозунан чөп албаган момун киши эле (К.Осмоналиев); *Өзү* ***кой оозунан чөп албаган*** *момун, ак көңүл жигит эле* (Ч.Айтматов); اللي عنده لسان اركبه حصان (Ал ***тили жумшак ошондуктан ат минген*** жигит), جدي طيب القلب و لا يحب الشجار, انه كالحمل الوديع (Чоң атам аябай боорукер жана урушканды жактырбайт, чындыгында ***жоош козудай***).

Бул жерде أنا جبان الكلب مهزول الفصل - (Мен ити коркок, ботосу арык адамданмын) фразеологиялык түрмөгүндө биз ак көңүл, айкөл берешен, колу ачык, момун жана башка ушул сыяктуу стилистикалык боёктуулук да кошо камтылып, оң баага, мааниге ээ экендиги байкалат. Итим коркок дегени үйгө кирүүгө эч ким тоскоолдук кылбайт, эшигим ар дайым ачык деген маанини билдирсе, ботом арык дегени- ар дайым төөнү саап, же болбосо союп келген конокторду сыйлап, жада калса төөнүн баласына сүт калбай калганча берешен, айкөл, момун экендигин чагылдырат. Башкача айтканда бул түрмөктөн адамдын оң сапатын көрө алабыз.

ومَا يَكُ فِيَّ مِنْ عَيْبٍ فَإِني جَبَانُ الكَلْبِ مَهْزُوْلُ الفَصِيلِ

Мende эмне кемчилик бар Ити коркок, төөсү арык

ити коркок - бул үй ээсинин жакшылыгын жана кең пейилдигин айгинелейт, бул акындын акыркы мааниси; төөнүн баласы да ушул эле маанини билдирет - энесинен ажырагандыктан арыктап кеткен. Араб маданиятында айкөлдүк өзгөчө баалангандыктан, төөнүн ээсинин коногу үчүн баарына даяр экенин көрсөтүп, аны союп, конокторго тартуулаганы, төөнүн баласы ачка болуп арыктаганы айтылат. Мисалдардан белгилүү болгондой, «момундук, сыпайылык, жумшактык, эч кимге зыяны жетпеген» өңдүү маани менен бирге эле

«боорукердик, сылыктык, адилеттик, ак көңүлдүк» сыяктуу стилистикалык боёктуулукту ал жүрүп, оң баага ээ. Бирок кээ бир учурда «ак көңүлдүн аты арыбайт» демекчи «жоош, момун» сапаттан жапа тартып, кыйынчылык көргөн учурлар кездешип жүрөт, мисалы: *Бул менин **кой оозунан чөп албаган** бечара тууганым (Т. Касымбеков)* [150, 866-б.]; Өзү дагы ***кой оозунан чөп албаган*** момун неме эле азыр андан бетер кыйналып калыптыр (ооз.кепт.). Бул жерде*, кой оозуна чөп албаган,* түрмөктөрү «өзүн-өзү билбеген, көз каранды, өз оюн билдире албаган» өңдүү семантика-стилистикалык боёкчолорго ээ болуп терс сапатты туюнтту. Бул сапаттагы адамдар ар дайым жаңжалдан качып, жумшак мүнөз менен башкаларга жакшы таасир калтырышат, бирок өтө эле момун адамдар айрым учурларда башка бирөөлөрдүн курмандыгына айланып калышы же болбосо, ар тараптуу кысымга кабылып, ага карата жасалган адилетсиздикке чыдап жүрө бериши мүмкүн. Ошондуктан, адам өз оюн билдирип, өз укугун коргоп, ошол эле учурда жакшы сапаттардын ээси болуусу керек.

4. 2.1.5. Зээндүүлүктү, өжөрлүктү, кылдаттыкты, эпчидикти чагылдырган фразеологизмдер

Бул фразео-семантика тобуна, *бөрүнүн көзүн жеген, куш уйку, чычканга кебек алдырбаган, бөдөнөдөн куйрук чыгарган,* أحزَمُ مِنَ الحِرباء *(с.с. хамелеондон өжөр),*أَحْرَصُ مِنْ نَملة *(с.с. кумурскадан сак)* مثل ركبتي النمل-*(с.с. кумурсканын тизесиндей)*,عنيد كالبغل *(с.с. качырдай өжөр)* , أحمى من أنف الأسد*(с.с. арстандын мурдундай),* عنز وطارت *(с.с., учкан эчки)* ж.б. фразеологиялык туюнтмалар кирет. *Бөрүнүн көзүн жеген, чычканга кебек алдырбаган,* عنزة طارت *(с.с., учкан эчки),* أَحْرَصُ مِنْ نَملة *(с.с. кумурскадан сак),* أن يكون أخطبوطًا *(с.с. осьминог болуу)* тизмектери, бул топтогу башка түрмөктөргө салыштырмалуу аябай эмоционалдуу-экспрессивдүү келип «зиректикти, сергектикти» даана чагылдырып өтөт: Мекен коргоочуларыбыз ***бөрүнүн көзүн жегендей*** түн күзөтүп уйку бетин көрүшкөн жок (ооз. кепт.); Чындыгында эле, биздин азаматтар ***чычканга кебек алдырбаган*** сак жигиттерден (ооз.кепт.). انه أَحْرَصُ مِنْ نَملة *(с.с. Ал кумурскадан сак),* حتى طارت عنز[199, 37-б.] *(Ал **эчки учуп кеткиче**)*. Сүйлөмдөрдө белгилүү болгондой, бул тизмектерде «абдан сак, өтө сергек, абдан чыйрак, бышык» маанилерин туюнтуп,

оң баага, боёкчого ээ болду. Токтоло кетүүчү жагдай, *чычканга кебек алдырбаган* түрмөгү, ар дайым эле оң мааниге ээ эмес. ***Чычканга кебек алдырбаган*** немелерди качанга чейин имерчиктейбиз, баары бир булардан эч нерсе чыкпайт (Ш. Үмөталиев) [151, 769-б.] сүйлөмүндө, *чычканга кебек алдырбаган* тизмек «аябай зыкым, өтө сараң» адамдын образын билдирип, көп маанилүү фразеологизм экендигине күбө болдук. Ал эми бул топтогу араб тилиндеги фразеологизмдер жалаң гана оң баада, оң мааниде колдонулат.

Ал эми *куш уйку* түрмөктөрү «бир аз тук этип алма, көз илинип ала коймо, кыска, сергек уйку» [151, 123-б.] маанисин билдирип, образдуулугу, стилистикалык боёктуулугу, элестүүлүгү боюнча *бөрүнүн көзүн жеген, чычканга кебек алдырбаган,* عنز وطارت *(учкан эчки)* түрмөктөрүнө салыштырмалуу бир топ алсыз экендиги көрүнүп турат: *Төрөгөндөн бери Сейденин уйкусу* ***куштун уйкусундай*** *сергек* (Ч.А.); *Нинанын сөзүнөн улам,* **куш уйкудан** *чочуп ойгонгон эмедей селт этти* (Ж.С.); *Чыканактап калды эле,* ***куш уйкуну*** *салды эле* («Манас») [151, 123-б.]; حتى طارت عنز (ал эчки учуп кеткиче [199, 37-б.]

«Болбогон нерселерди ойлоп табуу, өтө эпчил, кыйын экендигин көрсөтүү» [149, 282-б.] маанисин берген ***бөдөнөдөн куйрук чыгаруу***, ушул эле маанидеги араб тилиндеги **أن يكون أخطبوطًا** (с.с. осьминог болуу, мааниси: бир эле учурда бир нече тапшырмаларды же жумуштарды аткаруу жөндөмүнө ээ адамды сүрөттөө үчүн колдонулат). Ал ошондой ***бөдөнөдөн куйрук чыгарат*** [149, 282-б.]; أن يكون أخطبوطا صعبا جدا (Осьминог болуп иштөө өтө кыйын). Бул мисалдарда кыраакылык, жөндөмдүүлүк, тапкычтык, сергектик, эпчилдик сыяктуу стилистикалык боёктор да камтылды.

Сергектик, зиректик, сактык маанисиндеги анималисттик фразеологизмдер контекст ичинде ар түрдүү стилистикалык боёкторго ээ болуп, кээде оң, кээде терс сапаттарды билдирип, ошого жараша ар түрдүү образ түзүүгө жөндөмдүү.

4.2.2. Адамдагы жаман сапатты туюндуруучу фразеологизмдер

4. 2.2.1. Акмактык, бейакылдык, наадандык, дөдөйлүккө байланыштуу фразеологизмдер

Тил коомдо пикир алышуунун негизги куралы болсо, эмоцияны ал тажрыйбанын бир бөлүгү катары кароого толук негиз бар [129, 51-б.]. Мисалы, адамдын акылсыз экенин төмөнкүдөй сөздөр менен туюндурса болот: акылсыз, кем акыл, түшүнүксүз, мээси жок, кемчонтой ж.б. Бирок акылсыз адам деген түшүнүктү таасирдүү жана эмоционалдуу мүнөздөө үчүн анималисттик фразеологизмдер колдонулат.

Адамдарга мүнөздүү терс сапаттарды баарлашуудан, жасаган иш-аракеттеринен, акыл-эсинен, башкалар менен болгон мамилесинен, баскан-турганынан байкоого болот.

Салыштырылып жаткан эки тилдин адам баласындагы терс мүнөз-сапаттарды туюндуруучу фразеологиялык түрмөктөр оң мүнөз-сапаттарды чагылдыруучу түрмөктөргө караганда көптүк кылат жана стилистикалык боёктуулугу, образдуулук касиетинин молдугу боюнча айырмаланат. Анда оюбузду төмөнкү мисалдар менен бышыктасак: *Эшектин мээсин жеген, эшек мээ, төөк мээ* ал эми араб тилиндеги أحمقُ مِنْ نَعامَة (с.с. акылсыз төө куш), مثل الدجاج- افعل شيئًا بلا مبالاة ، قذرة ، ملتوية مخلب (с.с., тооктун таманындай б.а. этиятсыз, шалаакы), دجاج يضحك- غبي ، سخيف ، سخيف ، مضحك (с.с., күлкүчү тоок-келесоо, макоо маанисинде), مَثَلُ الحمار يحِملُ أَسفاراً (с.с. китеп көтөргөн эшектей: китеп көтөрүп жүрсө дагы андан оордуктан башка эч кандай пайда көрбөйт деген мааниде).

غبي كالحمار (с.с., эшектей акылсыз).أنا لا أعتقد هذا، انه حمار غبي (Мен аны *акылсыз эшек* деп ойлобоймм). من يستطيع إفاقته أخرج من هنا أيها الحمار الغبي (-Бул адамды ким ойготту, жогол бул жерден, *акылсыз эшек*!)

جسم بغل و عقل سخل أجسام الجمال و عقول العصافير – (с.с., денеси төө, мээси чымчык), (с.с., денеси качыр, акылы бөжөк).

عندما قال شاعر الإسلام حسان بن ثابت رضي الله عنه

«لا بأسَ بالقومِ من طولٍ ومن عظمٍ...**جسمُ البغالِ وأحلامُ العصافيرِ**»،

كان يقصد بها هجاء القوم وذمهم فهم لهم أجسام قوية وعظيمة وعقولهم صغيره كعقول العصافير كناية عن ضعفها وسفهها. ولازال الكثير من الناس إذا أراد أن يشبه أحدهم بضعف قواه العقلية وعدم قدرته على التفكير السليم واتخاذ القرارات الصحيحة بأن لديه عقل العصافير.

Ислам акыны Хасан ибн Саабит өз саптарында мындай деген: Күчтүү жана улуу урматтуу кишилерден пайда жок, эгерде ***алардын денеси качырдыкындай, акылы таранчыныкындай болсо***. Бул жерден биз күчтүү бирок акылы аз, туура ойлонуп туура чечим чыгара албаган адамга карата айтылган маанини билдик. Ал эми, *бээ десең, төө дейт; эшектин мээсин жеген*,أبلد من ثور, و من سلفاء – (с.с.,*бука жана таш бакадан дагы аңкоо)*.

خفيف النَّعامة: ضعيف, عقل العصافير (с.с., чымчык акыл), حمار غبي (с.с., жинди эшек), العقل (жеңил ойлуу төө куш, акылсыз төө куш) «يتبعها مثل الخروف» (с.с.: «эрксизден өзүн кой сыяктуу алып жүрөт», адамды алсыздыгын,өзүнүн энтузиазмдин жоктугун билдирет) фразеологиялык каражаттары «акылы жоктукту, акыл калчабай туура эмес иштерди жасоо, башкаларга залакасын тийгизүү, жаман көрүнүү, өйдө-төмөн сүйлөө» өңдүү өтө терс маанилерди да камтыйт.

Бул топтогу سَوَاسِيَةٌ آَأسْنَانِ الْحِمَار – (с.с., эшектин тишиндей түптүз, тегиз). Бул фразеологизмден биз, жаман жакшыны, жаш карыны, ак караны ажырата албаган аңкоо адамга карата айтылганын төмөнкү мисалдардан көрө алабыз. قال أُثَير: سَوَاءٌ آَأسْنَانِ الحمار، فلا تَرَى * لذي شَيْبة منهم على ناشِيء فَضْلاً

Кусейр айтты: Алардын айтуусунда эшектин тиштериндей тептегиз, сен алардан ак сакалы кайсы, кичүүсү кайсы көрө албайсың.

سَوَاسية آَأسنان الحمار»ومثله: «سَوَاسيةٌ قال الأصمعي وأبو عمرو: ما أَشَدَّ ما هجا القائل»

آَأسنان المُشْطِ «Аль-Асмаги и Абу Амр айтат: Эң коркунучтуу адамга карата айтылган акарат сөз бул – эшектин тишиндей бирдей көлөмдө же тарактын тишиндей бирдей тегизсин деген сөз. Мисалдардан «туурасын айтсаң тескери кабыл алып, айтканга түшүнбөгөн, баарын тескери жасаган, маңыроо чалыш» маанисин билдирип «кем акылсыздыкты» жымсалдап, үстүртөн сыпаттаганы ачык эле туя алабыз.

مخلب الدجاج ملتوية; وضع العربة أمام الجصان (с.с. арабаны аттын астына коюп алган); مثل (с.с.,тооктун таманындай б.а.) түрмөктөрү бардык ишти тартипсиз, туура эмес жасаган, этиятсыз, шалаакы маанисин өтө сонун стилистикалык боёктуулукта, образдуу чагылдырат.

انك بطرح المشروع للتنفذ قبل دراسته وضعت العربة أمام الحصان (Ишке ашыра турган долбоорду изилдей электе башка нерсени сунуштоо менен, ***аттын алдына араба коёсуз***). Бул тизмектердин ичинен *тоок мээ,* دجاج يضحك (с.с.,күлкүчү тоок), ذاكرة سمك (с.с., балыктын эс тутуму) фразеологизмдери «унутчаак, эс тутуму начар, акыл-эси аз» маанисин образдуу таамай берген көрүнөт.

Адамдын аңкоолугун, акылсыздыгын билдирүүчү анималисттик фразеологиялык каражаттар, кайсыл жерде, кандай жагдайда колдонулбасын, өз алдынча дагы, контекст ичинде дагы ар дайым терс мааниге, баага гана ээ экендигине күбө болдук. Бул фразео-семантикалык топтогу фразеологизмдер кыргыз тилине салыштырмалуу араб тилинде басымдуу кылаарын байкадык.

4. 2.2.2. Жалкоолукту, пайдасыздыкты, калпычылыкты чагылдырган фразеологизмдер

Эмгектен качкан, жарытылуу иш кылбаган, жалкоо, жалакай, чыдамсыз, тийип-качма сыяктуу маанини туюндуруучу *кыларга иши жок, ат тердетпей, саларга кушу жок, ит кууп жүрүү, эшек такалоо,* араб тилинде نش الذباب (с.с., чымын кубалоо)[194, 91-б.],عمال يكش ذباب (аммалу якши зибаб) (с.с., чымын кууган жумушчулар), أحيا من ضب (с.с.,таш бакадан жандуураак) الخفاش أعمى (с.с.,сокур жар канат-чындыгында жарканат сокур эмес, бул жерде калп эле көрмөксөнгө салууну билдирет), يشخر مثل الخنزير (с.с., чочкодой шишиген-жалкоолукту жана бир нерсеге ынтаасы жоктугун билдирет), عمل القرد- عملية عمل غير مجدية ، جهود ضائعة(с.с., маймылдын жасаган иши б.а. пайдасыз иш, текке кеткен күч), ا تخيطي -الذيل على الفرس- غير ضروري على الإطلاق ، في غير محله (с.с., жылкыга куйрук кошуу б.а. керексиз пайдасыз иш кылуу),عد الغربان- التثاؤب ، عدم الانتباه إلى أي شيء (с.с., каргаларды саноо б.а. эч нерсеге көңүл бурбоо, бекерчилик).

الطَّيْرُ الْمَعْيَافُ ، ماَ يْرَبِّي « أُتَافْ (с.с., Учкусу келбеген куш күч топтой албайт) [65, 83-б.] . لو كان في البومة خير ما تركها الصياد *(с.с., эгер үкүдө жакшылык болгондо, мерген таштамак эмес),* الكلب جناب – *ит каптал (жалкоолук);* ж.б. фразеологизмдери бар. Булардын семантика-стилистикалык табиятын, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк касиетин көркөм тексттин ичинен гана байкай алабыз: Жүрөк өйүп, тынчтык бербеген бул ойлорду ***кыларга ишим жок, саларга кушум***

жоктугунан айткан эмесмин («Кыргызстан маданияты») [151, 169-б.]; «Фудзиямадагы кадыр түн» аттуу пьеса жазганыбызда, биз муну ар бирибиздин ***кыларга ишибиз, саларга кушубуз жоктуктан*** эмес, Ауэзовдун осуяттарын тажрыйбада, иш жүзүндө орундатуу ниетинен улам жасадык [11, 8-т. 162-б.]; Ал талаада ***ит кууп жүрөт***. -Кокуй – ой! Ушу жашка келип, мен шаарда ***эшек такалап*** жүрүпмүнбү? (К.Ж.); Эми аны байкап калса, силер ***эшек такалап жүрөсүңөрбү*** дебейби? (М. Тойбаев) [151, 873-б.]; Кечке чейин ишиң бүтө элек, ***эшек такалап жүрөсүңбү*** *(ооз.кепт.)*; نش فلان الذباب, *(Ал чымын кууп жатат) (сөздүктөр жыйнагы)*. لا أريد أن أتحدث معك ، لا أريد أن أرى وجهك. عد الغربان *(- Сени менен сүйлөшкүм келбейт, жүзүңдү да көргүм келбейт.* ***Карга санап*** *жатасың...) (ооз. кепт.)*. Жогорку сүйлөмдөрдөгү *кыларга иши, саларга кушу жок,ит кууп жүрүү, эшек такалоо,*نش الذباب (с. с., чымын кубалоо) туюнтмалары өз алдынча турганда «жалкоолонуу, эмгектенбей бош жүрүү, убакытты текке кетирүү» сыяктуу маанини туюндурганы менен контекст ичинде ал сапаттар ачык-айкын көрсөтүлгөн эмес.

Ал эми *ат тердетпей,* أحيا من ضب (с. с., кескелдириктен жандуураак),اسحب من ذيلها- لسحب العلبة ، للعمل ببطء شديد القطة (с.с., мышыкты куйругунан тартуу башкача айтканда, өтө жай кыймылды туюндурат), الخفاش أعمى (с.с.,сокур жар канат) түрмөктөрү, маанилик жактан кыргыз тилиндеги *ысык эле жаны бар* тизмегине дал келип, «абдан бош, жеңил оокатка көнгөн, арамза, жалакай, жатып ичер» маанисин билдирет:يجلس هناك طوال اليوم وهو يسحب القطة من ذيلها (Ал күн бою ***мышыкты куйругунан тартып*** отура берет). - Хах-ха-ха! Анда ***ат тердетпей*** үйдө жатып жан бага берет турбаймынбы! [57, 1-т. 37-б.]. Бул мисалдардан «жатып ичер жанбагарлык, жалкоолук» менен чогуу «куулук, арамзалык» өңдүү стилистикалык боёктор кошулганы байкалып турат.

– كأنهم أرادوا نومه, لألنهم قالوا: أنوم من فهد أثقل رأسا من الفهد –

كأن على رؤسهم الطير – يضرب لساكن الوادع - (с.с., башында чымчык конуп алгандай) «куурай башын сындырбастан, жатып ичерликке көнгөн, кечке жатуудан тажабанан, козголбой жата берүү» өңдүү терс мааниде колдонулат.

العبرة من مثل: لو كان في البومة خير ما تركها الصياد

لعل أهم الدروس التي يستفيدها المرء من مثل: "لو كان في البومة خير، ما تركها الصياد"، هو أن يركز على الأمور الهامة، وألا ينشغل بالأمور التافهة، وغير المفيدة، وأن يحاول التعامل مع كل المواقف بمنطقية وواقعية بعيدًا عن المشاعر، كما أنه واجب عليه ألا ينخدع بالمظاهر الكاذبة، فالجوهر أهم كثيرًا من المظهر، وكذلك الحجم الأكبر ليس دائمًا هو الأفضل والأنفع، بل إن هناك الكثير من الأشياء التي يعتقد الإنسان أنها جيدة ومناسبة ولكنها في الحقيقة غير ذلك تمامًا.

«Үкүдө жакшылык болгондо, мерген таштамак эмес» араб фразеологизмдери баалуу адабий казына, адеп-ахлактык шилтеме болуп саналат, анткени алардын артында кызыктуу окуялары бар: "Үкүдө жакшылык болсо, мерген таштамак эмес" деген фразеологизм көбүнчө кимдир-бирөөнү эскертип, жакшы эмес нерсени калтырууга көңүл буруу үчүн колдонулат.

Этимологиясына көңүл бурсак: Илгери-илгери бир мергенчи токойдо жүрүп, канаттууларга, жаныбарларга аңчылык кылып жүргөн имиш. Аны жеш үчүн, ал токойдогу дарактардын биринин алдынан өтүп бара жатып, бир үкү көрдү, бирок мергенчи аны турган жерине аман-эсен таштап кетип, чындап эле башка канаттууларды издей баштады жана аңчы үкүдөн артык көргөн канаттуулар андан кичине экени байкалды. Демек, үкү жегенге жарактуу болсо, аңчы аны таштамак эмес, демек, үкү тамак катары жарабайт жана эч кандай пайдасы да, артыкчылыгы да жок.

Бул фразеологизмде «маанилүү иштерге көңүл буруп, майда-чүйдө жана пайдасыз иштер менен алек болбоо, жалкоо, жалакай болбоо, чоңураак өлчөмү дайыма эле эң жакшы жана эң пайдалуу боло бербейт» сыяктуу маанини камтыган.

4. 2.2.3. Битирлик жана ач көздүктү туюндурган фразеологизмдер

Сараңдык – бул адамдардын муктаждыктарын аткаруудан же аларга кандайдыр бир жакшылык кылуудан тоскоол кылуу үчүн амалкөйлүк.

Демек, сараңдык, айрыкча, берешендиги менен атагы чыккан арабдарда ыймандын алсыздыгына жана адам табиятына карама-каршы келгендикке байланыштуу.

Бул топтун негизин *чычканга кебек алдырбаган,битин сыгып канын жалаган, чычкан мурдун канатпоо, тарп издеген жорудай* [12, 75-б.],

- جَوْعُ مِنْ قُرَادٍ ,أَجْوَعُ مِنْ ذِئْبٍ - *(с.с., карышкырдан дагы ачка, ач көз),* أبخل من ذئب *(с.с., бүргөдөн ачка),* جوع كلبك يتبعك *(с.с., итиң ачка болсо сени ээрчийт)* түрмөктөрү түзөт жана башка фразеологизмдерге караганда аябай элестүү, өтө образдуу болуп, «абдан сараң, ашынган зыкым, колунан эч нерсе чыкпаган» адамдардын образын даана жана таасирдүү чагылдырып бере алат:

1. ***Битин сыгып, канын жалаган*** *байлар, зили түбү жарыбайтко...* (К. Жантөшев); – Ушул жерден ***битин сыгып, канын жалаган*** байлардан көрө, пас жактан анча-мынча бир нерсе табууга мүмкүн экен (У. Абдукаримов.); *Ал жеткен көр жемечи жана айласыз битир. Мындайча айтканда,* ***битин сыгып канын жалаган*** *сараң* (М. Алыбаев) [149, 259-б].

2. ***Чычканга кебек алдырбаган*** *немелерди качанга чейин имерчиктейсиң?* (Т.Ү.) [155, 489-б]; Илгери-илгери ***чычканга кебек алдырбаган*** бир бай жашаптыр (жомок).

3. *Борбордогу окуудан балдарың келип отурса,* ***чычкан мурдун канатпасаң*** *уят эмеспи* (Ш. Бейшеналиев) [155, 488-б]; ***Тарп издеген жорудай*** умтулат да, умсунат (К. Осмоналиев) [151, 510-б]; قال أبو جعفر المنصور يومًا لقادته، صدق القائل: جوّع كلبك يتبعك، فقال له حميد الطوسي: يا أمير المؤمنين، إن لوَّح له غيرك برغيف تركك! (Бир күнү Абу Жаафар айтат, аны Аль-Мансур коштоп өз башчыларына мындай дейт: «Итиңер ачка болсо, ал сени ээрчийт» - деди, ага нан бер, ал сени таштап кетет!

Бул сүйлөмдөрдөн, *битин сыгып канын жалаган*, туюнтмасы, башкаларга битинин канын дагы бергиси келбеген өтө зыкымдыкты, ач көздүктү, *тарп издеген жорудай*, جوّع كلبك يتبعك، *(с.с., итиң ачка болсо сени ээрчийт)* түрмөктөрү алдым жуттум, өзүмчүл, ач көздүктү, *чычкан мурдун канатпоо, чычканга кебек алдырбаган,* түрмөктөрүнө караганда эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк касиети жогору. Ал эми «чычкан мурдун канатпоо» – мал сойбоо, түк эт көрбөө, кан чыгарбоо [151, 769-б] маанисин билдирет. Араб тилинин корунда أبخل من كلب – иттен дагы сараң; أَجْوَعُ مِنْ ذِئْب (карышкырдан дагы ачка, ач көз) ;جَوْعُ مِنْ قُرَادٍ- (бүргөдөн ачка), كمن طلب الْعِظَام من الْكلاب (иттен сөөк сурагандай)анималисттик фразеологизмдер кездешет.

وَقَالَ الشَّاعِر:

وَمن طلب الْحَوَائِج من لئيم ... كمن طلب الْعِظَام من الْكلاب[6]

Ал эми ким жаман адамдан муктаждык сураса... иттен сөөк сураган сыяктуу.

Албетте, жогорудагы ач көз, сараң, зыкым өңдүү сапаттарды өзүнө камтыган фразеологизмдер аябай эмоционалуу-экспрессивдүү болуп, стилистикалык боёктуулугу дагы өзгөчө. Кайсы стилде колдонулбасын жалаң гана терс маанини билдирүүчү каражат катары колдонулат.

4. 2.2.4. Айла-амал, куулук-шумдук, азгыруу, алдоого, кайрымсыздыкка, арамзалык иштерге байланыштуу фразеологизмдер

Негизинен куулук, митайымдык сапат кээ бир учурларда коркунучтан качууга жана катаал шарттарда аман калууга жардам берет. Бирок кыргыздар, ошол эле учурда араб эли дагы бул сапатты терс кабыл алып, чынчылдыкты жактырышкан.

Кыргыз жана араб тилинин фразеологиялык казына кампасында арамзалык, куулук, бирөөлөргө жамандык жасоо, тоскоол болуу сыяктуу сапаттарды чагылдырган көп фразеологизмдер кездешет. Мисалы: *кой терисин жамынган, куу түлкү, жылан өлтүрөйүн десе, таш алып бербеген; ичинде ала курту бар, түлкү тиштемей, түлкү куумай, ичтен чыккан ийри жылан, ак койдон аңкоо, боз койдон момун, ичине ит өлүү, бээ көрдүңбү –жок, төө көрдүңбү –жок, кыл курт, мышык сопу, түлкүнүн куйругу,* **إِنَّما هُوَ ذَنَبُ الثَّعْلَب** – (с.с., *чындыгында ал түлкүнүн куйругу),* تحت جلد الضأن قلب ألآذ ؤ ب (с.с., *койдун терисин жамынган бирок жүрөгү карышкырдыкы),* جَاءَ بِقَرْنَيْ حِمَارٍ – (с.с., эшек мүйүзү менен келди) , مخلب قط (с.с., *мышыктын тырмагы. б.а. максатына жетүү үчүн башка адамды колдонгон адам*) مثل حرباء كل فترة بتغير جلده (мисли хурабак кули фатрату битагаййари жилдаху) (с.с., ар убакта терисин алмаштырган хамелеондой), ذيب بين نعاج (с.с., койлордун арасындагы карышкыр), يأل مع الذيب ة يبكي مع الراعي (карышкыр менен жеп, койчу менен ыйлайт), أرنب في العشب (с.с., чөптөгү коён) түрмөктөрү бар.

---

[6] https://shamela.ws/book/6897/245

“Кой терисин жамынган” «өзүнүн чыныгы жүзүн, ким экендигин жаап-жашырган, түрүн өзгөртүп, тымызын душмандык кылган» [150, 866-б.] маанисин берет. Өтө образдуу, стилистикалык табияты ар түрдүү жана көп кырдуу болгондуктан, көркөм тексттин негизинде гана аныктоого болот. Сыртынан эле окшошкон менен дилинде паракор, көшөкөр, алдамчы болгондорду ***"кой терисин жамынгандар"*** дешет ("Чалкан") [155, 269-б.] .

М: ***Беш өрдөгүн учуруп жатабы*** дегендей болуп, бардыгыбыз дымып калдык («Кыргызстан маданияты» [149, 246-б.] . Ушул эле фразеологизмдин сыңарын араб тилинен дагы көрө алабыз . تحت جلد الضأن قلب ألأذ ؤ ب кыргызчага которгондо ***койдун терисин жамынган бирок жүрөгү карышкырдыкы*** -деп которулат. М: عن أبي هريرة رضي الله عنه يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم :يخرج في آخر الزمان رجال يختلون الدنيا بالدين **يلبسون الناس جلود الضأن من الين** ,ألسنتكم أحلى من السكر قلوبهم **قلوب الذئاب**. Пайгамбарыбыздын хадисинде мындай деп айтылат: “ Акыр заманда динди жамынып өздөрүнүн дүнүйөлүк иштерин аткарган адамдар чыгат. Алар ***койдун жумшак терисинен жасалган кийим кийишет***. Алардын тилдери канттан таттуу, ***жүрөктөрү карышкырдыкындай****...”(Тандалган хадистер 654-б)*. **تخلق ذياب لابسه لثياب** (кийим кийген карышкырлар).

يقال انه في آخر الزمان يظهر بشر كالذئاب في الأفعال والسلوكيات**:** لكنهم **يختلفون عن الذئاب بالثياب واللبلس**. (Акыр заманда адамдар кыймыл-аракети, жүрүм-туруму менен карышкырга окшошо баштайт деп айтылат. Бирок алар кийимдери менен карышкырлардан айырмаланат) .

ذيب بين نعاج (койдун арасындагы карышкыр) (**ذناب بين النعاج** واكتشفنا فيما بعد أنهم *(с.с., алар койдун арасындагы карышкыр экендигин кийин билдик).* Бул фразеологизм эл арасында жүргөн арам ойлуу, ниети бузук, жаман оюу бар адамдын элесин өзгөчө туюндуруп турат.

اختار رجلا ضعيق النفس و ***جعله مخلب قط*** لتنفيذ سياسته الخاطئه (Туура эмес саясатын ишке ашыруу үчүн эрки алсыз адамды тандап, аны ***мышыктын тырмагына*** айлантты) мындагы ***مخلب قط*** *(мышыктын тырмагы)* түрмөгү «куулук-шумдукту» гана эмес «бузуку, өз көмөчүнө күл тартуу» маанилерин дагы кыйытып берип турат.

Түлкүнүн куйругу фразеологизми терс касиет-сапатын даана чагылдырат. Мисалы: Нүзүп ачуудан кычыктары кызара түшкөн көздөрүн Абусатар Калпаны атып тиктеп, жука эрди титиреп: – Жашырынбы! Куйтуңдайсың, ***түлкүнүн куйругу***! - деди өзүн токтото албай. – Билем сенин түтүк кагазыңдын ичиндегини [46, 1-т. 141-б.]!

إِنَّما هُوَ ذَنَبُ الثَّعْلَبِ – (с.с.,*чындыгында ал түлкүнүн куйругу)*. ***Чындыгында түлкүнүн куйругу*** фразеологизми араб тилинде дагы ушул эле терс маанини чагылдырат. Эки тилдеги жогорудагы фразеологизмдер алдоо, азгыруу, айла-амал, митайымдык, болбогон нерсеге ынандыруу сымал стилдик боёктор коштолуп, көркөм чыгармаларга өтө сонун образ жаратуучу касиетке ээ.

Боз койдон жоош, ак койдон аңкоо [149, 65-б.]. *1. Жылдырмасын жылдырып коёт да,* ***ак койдон аңкоо, боз койдон момун*** *болуп жүрө берет* («Чалкан») [149, 65-б.]. 2. *Байкуш киши* ***ак койдон аңкоо, боз койдон момун*** *эле (ооз.кепт.)*. Бул сүйлөмдөрдөгү *ак койдон аңкоо, боз койдон момун* тизмеги, 1-сүйлөм тизмектеринде «билсе да билмексен болгон, момун сыяктуу көрүнүштө жүрүү, анткорлонуу, арамзалануу, кууланую» сыяктуу терс эмоцияны, терс бааны билдирсе, 2-сүйлөмдө «эч ким менен иши жок, эч кимге жамандыгы жок, момун» маанисин берди. Ошентип, аталган фразеологизмдин чыныгы маанисин контекст ичинен гана байкоого болот.

Жылан өлтүрөйүн десе, таш алып бербеген,أرنب في العشب (с.с., чөптөгү коён) түрмөктөрү кишиге жакшылыгы жок, кайрымсыз, жардамга муктаждарга кайдыгер караган" маанисин өтө курч бере алат: *Жакшы күнүңдө жакшы ишиңе орток болуп, жаман күнүңдө* ***жылан өлтүрөйүн десең, таш алып бербей*** *тескери караган сөлөкөттүн кереги жок (Т. Касымбеков)* [155, 196-б.]. إنه أرنب في العشب في الوقت المناسب *(ал керек маалында чөпкө кирген коёндой)*. Түрдүүчө амал менен алдагандык, жазгырык [151, 612-б.] маанисин төмөнкү мисалдардан көрө алабыз: Эми мага түшүнүктүү. ...Баятан бери ***түлкү тиштемей*** ойногонуңуз үчүн ыракмат! - деп ордуман турдум (К. Жантөшев). Сен ***түлкү куумайыңды*** кой, экөөбүз ачык сүйлөшөлү, - дедим («Ала-Тоо») [151, 612, 613-б.б.].

Мышык сопу, دموع التماسيح - (с. с. крокодилдин көз жашы), جَاءَ بِقَرْنَيْ حِمَارٍ – (эшек мүйүзү менен келди- эч качан болбогон, жалганчылык, калпычылыкты таасын чагылдырат. Чындыгында эле эшектин мүйүзү жок, ошонун сыңары калпты куюлуштуруп жок нерсени бар кылган адамга карата айтылуучу фразеологиялык түрмөк болуп саналат) **بِهِ دَاءُ ظَبْيٍ** (с.с., анда антилопанын оорусу бар) يقال: إنه لا يمرض إلا إذا حان موته,أي أنه لا داء به آما لا داء بالظبي башкача айтканда, антилопа оорубайт ошондуктан, оорубаган жерин ооруду деп жалган айткан митайым, алдамчы адамдарга карата таамай айтылган фразеологизм болуп саналат),حصان طروادة (с.с.,трояя аты – бул сөз айкашы грек мифологиясынан алынган жана алдоону, куулукту же анын чыныгы табиятын жашырган нерсени белгилөө үчүн колдонулуп келет) туюнтмалары «алдамчылыкты, ашкан куулукту, өтө арамзалыкты, былыктуу иш жасап коюп билмексенге салган» сыяктуу маанини образдуу жана ар түрдүү стилдик боёктуулукта чагылдырып берет: *Эч жерге батпай шумдук болгон неме айылга көчүгү батканча **мышык сопу** болоюн деген го деп, анын сыпайыкерлигине ишенишпеди* (К. Каимов) [151, 275 - б.].

Жыйынтыгында, стилистикалык табияты жагынан ар түрдүү ошол эле учурда көп багытка ээ, көркөм чыгармаларда терс образды ачып берүүдө чоң роль ойногон бул топтогу анималисттик фразеологизмдер эки тилде бирдей кеңири кездешет.

4.2.2.5. Бирөөгө жамандык ойлоо, жасоо, тоскоол кылуу жана көралбастык, ичи тардыкты чагылдырган фразеологизмдер

Албетте, адамдагы адеп-ахлаксыздыктын сапатын, көрө албастык, бузукулук, адепсиздик, кыянаттык, чагымчылдык түзөрүн билебиз. Кээ бир адамдардын жан дүйнөсү уулуу болот алар чаян сыяктуу башкалардын денесине ууларын сайганда гана сооронушат. Ушул сапаттарга байланыштуу кыргыз тилинде: *ала койду бөлө кыркуу, ит куйругун түйүштүрүү, ичтен жеген курттай, ит ыркырак кылуу, кара чычкан аралатуу, ичине ит өлүү;* араб тилиндеركض القط الأسود: قطع العلاقات الودية والشجار *(с.с.,кара мышык чуркатуу б.а. достук мамиленин бузулушу, чыр-чатакты баштоо).*أَخبث من ذِئْب الغضى (с.с.

ачуулуу карышкырдан дагы кара ниет). **أخون من ذِئْب** (с.с.,карышкырдан дагы чыккынчы), **العين توصل الجمل للقدور والرَجال للقبور** (с.с., көз төөнү казанга, эрди кабырга жеткирет), **العقرب التي تحتوي على ذلك السم**[7]**.** (ууну камтыган чаян) сыятуу фразеологизмдер арбын кездешет. Мисалы:

صلى الله عليه وسلم قال: العين تدخل الرجل القبر، وتدخل الجمل القدر (Пайгамбарыбыз САА. айтты: көз тийүү бул чындык, ал төөнү казанга, эрди кабырга жеткизет), والعين حق كما أخبر رسول الله ﷺ، فتأمل المشابهة بين الحاسد الذي يصيب بالعين وبين **العقرب التي تحتوي على ذلك السم**[8]**.** Көз тийүү чындык, Алланын Элчиси, саллаллаху алейхи уа саллам, бизге кабарлагандай: Демек, жаман көз салган көрө албас адам менен ошол **ууну камтыган чаяндын** окшоштугун карап көрөлү**.** مِثْل الحَيّة تَحْت التِّبْن (мисли альхаййа тахта аттибни)(с.с. самандын астындагы жылаандай), فار فائره هاج غضبه (с.с., *чычканды качыруу*) башкача айтканда бирөөгө чыгымчылык кылуу, жинине тийүү). **يلبس جلد الأفعى** *(ялбасу джилд аль-аф'а)* – (с.с., *жыландын терисин кийип жүрүү*) коркунучтун жана чыккынчылыктын символу болгон жылан менен дагы салыштыруу араб тилинде дагы кеңири учурайт.

Жогорудагы фразеологизмде ичи тар жан дүйнөнү айгинелеген өзүмчүлдүк, көралбастык сыяктуу стилдик боёктор камтылган адамдардын ички дүйнөсүн ар тараптан көркөм сыпаттай алды.

Ичтен жеген курттай араб тилинде **كي الحوت القوي يأكل الضعيف** (с.с., киттей күчтүүсү алсызын жейт), **يأكل مثل الغول** *(с.с., күбөө жегендей)* фразеологизмдери тымызын «билдирбей чыккынчылык кылуу, кара ниет» сыяктуу жалпы мааниге ээ болуп, маани-маңызы контекстте гана билинет: Колунан бийлик тайыган соң ***ичтен жеген курттай*** дале болсо күбүрөп шыбырап, туура жүргөн активдердин артынан коңгуроо шылдыратат (Т. Сыдыкбеков) [149, 625-б]. Түрүнө караганда баятан бери ачуусу тарамак түгүл, ***ичине ит өлүп,*** андан бетер кыжыры кайнап баратты (К. Ж.) [92, 100-б]. ***Ичинде ит өлүп жатса*** **да** жайдары тосуп алышты (Сов.Б.).

---

[7] https://almunajjid.com/speeches/lessons/387
[8] https://almunajjid.com/speeches/lessons/387

Ала койду бөлө кыркуу – бардыгына бирдей, тең болбой, бөлүп-жарып мамиле жасоо[149, 80-б] маанисинде колдонулат. ***Ала койду бөлө кыркпай*** *эле тегиз кара* [149, 80-б]. ***Ит куйругун түйүштүрбөй*** *тынч жүрсөңчү* [155, 212-б]; *Жаш үй-бүлөнүн ортосуна кайдан жайдан кимдир бирөө* ***кара чычкан аралатты*** *(ооз.кепт.).* **هو ركض القط الأسود بينهم** *(ал алардын ортосуна кара мышык аралатып жиберди).* Жогорудагы сүйлөмдөрдө *ит куйругун түйүштүрүү, кара чычкан аралатуу,* **ركض القط الأسود** туюнтмалары «бирөөлөрдү бири-бирине касташтыруу, жек көрдүрүү, ынтымагын бузуу» маанисин туюнтуп, эмоционалдык-экспрессивдүүлүгү касиети жогору.

Араб тилиндеги **مِثْل الحَيّة تَحْت التِّبْن** *(мисли альхаййа тахта аттибни)* (с.с. *самандын астындагы жылаандай*), **كأنك تلبس جلد الأفعى** (ка’аннака талбис джилд аль-аф‘а) – (с.с., *жыландын терисин кийип жүргөндөйсүң*) түрмөктөрүнүн маани-мазмуну биздин *кыл курт* фразеологизмине туура келип, «ниети бузук, арам ойлуу, кара ниет, астыртан, тымызын, билинбей иш бүтүрө берген душман» маанисин туюндурат. Мында бузукулук, астыртан, тымызын жүргүзүлгөндөй сезилет.

Бул маанилик топтун түрмөктөрү, адамдын эң жагымсыз жана терс сапаттарынын бири деп эсептелген бузукулук, ичи тардык, кара өзгөйлүк маанини дагы ала жүрүп, өтө терс баага татыйт.

4. 2.2.6. Каардуулук, ырайымсыздык, кыйноо, кысым көрсөтүү, басмырлоого байланыштуу фразеологизмдер

Эмнегедир мыкаачылык, зордук-зомбулук, таш-боордук сапатын билдирген фразеологиялык каражаттар кыргыз тилинде жана салыштырылып жаткан араб тилинде дагы кеңири таралып, образдуу маанидe жана орой сүрөттөлүп келээрине дагы бир жолу ынандык.

Кыргыз тилинде: чолок байталга мингизүү, ит терисин башына каптоо, ит көрбөгөн кордукту көрсөтүү, ооздугу жок аттай, ит өлүк кылуу, көк ала койдой союу, кыргыйдай тийүү (*башкача айтканда, түз эле качыруу, катуу тийүү, басмырлап мамиле кылуу),* чымынын кагуу, بينام و هو يحلم بالخاروف *(с.с., түшүндө да койлорду көргөн карышкыр)*لبس له جلد الأرقام, لبس له جلد النمر *(ага жолборстун*

терисин кийгизди). كان ضعيفا, فلما قوي لبس لهم جلد نمر *(Алсыз болгондугуна байланыштуу ага жолборстун терисин кийгизди).*

أظلمُ مِنْ حَيَّة.*(с.с. заардуу жылаан),*بين فكي الأسد *(байна факкай ъасад) (с.с.арстандын жаактарынын ортосунда калуу),* **ضربة ضرب غرائب الابل *(чоочун төөдөй сабоо),* حية بسبع رؤوس** *(хайати бисабаъти рукуус) (с.с., жети баштуу ажыдаар),* العقربة أخت الحية*(с.с.,скорпион жылаандын сиңдиси),*يضرب لمن يغضب غضبا لا , غضب الخيل على اللحم ينتفق به *(ооздукталган каардуу ат, каардуу адамга салыштырылган фразеологизм),*

بين مخالب طائر *(байна махаалиби таъкири) (с.с., куштун тырмактарынын ортосунда калуу) тынчсыздануу, коркунучка кептелүү, зөөкүрлөрдүн колуна түшүү),* مزاج الكلب– *ит көңүл (иттей ачуулуу),*

كلب عظة *(с.с.,ит тиштөө, итке окшоп ачуулуу, уулуу, кежир болуу);* الكلب مثل يعوي – *итче үрүү* ж.б. [194, 28-б].

Бул топтогу *эшек куртун кагуу, чымынын кагуу* туюнтмалары «бирди көрсөтүү, эсине келтирип коюу» [151, 760-б.] маанисин берип, көбүнчө жеңил эле какус-кукус кылуу маанисинде колдонулат: *Биртике **чымыныңды кагайынбы** ыя, – Сагынбай муштумун кезеди* (Бейшеналиев) [151, 760-б.] *Сенин **эшек куртуңду кагыш керек** болуп калыптыр(ооз.кепт.).*

Өтө каардуулукту, зулумдукту каары кайнап, зиркилдөөнү: *жылаандай ышкыруу, ит өлүк кылуу, ит көрбөгөн кордукту көрсөтүү, ит терисин башына каптоо, чолок байталга мингизүү, көк ала койдой союу, ит талаган түлкүдөй болуу туш тараптан кагуу жеп, шылдын болуп, өтө ыңгайсыз жаман абалда калуу* [155, 213-б.],لبس له جلد النمر, لبس له جلد الأسد *(ага жолборстун терисин кийгизди)* [141].بين فكي الأسد *(коркунуч, маскаралоо) (байна факкай ъасад) (с.с.арстандын жаактарынын ортосунда калуу),* ينفث السم كالثعبان *(сөзү ачуу, уу чачкан сыяктуу)* ж.б. тизмектери таамай чагылтат: Чал ызасын кимден аларын билбей ***жыландай ышкырынып*** отурган эле (Укаев) [150, 619-б.]. Кудай колдой көр, *эми Орозкул суудан кайра кууп чыкпаса экен, элдин көзүнчө **ит көрбөгөн кордукту көрсөтпөсө** экен, макоолугунан шору кайнаган, шордуулугунан макоо болгон чалдын аз айып, көп күнөөсүн кечирип койсо экен, деп баратты* [11, 3-т. 146-б.];

*Болуш Тыныбектин **ит терисин башына кийгизип** туруп айлына жибермек* [150, 679-б.]. *“Айтор, аман эле болуп, душманды талкалап, жеңиштүү кайтып келсе болгону. Андан башкасынын баарына чыдайбыз, мейли, **ит азабын тартсак** да, эртерээк жеңсек экен! Кудай-ай, эртерээк жеңсек экен! - деп тиледим»* [67, 7-б]. Орду жок сөздү көп айтып, ***ит талаган түлкүдөй болду*** [155, 213-б.]. *Эмне себептен мынчалык **көк ала койдой союп, ит өлүк кылышканы** белгисиз* (ооз. кепт.); كان ضعيفا, فلما قوي **لبس لهم جلد النمر** (алар алсыз болгондуктан, күчтүүлөрү аларга жолборстун терсин кийгизишти); تظاهر لهم بالود, فلما نال مبتغاه, لبس لهم جلد النمر (Аларга жакшы мамиле кылгандай түр көрсөтүп, каалаганына жеткенде жолборстун терисин кийгизген) [199, 46-б.].

لم يدرك الجندي أنه **وقع بين فكي الأسد** الا بعد أن رأى الاعداء يحيطون به من كل جانب *(с.с. Жоокер аны туш тараптан курчап алган душмандарды көргөнгө чейин арстандын жаактарынын арасына жыгылганын түшүнгөн жок).* ضرب أعداءه ضرب غرائب الابل دون شفقه أو رحمة. *(Душмандарын боору оорубай, чоочун төөдөй ырайымсыз сабашты),*

بين مخالب طائر *(байна махаалиби таъкири) (с.с., куштун тырмактарынын ортосунда калуу) тынчсыздануу,коркунучка кептелүү, зөөкүрлөрдүн колуна түшүү). Мисалы:* ظل المتهم بين مخالب طائر, جتى ظهرت براءته *(с.с., Айыпталуучу күнөөсү жок экендиги далилденгенге чейин куштун тырмактарынын ортосунда калды) ж.б.* [194, 28-б.].

Жогоруда мисалдарда чагылдырганыбыздай, бул фразеологизмдер «өтө эле кыйноо, катуу кордук көрсөтүү, маскаралап, абийирин ачуу» маанисин билдирди. Тилекке каршы, бул эң жаман сапаттарды туюндурган фразеологизмдер эки элде тең кеңири колдонуларына күбө болдук.

4. 2.2.7. Кайдыгерлик, чечкинсиздик жана тоотпостукту туюндурган фразеологизмдер

«Теңине албоо, тоготпоо, менменсинүү, бой көтөрүү кекирейүү» маанисин билдирип, өзүнө терс бааны камтыган фразеологизмдер кээ бир учурда, «чыдамдуулук, сабырдуулук, токтоолук» өңдүү оң мааниге, боёкчого да ээ болуп калышы мүмкүн. Муну биз контекст ичинде тактап, аныктай алабыз:

Мисалы: **Ит катары көрүү.** Илүүгө албоо, катарга кошпоо, жек көрүү. *Балдар мени **ит катары көрөт**.* Катарга кошпоо, бөлүп таштоо [155, 212-б.] маанисин билдирген **итке ыргыткан сөөктөй кылуу** фразеологизми бар. *Өзүңөр жакшы болуп кана мени **итке ыргыткан сөөктөй** кылып таштап койгон экенсиңер го?* [155, 212-б.].

Ит келдиби, куш келдиби дебөө – эч көңүл бурбоо, назар салбоо [149, 613-б.] маанисин образдуу туюндурат: – «Ия бу не кылганың?! ***Ит келдиби же куш келдиби дебей,*** *ыя?! - деди дили кара болуп (Т. Касымбеков)* [149, 613-б.].

Чымын чаккандай көрбөгөн. *Менин билишимче, мындай аянычтуу абал кээ бир жетекчилерибизди **чымын чаккандай да кылбайт** эмеспи* [151, 760-б.]. *Эненин күйүп жатканы тиги маңкуртка **чымын чакканчалык болбоду*** [11, 4-т. 453-б.]. *Мындай арсыз шакабаларды Улукбек аке **чиркей чакканча да көрбөйт** (С. Жигитов)* [151, 730-б.].

Бул сүйлөмдөрдө, «кебелип да койбоо, тоотпоо, этибар албоо, сезбөө» мааниси менен бирге эле акыркы сүйлөмдөрдө «чыдамдуулук, көтөрүмдүүлүк, токтоолук» маанисин бергенин айкын көрө алдык.

Дал ушундай эле стилистикалык боёкчолор менен сугарылган араб тилиндеги дагы мисалдарга токтолобуз.

1. (لا خير لي فيه و لا شر, لا شأن لي فيه) ***لا ناقة لي في هذا و لا جمل*** (с.с., менин чабыла турган дагы саала турган дагы төөм жок башкача айтканда бул маселе мага жакшы дагы эмес жаман дагы эмес, бул маселе мен үчүн эмес) [193, 423-б.]

1. طارت عصافير رأسه (анын башынан чымчык учат, б.а., текебер). [194, 79-б.]

2.ليس محمد ممن **تطير عصافير رؤسهم** وان أصاب غني أو جاها (Мухаммед бай же кадырлуу адамдардан болсо дагы , ***башы чымчык учкандардан эмес.)***

مثل النعامة لا طير ولا جمل –страуска окшош же канаттуу эмес, же төө эмес- бул фразеологизм чечкиндүү эмес, кайдыгер адамдарга колдонулат.

3.هو من الامثال البغدادية تعود أصوله الى عجز من بيت شعر أوله :

أبو فضالة لا رسم ولا طلل

وكالنعامة لا طير ولا جمل

- бул Багдаддын накыл сөздөрүнүн бири, жогорудагы ыр саптарынан бул фразеологизмдин төркүнү адамдын жөндөмсүздүгүнө барып такалат.

Абу Фадалда сүрөт жок же боек жок,

Төө куштай же куш эмес же төө эмес.

4. وبرواية أخرى: **وكالنعامة لا يحمل ولا يطير.**

Кээ бир ыр саптарында төмөндөгүдөй болуп дагы берилет:

Ал төө куш сыяктуу көтөрбөйт же уча албайт

صام صام وفطر عن جرادة (с.с., ал орозо кармап бирок чегиртке менен ооз ачты). Натыйжасыз аракет кылуу, бир нерсенин аягына чыкпоо, кайдыгерлик, чечкинсиздик маанилерин билдирип турат. مغرورة كالطاووس (с.с. павлиндей текебер).

Жогорудагы 1-сүйлөмдө **لا ناقة لي في هذا و لا جمل** түрмөгү «кайдыгерлик, мага баары бир «мааниси менен кошо «өзүмчүлдүк, башка бирөөнүн маселесине башы дагы оорубастыгы «сыяктуу стилистикалык боёктуулукка ээ болсо, экинчи сүйлөм топтомдорунда «текеберлик» мааниси үстөмдүк кылып турат. Үчүнчү, төртүнчү сүйлөмдөрдөн «жөндөмсүздүк, чечкинсиздик, кайдыгерлик» сапаттар таамай чагылдырылган.

Кайдыгерликти, тоотпогондук, кенебестик маанисин билдирген анималисттик фразеологизмдер, түркүн түстүү стилистикалык боёктуулукту берип, оң дагы, терс дагы маанини билдирет.

4. 3. Кыргыз жана араб тилдериндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү, адамдын жаш курагын туюндуруучу анималисттик фразеологизмдер

4. 3.1. Кыргыз жана араб тилдериндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү туюндуруучу анималисттик фразеологизмдер

Чындыгында, материянын жашоо формасынын кызматын аткарган убакытты, мезгилди, сан-өлчөмдү билдирүүдө да фразеологизмдердин ролу чоң. Кыргыз тилинде ар бир мүнөт, саат, күн, ай, жылды билдирүүдө жан-

жаныбарлар катышкан фразеологизмдер аркылуу абдан таасын бере алган сөз каражаттары орун алган.

Жогоруда айтылгандай эле, эки эл тең көчмөн турмушту баштарынан кечиргендиктен, жашоо-турмуштары төрт түлүк мал менен байланыштуу болуп, анималисттик фразеологизмдердин дагы жаралуу себеби ошол жан-жаныбарлардын кулк-мүнөзүнө, кебетесине, көлөмүнө салыштыруунун негизинде келип чыкканы белгилүү. Анималисттик фразеологизмдер элдин турмуш шартын, чарбачылыгын, убакыт, мезгилди, чен-өлчөмдү белгилөөдө да чоң роль ойногон.

Кыймыл-аракет аркылуу мезгилди, убакытты билдирүүчү анималисттик туруктуу сөз айкаштар:

Эки тилде тең «саат» лексемасы өздөштөрүлгөн сөздөрдүн курамына кирет. Ошондуктан алар «саат» түшүнүгүн фразеологизмдердин жардамы менен билдиришкен. Эки эл тең көчмөн турмушта жашап, мал баккандыктан, убакытты элдик өлчөөлөр, белгилүү бир жашоо образы менен аныкташкан.

Мисалы: **Бээ саам**–бээни саагандын ортосундагы убакыт. Болжолдуу түрдө бир жарым, эки саатка барабар. Кыргыз жана араб элдеринин жашоосунда жылкы, төөнүн чоң мааниге ээ болгону баарыбызга маалым. Кыргыздар жүк ташуучу унаа катары пайдаланып, байыркы жоокерчилик заманда адамдын канаты катары карап, бээ саап, кымыз жасап, айтоор жылкы алардын жашоосунун айрылгыс бир бөлүгү болуп эсептелинген. Ал эми араб элинде жылкы өзгөчө урматка ээ болуп, адамга жакын дос катары санашарын алардын жылкы этин жебегендигинен, кымыз жасабагандыгынан дагы байкасак болот. Араб тилинде ***бээ саам*** деген фразеологизмдин учурабагындыгы мына ушундай жагдай-шарт менен түшүндүрүлсө керек. Араб тилинде тескерисинче ***төө саам*** деген фразеологизм учурайт. Ага төмөндө кененирээк токтолобуз.

Кеткени ***бээ саамдан*** ашык болгон эле. Ошол суйдаң көчтөн ***бээ саам*** кармалып аттанар замат, кымкап чепкенин жылтылдата чайпала жөнөгөн Айылчы. Көп чарчабай утуру ***бээ саам*** башты сеп алдыруу абзел [155, 126-б.].

Кыргыз жана араб тилинин фразеологиялык сөздүгүнө кыска мөөнөттөгү убакытты туюндурган атоочтук, этиштик компоненттеги көптөгөн кызыктуу фразеологизмдер кирген. Алардын ичинен бул фразеологизмдерди бөлүп көрсөтөбүз: **Сокур ит бок жалаганча** «арыдан бери, тез эле, буйдамга келтирбей» [151, 440-б.] маанисин өтө образдуу сүрөттөйт. Мындай ишти ал ***сокур ит бок жалаганча*** бүтүрө салат [151, 440-б.].

Чар көпөлөк айлануу «абдан тез, өтө тездик менен учуп-күйүп чимирилүү, тегеренүү, чимирик болуу» [151, 708-б.] маанисин таамай чагылдырат. Бирде буттарын ылдамдатып, жерди таптап тез-тез басып ***чар көпөлөк айланып***, бирде Ысык-Көлдүн толкунундай толкушту [52, 44-б.].

فواق ناقة – төө сааганча деп которулуп ناق. Мисалы пайгамбарыбыздын хадисинде мындай деп келет:

عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «مَنْ قاتل في سَبِيل الله من رَجُل مُسْلم فُوَاقَ نَاقَة، وجَبَتْ له الجنة – **А**бу Хурейра (разияллооху анху) риваят кылат: Ким Аллах жолунда ***төөнүн сүтүн сааганча*** болсо дагы (аз убакыт болсо дагы) күрөшсө, ага жаннатка кирүү сөзсүз-милдеттүү болуп калды [194, 268-б.] Жогорудагы фразеологиялык бирдиктер дагы ар бир элдин жашоо шартына карата айтылып калган. Араб эли төөнү көбүрөөк колдонушса, кыргыз эли көбүнчө бээ, жылкыны пайдаланып келет.**طريقة أكل العصافير** (с.с., чымчыктын тамактангандай)

يأكل مثل الخنزير – (чочкодой тез жейт). Жогорудагы эки фразеологизм тең өтө кыска убакытты билдирет [141, 456-б.].

Ат чабым – бул фразеологизм, негизинен, аралыкты билдирүү үчүн колдонулат. М.: Айылдан узап бай Жакып,

Ат чабым жерге барыптыр («Манас»). Бул фразеологизм азыркы учурда кээде өтө алыс деген мааниде айтылса, айрым учурда жөн эле аралыктын алыстыгын билдирип жүрөт.

Ит өлгөн жерде – алыс, ыраак деген маанинин туюндурат. Бул фразеологизмдин пайда болушунда итке байланышкан чындык жатат. Элибизде: «Ат- адамдын канаты, ит-адамдын досу», «Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт» деген макалдар айтылат [135, 174-б.]. Эл ичиндеги баамчыл адамдар ит өлөрүндө

алыска кетип жоголорун билишип, алыс, абдан ыраак деген түшүнүктү ***ит өлгөн жерде*** деген сөз түрмөктөрү менен элестүү кылып, өзгөчө туюндура баштаткан сыяктуу [135, 174-б.].

Өтө алыс маанисин араб тилиндеги **وين حط لغراب أولاده** (с.с., *карга балдарын койгон жер*) б.а. карганын уясы эң бийик, эң алыс жактарда болгондугуна байланыштуу абдан алыс маанисин образдуу чагылдырат.

Ат бороюн сыдыруу – ат арытып узак жол жүрүү, эч нерсесин калтырбай жер кыдыруу [117, 155-б.] маанисинде колдонулат.

Ат бороюн сыдырып, Жердин баарын кыдырып («Эр Төштүк»)[149, 140-б.].

Ат бороюн сыдырып, Ай-ааламдын баарысын,

Айланып жүрүп кыдырып («Манас») [149, 141-б.].

Иттин үнү угулган жер – анча алыс эмес, жакын эле аралык маанисин[150, 681-б.]. өтө образдуу кылып берет. Ушул ***иттин үнү угулган жерден*** кантип барбай калалы, жүр кеттик («Ала-Тоо»)[150, 681-б.].

Иттин үнү угулган жер, тай чабым түрмөктөрү синономдеш фразеологизмдердин катарын толуктайт. Жалпы маани-мазмуну өтө алыс эмес, жакынкы аралык.

Чабалекейдей каттоо – тез-тез, тынымсыз келип кетүү, бат-бат каттоо. Андан кам санаба. Биздин айылга машина деген ***чабалекейдей каттайт,*** – деп менин көңүлүмдү жубатып койду («Ленинчил Жаш»). Ошондой эле тез-тез, тынымсыз келип кетүү, бат-бат каттоо деген синонимдердин маанисин **чабалекейдей каттоо, ат тезегин кургатпай** деген синонимдик анималисттик фразеологизмдер менен берүүгө болот [28, 300-б.].

Күн-түндүн алмашышына байланышкан убакытты, айрым белгилер, касиеттер, сын-сыпаттар аркылуу мезгилди туюндурган фразеологизмдер

Көчмөн турмушта жашаган эки эл тең таңдын атышын, күндүн чыгышын же батышын, айдын, жылдыздардын чыгуусун, чак түш болгон убакытты болжолдоп билишкен жана аларды белгилөө үчүн көбүнчө анималисттик фразеологизмдерди колдонушкан: ***короз биринчи чакырганда***, ***кузгун заар,***

карга кык чокуй электе, араб тилинде таңдын атып келатканын билдирүү үчүн **صاح الديك** (короз кыйкырганда), таң атып, жаратылыш дагы жандана баштаганын билдирүүчү **بدأت الطيور تغرد** (куштар сайрай баштады), ал эми кечтин киргенин билдирүүчү **عاد الغراب الى عشه** (карга уясына кайтып келген убак), **بدأ الذئب يعوي** (карышкыр улуй баштаган убак) башкача айтканда түн кирип, жапайы жан-жаныбарлар жандана баштаган убакытты билдирет.

Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндөгү таң атуу маанисин билдирген анималисттик фразеологизмдерди атап өтөлү.

Таң маанисинде ***кузгун заар*** фразеологизми бар. Мисалы: Тоо - ташты аралаган жырткычтар ***кузгун заарда*** жок болуп кетишти. Кыргыздар эрте таңды кузгун заар деп атап калышы кузгундардын таң эрте жаныбарлардын тарптарын издеген мезгили менен байланыштырса керек.

Короз биринчи чакырганда [96, 11-б.]. Бул фразеологизм дагы таң эрте маанисин билдирип кузгун заар менен синонимдеш сөз айкашы боло алат. Мисалы: Мен ***короз биринчи чакырганда*** эле ойгонгонмун (ооз.кеп). Бул фразеологизм башка тилден которулуп келген (калька) же кыргыз эли отурукташып калган маалда колдонула баштаса керек деген ой кетет. Себеби, көчмөн турмушта жашаган эл тоокту кийин эле бага башташкан. Ал эми араб тилинде **صاح الديك** *(короз кыйкырды)* фразеологизминин биринчи мааниси жаңы күндүн башталышы маанисин берсе, экинчи мааниси «таңкы маал, тынчтык өкүм сүргөн мезгил», диний көз караште «периштелер түшкөн убак» сыяктуу маанилерге ээ экендигин төмөнкү мисал дагы тастыктайт. Хадисте мындай келет: اذا سمعتم صياح الديك فسلوا الله من فضله, فانها رأت ملكا (Эгерде *короздун кыйкырганын* уксаңар, Аллахтан ырыскы сурагыла, себеби, короз периштени көрдү).

Карга бок чокуй электе – эрте менен эрте, таң заардан, таң азандан [150, 787-б.] маанисинде колдонулат. Мисалы: – Кеттиби ***карга бок чокуй электе?*** – Кетти («Кыргызстан маданияты»). – Эл-журт тынччылыкпы? Эмне болуп кетти? ***Карга бок чокуй электе*** келиптирсиң? («Кыргызстан маданиягы») [150, 787-б.].

Карга кык чокуй электе түрмөгү дагы жерге жарык кирип баштаганын, күн чыга элек маалды сүрөттөө үчүн колдонулат.Ушуну шылтоолошуп, таң заардан ***карга кык чокуй электе*** жетип келишет (Э. Борбиев) [149, 713-б.].

Табигат кубулуштарына аба-ырайына байланыштуу мезгилди билдирген анималисттик фразеологизмдер:

Ат кара тил болгондо – жаз мезгилинин аягында, жай айынын башында бардык мал көккө тоюп, чөптүн маңызы абдан ширелүү болгон мезгил, тактап айтканда, май айынын акырынан июнь айынын алгачкы жарымындагы учур [135, 64-б.]. Бул туюнтманын келип чыгышы тууралуу Х. Карасаевдин берген түшүндүрмөсү жетиштүү деп ойлойм. Ал мындай дейт: "Ат кара тил болгондо деген накыл сөз кыргыз эли көк чөптүн узарган кезин айткан. Жашыл ыраң жайкалып, көк шиберге мал тойгон кезинде, оттогон малдын тили карарып, шибердин ширеси малдын тилин боеп салат. Мына ошол маалды – " ат кара тил болгондо" деп атап кеткен [135, 65-б.]. «Манаста»: «Кечээ эл дг тартарда, Ат кара тил мезгилде»; ***«Ат кара тил болгондо,*** Тогуз айга толгондо, Бээжинден чалгын чаларбыз» -деп көп кездешет [75, 106-б.].

Ак төөнүн карды жарылган – бул фразеологизм эл ичиндеги токчулукту, берекелүү мезгилди туюндуруп, көбүнчө күз мезгилине карата ак төөнүн карды жарылган мезгил (учур) деп айтылат [135, 38-б.]. Бул туюнтма акырында жүрүп отуруп, бир эле күз маалын эмес, бардык эле бардарчылык, кененчилик, молчулук учурду туюндуруу үчүн колдонулган учурлары да байкалат. М: Кийинки жылы муз эрип, жер жумшап, жайлоонун чери күр, малы семиз болуп, ал жылы мурда болуп көрбөгөндөй ***ак төөнүн карды жарылган*** берекелүү жыл болду. Ошол мезгил ***ак төөнүн карды жарылып,*** ырыскы жерге чачылып жаткан мезгил эле (Т.К.) [135, 40-б.]. Бул мисалдар жогоруда биз айткан ойду бекемдей алат.

Бугунун ооз чайкоосу [155, 120-б.] кеч күздө түшкөн, эң биринчи жааган кар.

Кыргыйдын шамалы жүргөн кез – коңур күздөгү жел маанисин билдирет.

Бүгүн күзгү талаа жумуштары ***кыргыйдын шамалы жүргөн кезде*** башталды (ооз.кепт.).

Кекилик мас болгон кез – кекиликтер аябай сайрап калган учур башкача айтканда апрель-май айлары. Убакыт учкан куш демекчи, кантип ***кекилик мас болгон кез*** келип калганын байкабай калдык (ооз.кепт.).

«Кой үстүнө торгой жумурткалоо» – береке жайнаган, байлык ашып-ташкан, адамдын бардыгы жыргалда жашаган мезгил деген мааниде колдонулуп келген накыл сөз. Бул накыл сөздүн тегин, төркүнүн тактасак, сүйлөмдүн мааниси ачылат. Бул накыл диндик жомоктон пайда болгон. Анын жөнү мындай. Ислам дининин жобосунда Чыгыш тараптан Жажуж Мажуж аттуу бир коом чыгып, батыш тарапты талкалайт имиш. Ошол мезгилде Тажаал деген адам коңгуроолуу көк эшегине минип алып, адамдарды азгырат. Так ошол учурда, Мухаммед пайгамбардын Фатима деген кызынан туулган Абдулла (ага чейин жер астында ок жонуп атып), так ошол учурда имам Махди деген ат менен жер бетине пайда болот дейт. Махдиге асмандан Иса пайгамбар жерге түшүп жардам кылып, Тажаалды талкалайт. Мына ошондо жер бетине адилеттик орноп, береке жайнап, кишинин баары байып кетет. Жесир катын миң кой айдайт да, торгойлор койдун үстүнө жумурткалайт. Балапандарын учургуча, кой да бир калыпта турат. Бул диний уламыш илгери эл ичине кеңири тараган. Ошондуктан, кыргыздар жогоркудай макал (накыл) чыгарган [92, 147-б.]. ***Кой үстүндө торгой жумурткалап***, жесир катын миң кой айдап, мал башын бура албай, нандан кашек чыгып калган заман келер! (Ш.Үмөталиев) [150, 886-б.].

Жогорудагы фразеологизмдердин көпчүлүгү жыл сайын белгилүү убакта кайталанып туруучу кубулуштардан. Алардын катышуусу менен айтылып жаткан ойдун эффективдүүлүгү, таасирдүүлүгү күчөгөнүн байкоого болот. Метафоралык, метонимиялык ж.б. жолдор менен жасалып, кандайдыр бир убакытты, кубулушту, болгон жана болуп жаткан мезгилди окурманга элестүү жеткирип, алардын таасирдүүлүгүн арттырып, жандуу берүү үчүн кызмат аткарат. Алардын катышуусу менен айтылып жаткан ойдун эффективдүүлүгү, таасирдүүлүгү күчөгөнүн байкоого болот.

Биз жогоруда кайрылган фразеологизмдердин көбү жыл сайын белгилүү бир убакта кайталануучу кубулуштарга тиешелүү. Алар метафора, метонимиялык ык менен жасалып, белгилүү бир убакытты, окуяны, өткөн же азыркы учурду элестүү түрдө туюндурат жана алардын катышуусу менен айтылган ойлордун таасирдүүлүгү, эффектүүлүгү жогорулайт.

Төөсү кыядан өтүү – иштин учуру, оор мезгили өтүп кетүү, болору болуу, иш бүтүп калуу [151, 583-б.] маанисин билдирип көркөм чыгармаларда жана оозеки кепте кеңири пайдаланылат. Аттиң, арман ай! Жапаштын өчүн алсам болмок экен деп, эки күндөн бери ойлондум. Бирок аба, иш ооп калды... Менин ***төөм кыядан өтүп кетти***! (К.Ж.) [151, 583-б.].

Чарбачылык, кесипчиликке байланыштуу мезгилди билдирген анималисттик фразеологизмдер.

Айрыкча кыргыз элинин көчмөндүү турмушунда мал чарбачылык негизги ролду ойногон. XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыз жергесинде болгон Чокон Валиханов ошол кездеги кыргыз элинин турмушу менен терең таанышкандан кийин мындай деген жыйынтыкка келген: «Көчмөн элдерде малга ичкен-жегени, кийгени, кыскасы, бүт турмушу, атүгүл, өздөрүнүн саламаттыгы сыяктуу эле тынчсызданган. Бул кыргыздын «мал-жаныңыз аманбы?» – деген саламынан ачык көрүнүп тургандай, үй-бүлөнүн саламаттыгынан мурун малды сурашкан» [110, 200, 201-б.]. Ушул себептен улам кыргыз тилиндеги мал чарбачылыгына, айыл чарбасына, кесипчиликке, малчылыкка байланыштуу темпоралдык катыштагы анималисттик туруктуу сөз айкаштарын арбын кездештиребиз. Алар: кыргыз тилиндеги – ***мал кыштоодон түшкөндө, туут маалы, мал торолгондо, мал тотукканда, төрт түлүк мал,төрт түлүктүү*** [151, 585-б.], ***ак малым*** [116, 3-б.]; араб тилиндеги – **عندما حلب اللبن** (сүт саап жатканда) берекени, токчулукту туюндурат, **أخصب المرعى فرعت الابل** (берекелүү жайыт, жайылган төө) жаздын келиши, чөптүн өсүшү, берекенин келиши сыяктуу мезгилди билдирген фразеологиялык түрмөктөр кездешет жана азыркы убакта дагы активдүү колдонулат, **أَلا إِلّا تَكُن إبِلٌ فَمِعزى** (төө жок болсо эчки бар) фразеологиясы көчмөн турмуштун оордугуна наараzы болбой аз нерсеге дагы

шүгүр кылып жашоо жакшы экендигин билдирип турат. Бул исламга чейинки акын Имру' ал-Каис ибн Хужр аль-Киндинин белгилүү ырынын бир бөлүгү:

كَأَنَّ قُرونَ جُلَّتِها العِصِيُّ 2 **أَلا إِلّا تَكُن إِبِلٌ فَمِعزى** 1 [166, 227-б.],

2.Көпчүлүгүнүн мүйүзү таяк болуп калгандай 1.Төө жок болсо эчки бар

Ыр саптары текенин баркын сүрөттөп, баалоодо эң көрүнүктүү саптар болуп саналат. Алар аркылуу акын аз нерсеге ыраазылыгын, канааттануусун билдирет.

Бул өңдүү сөз айкаштары эки элдин мал чарбачылык менен кесип кылышынын негизинде келип чыккан жана көчмөндүк турмушту баштарынан кечирген эки элде тең бирдей эле мааниде колдонулат.

Сан-өлчөмдү билдирүүчү анималисттик фразеологизмдер

Уй тилиндей – кичирээк, анча чоң эмес. Башчыбыз агроном Сорокин былтыр ушерге ***уй тилиндей*** тилкеге кайракы арпа айдап, тажрыйба кылып өстүрүптүр (Ч.А.). ***Уй тилиндей*** үч-төрт көчөнү эми эле тегеренип чыкпайбы? (М. Тойбаев).

Уйдун бөйрөгүндөй – анча көп эмес, аз эле, кичинекей. ***Уйдун бөйрөгүндөй*** болгон аз эл [155, 459-б.].

Куш тилиндей. 1. Кичинекей, тырмактай, аз гана. ***Куш тилиндей*** бир нерсе тийген го колуна, 2. Кичинекей, аз гана, кыскача жазылган кат, кабар ж.б [155, 334-б.]. «Кадырлуу бек айым, дозоку болгон кутумдардын колунан мерт болуп, кайран бегибизден айрылып калдык. Келип, өзүңүз башында туруп, бектин ариетин кылып кетиңиз...» деген ***«куш тилиндей кабар»*** алып, ордодон атайын чабарман келди [57, 1- т. 338-б.]. Тентектикти коелу да, кыздын өзүнөн ***куш тилиндей*** кабар алалы, – деди Сулайман (Т. Сыдыкбеков). Ал көз айнегин аарчып, арсаңдатып жазылган ***куш тилиндей*** кагазды калтыратып кармап турду (Ж. Саатов) [155, 334-б.].

Куш уйку – бир аз тук этип алма, көз илинип ала коймо, кыска, сергек уйку [151,123-б.]. Кален ушул кунү кичине ***куш уйку*** салып алды (К. Укаев). Нинанын сөзүнөн улам, ***куш уйкудан*** чочуп ойгонгон эмедей селт этти (Ж. Саатов).

Чыканактап калды эле, куш уйкуну салды эле («Манас») [151,123-б.].

Сагызган изи абдан жука, бир аз гана кыламык дегенди туюндуруп, кар канчалык деңгээлде жаагандыгын сүрөттүү жана образдуу көрсөткөн, оозеки жана көркөм кепте али да болсо колдонулуп келе жаткан ***сагызган изи*** фразеологизми метонимия аркылуу жасалганын төмөнкү сүйлөмдөрдөн байкайбыз: Ал күнү болжогон жерге жете алган жокпуз. Эртең менен турсак **сагызган изи** кар жаап салыптыр [151, 403-б.]. Биз үйгө кирип чыкканча ***сагызган изи кар*** түшүптүр (ооз.кепт). Чындыгында эле, сагызгандын гана изи калары менен салыштыруу жукалыктын элесин көз алдыга таасын тартпай койбойт, ошондой эле мында метонимия менен катар метафора да катышары белгилүү болуп турат.

Чычканча ташуу. Кичинеден, акырындан, астыртан деген мааниде. Анын ***чычканча ташыганын*** эсепке албаганда, атасынын күнүмдүк олжосу ашык аттырчу (К. Ашымбаев).

كالشعر البيضاء في الثور الأسود (с.с., кара буканын ак тал кылындай) б.а. бир нерсенин өтө аз өлчөмдөгү бөлүгү.

أترضَوْنَ أنْ تكونوا رُبعَ أهلِ الجنَّةِ ؟ قلنا : نعمْ ، قال : أترضَوْنَ أن تكونوا ثُلُثَ أهلِ الجنَّةِ ؟ قلنا : نعمْ ، قال : فوالَّذي نفسي بيدِهِ إنِّي لأرجو أنْ تكونوا شطرَ أهلِ الجنَّةِ ، وسأخبرُكُم عن ذلك ؛ إنَّه لا يدخلُ الجنَّةَ إلَّا نفسٌ مسلمةٌ ، وإنَّ قلَّةَ المسلمينَ في الكفَّارِ يومَ القيامةِ كالشَّعرةِ السَّوداء في الثَّورِ الأبيضِ ، **أو كالشَّعرةِ البيضاءَ في الثَّورِ الأسودِ** (Бейиш ээлеринин төрттөн бири болгонуңузга ыраазы болосузбу? Биз айттык: Ооба, ал айтты: Силер бейиш ээлеринин үчтөн бири болууңарга ыраазы болосуңарбы? Биз айттык: Ооба, ал айтты: Жаным колунда болгон Затка касам, мен силердин бейиш ээлеринин жарымы болосуңар деп үмүт кылам жана муну силерге айтып берем. Бейишке мусулман руху гана кирет жана Кыяматта каапырлардын арасында мусулмандардын ***саны ак буканын кара чачындай*** же ***кара буканын ак чачындай*** болот.) [164, 146-б.].

ركب ذنب البيعر (с.с., төөнүн куйругуна минүү., б.а. бир нерсенин эң аз бөлүгү).

رفض أن **يركب ذنب البعير** و طالب بجقه كاملا (Ал ***төөнүн куйругун минип калуудан*** баш тартып толук укугун талап кылды) [161, 616-б.].

جسم البغال وأحلام العصافير – бул жерде көлөмү чоң качырдыкындай, акылы кичинекей чымчыктыкындай деп которулат.

Негизи араб тилинде чымчыкты кичинекей көлөмгө карата колдонушат.

أجسام الجمال و عقول العصافير – көлөмү төөлөрдөй, акылы чымчыктай [161, 616-б.]. **جناح بعوضة** – **чиркейдин канаты *өтө кичинекей*** дегенди билдирет.

عن سهل بن سعد رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلي الله عليه و سلم: لو كانت الدنيا تعدل عند الله **جناح بعوضة** ما سقى كافرأ منهاشربة ماء (رواه الترمزي) Сахл бин Сад радиялооху анху риваят кылат.Р.А.С.А.Уа С. айтты: Эгерде бул дүйнөдө Аллахтын астында жок дегенде ***чиркейдин бир канатынчалык*** кадыр-баркы болгондо, анда Аллах каапырларга бир ууртам да суу бермек эмес.

يأكل كالطيور – (с.с. куштардай жейт) **هو يأكل** كلطيور Ал *куштардай тамактанат* башкача айтканда өтө аз өлчөмдө гана тамак жейт [173, 148-б.].

Ат башындай – чоң, көлөмдүү деген маанини билдирет [107, 169-б.].

– Айланайын абышка, ырайым кылып мени бошот, азырынча муну ала тур, – деп ***ат башындай*** берди (Жомок).

نصيب الأسد , حصة الأسد (арстандын үлүшү.Эң чоң бөлүк). ●نال الابن الوحيد من تركة أبيه (Жалгыз уулу *арстандын энчисин* атасынын мурасынан алган) [165, 130-б.]. Ушул эле маанини يحمل أثقال الجمل (с.с. төөдөй жүк көтөрүү) түрмөгүнөн дагы байкай алабыз.

Үй түгүндөй, иттин кара капталынан, кара таандай сыяктуу синонимдеш фразеологизмдер **өтө көп** деген жалпы мааниси билдирет.

Үй түгүндөй – өтө көп, сансыз; Эч ким такаат бере албай, ***үй түгүндөй*** кызайдан, эндиреп калган чагы бар («Манас» эпосу).

Үй түгүндөй көп калмак урушууга камынып («Манас»),

Үй түгүндөй көп элге уруна кирип барбайлы («Эр Табылды»).

Иттин кара капталынан – абдан көп, болжолсуз көп [149, 616-б.] маанисин берип, айрым көркөм чыгармалардан жана публицистикалык стилден учурата алабыз. Канжыгам да жаман сумкам бар, анын ичинде дары-дармек, спирт деген неме ***иттин кара капталынан*** (К. Бердикеев). Илимпоздор ***иттин кара капталынан*** анда неге өнүкпөйбүз?![9]

---

[9] https://www.sayasat.kg/kg/aldyn-ala-taldoolor/36936-ilimpozdor-kara-kaptalynan-anda-ittin-bliss-%C3%B4n%D2%AFkp%C3%B4jb%D2%AFz.html

Кара таандай – абдан көп, сан жеткис; ***Кара таандай*** жайнаган колду баштап, алоолоп батышка түрүлөт (К. Осмоналиев) [155, 253-б.].

Быкылдап аябай көп болуу, быкпырдай жайноо [151, 105-б.] маанисин билдирген ***кумурскадай кайноо*** фразеологизми метафоралык жол менен жасалып көп маанисин образдуу кылып берип турат. Ашуунун түбүнө шыкалган эл ***кумурскадай кайнап,*** толкуп турду. Ушул жерде эл ***кумурскадай кайнап*** жатышчу эле (Т.К.) [155, 329-б.].

Эч качан маанисиндеги сөз айкаштары

Төөнүн куйругу жерге тийгенде. Эч убакта, эч качан деген маанини туюндуруп, тамаша, шылдың иретинде колдонулат.

Жылкынын куйругу узундугу, көркү менен өзүнө жарашыктуу кооздук түзүп турса, төөнүн кыска куйругу ошондой чоң жаныбарга жарашпай, көзгө комсоо урунуп, серт болуп турганы да көңүлдү өзүнө бурган. Анын жарашыксыз кыскалыгына байланыштуу ар түрдүү салыштыруулар айтылган. Ошолордун бири – төөнүн ар кандай абалында куйругу жерге жетпей тургандыгы. Элибиз бардык учурда жерге жетпей турган элесин пайдалануу аркылуу жакында болбой турган же такыр эле болууга, ишке ашууга мүмкүн эмес деген түшүнүктү төөнүн куйругу жерге тийгенде деген сөз тизмегин пайдалануу аркылуу туюндуруп беришкендигинен улам, бул сөз түрмөгү акырында фразеологизмге айлангандыгына шек жаратпайт [135, 293-б.].

Сен бул ишиңди деги качан бүтөсүң. Деги бүтүрөрүңө көзүң жетеби?

- Жетет. Бүтүрөм.

- Качан?

- ***Төөнүн куйругу жерге тийгенде*** (Б. Аракеев).

Жамал мени качан келет десе ***төөнүн куйругу жерге тийгенде*** келет дегин (Р.Ш.) [111, 42-б.]. ***Төөнүн куйругу жерге тийгенде*** фразеологизмине окшогон араб тилинде төө жаныбарына жана анын жарашыксыз кыска куйругуна салыштыруулар өтө көп. Алардын бири «өтө кичинекей нерсеге ээ болуу» маанисин билдирген жогоруда берилген **ركب ذنب البعير** (с.с., *төөнүн куйругуна минүү).*

Ушул эле «эч качан ишке ашпай турган, мүмкүн эмес же өтө татаал ишти жасоо» маанисин араб тилиндеги عندما الجمل يطير (с.с. качан төө учканда), يدخل حتى يلجَ الجمل فِى سَمّ الخياط (с.с. төө ийненин көзүнөн өтмөйүнчө) фразеологизмдери билдирет. Мисалы: لاَ أَفْعَلُ كَذَا حَتَّى يَلِجَ الجَمْلُ في سَمِّ الخِيّاطِ (төө ийненин көзүнөн өтмөйүнчө мен андай кылбайм).

جَاءَ بِقَرْنَيْ حِمَارٍ – эшек эки мүйүзү менен келди – эшекте эч качан мүйүз болгон эмес жана болбойт дагы, бул түрмөк ***төөнүн куйругу жерге тийгенде*** фразеологизмине мааниси жагынан дал келип, экөөнүн жалпы мааниси – болууга мүмкүн эмес же болбой турган нерсе.

بيضة الديك ,بيضَةُ العُقْرِ (с.с. короздун жумурткасы) Себеби, короз бир өмүрдө бир гана жумуртка тууйт деп айтылат [194, 28-б.].**قيل: إنها بيضة الديك** (Ал чындыгында короздун жумуртакасы деп айтышат). ليس لهذا الكاتب سوى كتاب واحد, هو **بيضة الديك** [193, 180-б.].

دون شيب الغراب) с.с., *боз карга*) **دون ذلك شيب الغراب** تمنى الشيخ عودة الشباب، ولكن (Ак сакал карыя жаштыгын кайрып келгиси келди, бирок ***боз карга*** болуусу мүмкүн болбогондой эле, жаштыкты дагы кайрып алуу мүмкүн эмес).

وَلاَ يدْخُلونَ الِجنة **حتى يلجَ الجمل فِى سَمّ الخياط•** А түгүл төө ийненин көзүнөн өтмөйүнчө, алар Кыямат күнү жаннатка киришпейт. Мындай мүмкүн эмес, алардын жаннатка ктрүүсү болбогон нерсе [85, 342,343-б.].

Жыйынтыктап айтканда, курамындагы компоненти жан-жаныбарлардын катышуусу менен уюшулган мезгил, убакыт, сан-өлчөмдү билдирген анималисттик фразеологизмдер кыргыз жана араб тилдеринде өтө көп. Ал сөз айкаштарды көчмөн турмушта жашап келген эки эл тең байыртан тартып эле саат жок болгондугуна байланыштуу убакытты, мезгилди белгилөө максатында, сан-өлчөмдү, аралыкты өлчөө максатында колдонуп келишкени элдик билимдеринен кабар берет. Мындай фразеологизмдер сүйлөм тутумунда көпчүлүк учурда мезгил бышыктоочтук милдет аткарат. Ошондой эле, мезгилдик маанидеги синонимдеш туруктуу сөз айкаштары да тилибизде көркөм каражат катары кеңири колдонуларын байкадык.

4. 3 .2. Жашоо, өмүр, өлүм жана жаш куракты туюндуруучу фразеологизмдер

Адамдын жаш курагы ар бир элдин эзелтен бери калыптанып калган чен-өлчөм бирдиги аркылуу ченелип, тил бирдигинде туюндурулат. Мисалы, нaристе баланын жаш курагы анын өзгөчөлүгүнө байланыштуу кыймыл-аракеттерин чагылдырган чен-өлчөмдөр менен айтылса, өспүрүм курактыгы алардын аң-сезимине, тулку-боюна, акыл-эсине салыштырылып берилет. Салыштырылып жаткан тилдерде жаш куракка байланыштуу анималисттик фразеологизмдер улуттук дүйнө көз карашын жана жаратылышка, табиятка жакын туюм-сезимдерин билдирет.

Мына ушул жагдайга карата адамдын жаш-курагын туюнткан фразеологизмдерди семантика-структуралык жактан кыргыз жана араб тилдеринде бөлүштүрүп кароого болот.

Кыргыз, араб тилдериндеги төмөнкү түрмөктөр бул топтун негизин түзөт, алар: *балапан түгү түшө элек, эшек курту мурдунан түшө элек, сары ооз балапан, чил баш,* الديك الفصيح في البيضة بيصيح *(жумурткада чечен короз кыйкырат),*شبابه كالعصفور في – *(жаш чымчыктай)*عصفور في يديك *(колуңдагы таранчы)* «كالقطة الصغيرة» – *(кичинекей мышык),* يا قلب يا كتكت *(эй жүрөк, эй балапан)* туюнтмалары. Мындай типтеги фразеологизмдердин көбүнчөсүнүн денотаттык структурасы *балапан, чымчык* маанисиндеги сөздөрдөн куралгандыгын байкоого болот: *Байымбет* ***балапан жүнү бата электе****, жаштайынан жетимдиктин үстөкө-босток соккусунан жилкини түгөнүп... маанайы пас жүргөн... (Ш.Б.). Сурма* ***бетинен балапан түгү түшө элек****, ак жуумал, уяң көз, бир мүнөздүү он беш жашар кыз* (Ш.Б.) [150, 205-б.]. Жаман - жакшыны, кыйынчылыкты көп көрө элек, кагыла элек деген маанини төмөнкү мисалдан байкоого болот: Бул баланын дагы ***эшек курту мурдунан түшө элек*** да, ошон үчүн оозун көптүрүп сүйлөп жатат, - деди Бейшебаев сөзгө кошулуп («Ала-Тоо»).

Эшек курту мурдунан түшө элек мадыра баштын кылганын карабайсыңбы! [155, 516-б.]; *Сен уядан жаңы чыккан* ***сары ооз балапансың****, такыр курсаксың* (С.С.); *Өткүр идиректүү баланын* ***сары ооз балапан*** *кезинен*

катаал жолго түшүшүнө не себеп? (Ч.А.); *Азырынча ал өзү өңдөнгөн **чил баштарга** кошулуп, бир туруп улак секиртмей ойношот* (А.А.) [151, 728-б.];

!يا قلب يا كتكت اسمع و اسكت *(эй жүрөк, эй балапан, ук жана тынч отур!).*

Жогорудагы мисалдардын бардыгында эле «кичинекей, оокат кылууга жарай элек, өсүп жетиле элек, өтө эле жаш» маанисин билдирип, өз ара семантикалык жалпылыкка ээ болгону менен ар биринин колдонулуш чөйрөсү жана стилдик боёктуулугу ар башка. Буга мисал, *чил баш* фразеологизмине караганда, *сары ооз балапан*, *(эй жүрөк, эй балапан)* يا قلب يا كتكت ,كالقطة الصغيرة *(кичинекей мышык)* фразеологизми образдуулук жактан артыкчылыкка ээ, араб тилиндеги бул топтогу фразеологизмдердин көбү кичинекей балдарды эркелетүү максатында көбүрөөк колдонулат.

Ал эми *ат жалын тартуу, ат жалын тартып минүү*, إنَّ الجوَادَ عَيْنُهُ فُرَارُهُ *(с.с., аттын маңызы тиштеринен билинет)* түрмөктөрү адамдагы өнүгүп-өсүү, калыптануу процессин (чоңоюу, эрезеге жетүү, жетилүү, коомдо өз ордун табуу) туюнтуп, көбүнчө оң баага, мааниге ээ [139, 145-б.]. «Манаста» башкы баатырдын туулгандан тартып, өлгөнгө чейинки өмүрү ат менен тыгыз байланышкан. Эпосто аттын өтө көп жана ар түрдүүчө сүрөттөлүп берилиши кыргыз эли мал чарбачылык менен кесип кылышынын негизинде келип чыккан. Анын себеби аттын эл турмушунда зор чарбачылык мааниге ээ болгондугу менен түшүндүрүлөт [75, 235-б.]. Жогорудагы айтылгандарды төмөнкү мисалдар ырастайт: ***Ат жалын тартып минип*** эл арасындагы окуяларга аралашып, жигит күтөт (К.О.); Айланып элге жеткирип, ***Ат жалын тартып мингизген*** («Семетей») [149, 141-б.]. Өмүрү ***ат жалында*** өткөн, эр көкүрөк, түркөй, сөздүн баасына, сөздүн салмагына баамы жок, шилтеген жагын жарып түшүп кызматын кылган Абил бийдин колундагы кара күч эле [57, 1-т. 44-б.]. Мисалдарда *ат жалын тартуу, ат жалын тартып минүү* [160, 9-б.], إنَّ الجوَادَ عَيْنُهُ فُرَارُهُ (с.с., аттын маңызы тиштеринен билинет) туюнтмалары жөн гана «чоңоюу, эр жетүү, бойго жетүү» маанисин гана туюнтпастан, эл-журтка аралашып, элдин кызматына жароо, коомдо өз ордун табуу, өз милдетин билүү, коомго жарактуу болуп чоңоюу, көзгө толумдуу болуп турган курак сыяктуу стилистикалык боёктор

камтылган. Аны менен катар *«атка мингизүү»* түшүнүгү кыргыз үчүн канааттануу, кыялын орундатуу, ааламды башкарууга умтулуу, мүдөөсүн билдирген. Бул учур М. Кашгаринин «Диванында» «эр канатланды» деп берилип, ал автор тарабынан куш каалаган жерине канаты менен учуп бара алса, адам үчүн ат куштун канатындай деп чечмеленет «Эр канаты – ат» деп, жылкы бекеринен канаттуу кушка салыштырылбайт. Атка минүү кыргыз, казак үчүн канааттануу, кыялын орундатуу, аалымдын чексиздигин башкаруу, умтулуу болуп саналат [107, 169-б.].

Өмүр баарына берилет, бирок карылык баарына эле бериле бербөөчү нерсе. Эгерде улгайган куракка жетсең, ал-күч кетип, картаюу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ар бир нерсенин эки жагы болот эмеспи, бактылуу карылыкка жетүү чоң бакыт болгону менен, эч нерсе жасай албай, ал-күчтөн таюу чындыгында жагымсыз. Эки тилден адамдын картайганын, ал-күчтөн тайганын туюнткан төмөнкүдөй фразеологизмдерди кездештиребиз: *эчкинин жашындай жашы калуу, карт бөрү, байлооч бүркүттөй,* طار غرابه (*каргасы учуп кетти* б.а., ал-күчтөн таюу, картаюу), أعمرُ من الحيَّة (لأنّهم يزعمونَ أنَّ الحيَّةَ لا تموتُ حتى تقتل.) (с.с., мен *жыландан дагы улуумун*), арабдар жыландар бирөө өлтүрмөйүнчө өлбөйт деп божомолдошуп келет, ошондуктан аябай көп жашап карылыкка жеткендери мен жыландан дагы улуумун деп айтышат.

استنوق الجمل (истанука альжамалу) (с.с., *нар төө ингенге айланды*) деп которулуп улгаюу, эч нерсеге жарабай, ал-күчтөн кеткен маанисин билдирет. عمره كعمر الجمل– (с.с., *анын жашы төөнүн жашындай*) [200, 59-б.] бул түрмөк адамдын узак жашоосун сүрөттөп, туруктуулукту жана чыдамкайлыкты билдирет.

عمرُ من النسر (с.с.*бүркүттүн жашы*),أعمرُ من النسر (с.с., *бүркүттөй узак өмүр*), бул дагы жогорудагы мисалдай эле бүркүттөр беш жүз жыл жашайт деген божомолдордун аркасында келип чыккан. حَيَاةُ ضَبٍّ (с.с., *кескелдириктин жашоосу*).قيلَ أنَّ الضَبَّ طَويلُ العُمر (кескелдириктин өмүрү узун деп айтышкан).

يزعمُ العربُ أنَّهُ يعيشُ خمسَمائة سنة - عمرُ النسر Бүркүттүн жашы – арабдардын болжолдоосунда бүркүттөр беш жүз жыл чамасында жашашат экен. Ошондуктан

бүркүттүн жашы тизмеги көп жашаган, көптү көргөн кары адамдарга карата айтылат.

كلب العمر (*калб ал-умр*) (*с.с., ит өмүр*) көп кыйынчылыкты башынан өткөргөн, узак жашоону билдирип араб коомунда кеңири колдонулуп жүрөт.

– Карыдым, арыдым. Эчкинин жашындай жашым калды (К.О.) [151, 872-б.]; Эчкинин жашындай жашым калганда минтип өзүм жалгыз калдым (ооз. кепт.);

Ээ... балам! Карылык дегениң ушул экен! А дегенде белден алып, анан эки бутуңду тушап, ***байлооч бүркүттөй*** кылып отургузуп коёт экен («АЛА-ТОО») [139, 146-б.];

–Жайлай бер, эчтекеден коркпо, бу ***карт бөрүлөр*** бирдеме дешсе, түз эле мага айт, акелерин көзүнө көрсөтүп коёюн [125, 51-б.]. –Алдагысы келген экен ***карыган түлкү*** [57, 1-т. 25-б.].

وقف حمار الشيخ في العقبة (с.с., Шейхтин эшеги байлануучу жерге келип токтоду). استعصى عليه الأمر (с.с. Ал ишке жарамсыз болгон).

Бул топтогу эчкинин жашындай жашы калуу, وقف حمار الشيخ في العقبة тизмектери «картаюу, улгаюу, аз өмүрү калуу» маанисин өтө курч, так чагылдырса, *байлооч бүркүттөй* тизмеги карылыкты бүдөмүктөнтүп, «эч нерсе кылууга жарабай, мурдагыдай алы жок» маанисин берип, курч стилистикалык боёктуулук менен чагылдырат. Ал эми ***карт бөрү, карыган түлкү*** түрмөктөрү көбүнчө карыса дагы ал күчтөн тайбаган, көптү көрүп, көптү билген көсөм адамдарга карата колдонулат.

Жыйынтыгында, адамдын сырткы касиет-сапатын билдирген анималисттик фразеологизмдер, кандайдыр бир деңгээлде ички сапатты, ички сезимдерди дагы туюнтуп тыгыз байланышта бири-бирин толуктап турушат.

Төртүнчү бап боюнча кыскача жыйынтык

● Анималисттик фразеологизмдер – адамдын жашоо-тиричилигинде эң маңыздуу роль ойноочу жан-жаныбарлардын катышуусунда түзүлгөн. Булар инсандын ички-сырткы касиетин, турпатын, мүнөзүн, бири-бири менен болгон мамилесин туюндуруучу дагы касиетке ээ, айрыкча салыштырылып жаткан эки

тилдин ээлери көчмөн элдерден болгондуктан, эки тилде тең арбын колдонулуп, ойду өтө курч, аябай таасирдүү, образдуу кылып жеткире алат.

● Адам баласынын сырткы сапатын билдирүүчү фразеологиялык каражаттар, анын сырткы турпатын, кебетесин, дене-мүчөсүнүн түзүлүшүнөн тарта кийимине чейинки сырткы белгилерди туюндуруп, сандык жактан да, сапаттык жактан да ички сапатты билдирүүчү түрмөктөрдөн бир топ эле алсыздык кыларын байкадык.

● Эки тилде бирдей инсандын ички касиетин билдирген фразеологизмдер – сыртынан сезбеген, көрө албаган жеке гана ички дүйнөсүнө таандык болгон - акылдуулук жана аңкоолук, баатырдык, эр жүрөктүүлүк жана коркоктук, сабырдуулук, токтоолук жана чыдамсыздык, ак көңүл жана кара өзгөйлүк, ичи тардык, жатып ичээр-жалкоолук, оройлук сыяктуу сапаттарды туюндуруп, адамдын терс мүнөз-сапатын чагылдырган фразеологиялык түрмөктөр, оң касиет-сапатты билдирген фразеологиялык каражаттардан көптүк кылып, семантикалык табияты дагы ар түрдүүлүгү, стилистикалык боёктуулугу абдан образдуулугу, таасирдүүлүгү боюнча айырмаланары бергилүү болду.

● Кандайдыр бир деңгээлде адамдын сырткы көрүнүшү анын ички мүнөз-сапатын дагы билдирип турат. Маселен, адамдын иш-аракетинен анын акылдуулугун же кем акылсыздыгын, сырткы эмоциясынан ички туюмдарын, сезимдерин сүрдөгөнүн, сүйүнгөнүн, капаланып турганын биле алабыз. Андыктан, сырткы жана ички сапат, бирин-бири толуктап, тыгыз байланышта турат.

● Убакыт-мезгилди, сан-өлчөмдү билдирген туруктуу анималисттик фразеологизмдер эки тилде тең көп кездешет, алар кандайдыр бир көркөмдүк зарылдыктан гана эмес, турмуштук муктаждыктан, талаптан жаралган десек болот.

КОРУТУНДУ

● Фразеологизмдердин изилденишине сереп салууда, башка тил илимдеринен айырмаланып, араб тил илиминде фразеологиялык түрмөктөр көркөм сөз каражаты катары гана каралаары, алардын лингвистикалык табияты, өзгөчөлүгүн иликтөө көз жаздымда калгандыгы байкалат. Ишибизде ушул жагдай көңүлгө алынып, аталган маселени ачып берүүгө өзгөчө назар бурулду.

● Изилдөө ишинин натыйжасы, ийгилиги максат, милдеттердин так, ачык-айкын коюулушунан, иликтөө процессинде методдорду, ык-амалдарды туура, кылдат колдоно билүү жөндөмүнө байланыштуу болот. Биз мына ушул акыйкатты бекем тутуп, ишибизде баштан-аяк бул принциптен тайбоого далалат кылдык.

●Ишибизде бир нече метод колдонулду, *(байкоо жүргүзүү, салттуу сыпаттоо методу, компоненттик илик жүргүзүү методдору, салыштырма, котормо, математикалык жана жалпылоо методдору)* биз аларды эриш-аркак, бирин экинчиси менен тыгыз байланышта урунууга умтулдук жана мындай аракетти изилдөө ишибиздин табияты талап кылды. Тактап айтканда методдорго жогорудагыдай мамиле болбосо, ар тараптуу жана комплекстүү талдоо жүргүзүү мүмкүн эмес эле. Акырында бир жагдайды дагы бир жолу эскерте кетүүгө туура келет: ишибизде колдонулган методдорду биз ой жүзүндө гана ажырата алабыз, ал эми практикада аларды эриш-аркак колдонуу зарыл, бул принциптен таюу иликтөө ишинин туура жүргүзүлүшүнө тоскоолдук жаратары белгилүү болду.

● Кыргыз тил илиминде анималисттик түрмөктөрдүн көпчүлүгү метафора-метонимиялык жолдун негизинде пайда болгон. Ал эми араб тилиндеги анималисттик фразеологизмдер: ташбих (окшотуу), мажаз (аллегория), истиъара (метафора), мажаз мурсаль (метонимия), кинайа (белги, ишарат, четин чыгаруу) сыяктуу ык-амалдардын негизинде жасалган.

● Салыштырылып жаткан тилдердеги фразеологизмдердин түгөйлөрүнүн сандык катышы төмөнкүдөй: эки компоненттүү фразеологиялык туюнтмалар (кырг.–84, араб – 65) - 149 фразеологизм каралса, үч компоненттүү тизмектердин

саны (кырг.–87, араб–48)–135 болду, төрт компоненттүү түрмөктөрдөн (кырг.–14, араб– 11) – 25 фразеологизм каралды.

● Эки тилде формалык да, маанилик да жактан толук дал келген фразеологизмдер учурайт.

● Эквиваленттүүлүк жагынан төмөнкүдөй бөлсөк болот: 1) сырткы турпаты жагынан дал келген, бирок мааниси боюнча ар башка; 2) мааниси жагынан дал келген, бирок түзүлүшү дал келбеген. Экинчи типтеги фразеологизмдер эки тилде көп кездешет; 3) бир гана тилде кездешип, түзүлүшү дагы, мааниси дагы бири-бирине дал кебейт; мындай дал келбөөчүлүк эки элдин географиялык жашоо шарты, тектеш эмес тилдерден болгондугу, дүйнө тааным, маданий жана үрп-адат, каада-салт өзгөчөлүктөрү менен шартталат.

●Анималисттик фразеологизмдердин негизин адамдын жашоосунда маанилүү болгон жан-жаныбарлар аркылуу жасалган фразеологиялык каражаттар түзөт. Аталган фразеологизмдер адамдын ички жана тышкы сапаттарын, мүнөзүн жана жашоого болгон көз карашын билдирип, көбүнчө адамдардын күнүмдүк жашоосун, адамдын мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрүн, өз ара мамилелерин чагылдырып, айтайын деген ойду өтө таамай, курч, образдуулукта жеткизе алат.

● Адамдын сырткы турпатын туюндуруучу фразеологизмдер, сандык жактан аздык кылат жана образдуулук касиети боюнча да ички сапатты билдирүүчү түрмөктөрдөн бир топ эле алсызыраак келет.

● Адамдын ички касиет-сапатын билдирген, б.а. абстрактуу маанидеги адамдын оң жана терс сапаттарын чагылдырган анималисттик фразеологизмдерди сан жагынан алганда, адамдын терс сапатын билдиргендер оң сапатын туюнткан фразеологизмдерге караганда көптүк кылат жана экспрессивдүүлүгү, образдуулугу да күчтүү болот.

● Адамдын сырткы келбети бир эсе анын ички касиетин да мүнөздөйт. Ушундан улам, сырткы турпат жана ички сапат экөө өз ара тыгыз байланышта болот деген жыйынтыкка келебиз.

- Эки тилде убакыт-мезгилди, сан-өлчөмдү билдирүүчү анималисттик фразеологизмдер көп эле кездешет, алар кандайдыр бир көркөмдүк зарылдыктан гана эмес, турмуштук муктаждыктан, талаптан да жаралган десек болот.

- Кыргыз жана араб тилдериндеги убакыт-мезгилди, сан-өлчөмдү туюндурган туруктуу анималисттик сөз айкаштарынын ортосунда жалпылык да, ошондой эле айырмачылык да бар. Мындагы айырмачылык эки элдин жашоо ыңгайындагы, географиялык орун алуусундагы өзгөчөлүк менен шартталат.

- Эки тилде тең жаныбарлардын ичинен *төө* менен *жылкыга* байланыштуу жаралган фразеологизмдер арбын кездешет. Араб тилиндеги төөгө байланыштуу фразеологизмдер анын сырткы турпатына гана эмес ички туюм, касиет-сапаттарын дагы чагылдырат, ал эми кыргыз тилинде төөнүн сырткы көрүнүшүнө гана басым кылынып, тескерисинче жылкы жаныбарынын ички, сырткы сыпаттарына кененирээк көңүл бурулат. Мисалы: *араб***:** **قلبه قد قلبَ جمل** (с.с., жүрөгү төөнүн жүрөгүндөй); *кырг:****төөнүн куйругу жерге тийгенде, жылкы кыял.*** Кыргыз элинде *итке* байланыштуу түрмөктөр көп кездешип, көбүнчө терс эмоция, маанини туюндурса, ал эми араб элинде мындай көрүнүш *ит* менен кошо эле *эшек, өгүз, токо, карга, төө куш* лексемаларына таандык. Араб тилинде *мышыкка* байланыштуу түрмөктөр арбын учурайт, алар оң жана терс мааниде колдонула берет. Ошондой эле, кыргыз тилинде *жолборско*, ал эми араб тилинде *арстанга* байланыштуу оң маанини туюндуруучу фразеологизмдер көбүрөөк кездешет.

- Эки элдин жалпы эле дүйнө-өмүрүнүн, турмуш-тиричилигинин, географиялык шартынын өзгөчөлүгүнөн жана тилдердин бейтектештигинен улам кээ бир жаныбарларга байланыштуу жаралган түрмөктөр салыштырылып жаткан тилдердин биринде гана учурайт. Мисалы араб тилинде океан жана чөлдүү аймактардагы жаныбарлар менен түзүлгөн фразеологизмдер кездешти: (*крокодил, павлин, медуза, антилопа, осьминог, кескелдирик ж.б.).*

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абакирова, Э. Ш. Фразеологизмы со значением «психическое состояние лица» в русском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Э. Абакирова. – Бишкек, 2007. – 20 с.

2. Абакумов, С. И. Устойчивые сочитание слов [Текст] / С. И. Абакумов // Рус. яз. в шк. – 1936. – № 1. – С. 58–65.

3. Абдувалиев, И. Азыркы кыргыз тили [Текст]: морфология / И. Абдувалиев, Т. Садыков. – Бишкек: Сорос-Кыргызстан, 1997. – 293 б.

4. Абдувалиев, И. Кыргыз тилинин морфологиясы [Текст] / И. Абдувалиев. – Бишкек: ЖЧК Полиграф-ресурс, 2008. – 283 б.

5. Абдувалиев, И. Этимология жана лексикография [Текст] / И. Абдувалиев. – Бишкек: Айат, 2007. – 144 б.

6. Абдулдаев, Э. Азыркы кыргыз тили [Текст]: Фонетика. Орфоэпия. Графика ж-а Орфография. Лексикология / Э. Абдулдаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 256 б.

7. Абдулдаев, Э. Кыргыз тили [Текст] / Э. Абдулдаев, А. Турсунов. – Фрунзе: Мектеп, 1988. – 190 б.

8. Абдыраева, Ч. Т. Кыргыз жана англис тилдериндеги адамдын кулк-мүнөзүн билдирген фразеологиялык бирдиктерге салыштырма-семантикалык анализ (Уолтер Мейдин котормосундагы «Манас» эпосунун материалдары боюнча) [Текст]: филология илим. канд. ... дис. автореф. / Ч. Т. Абдыраева. – Бишкек, 2012. – 24 б.

9. Абдыракматова, Н. К. Особенности межъязыковой транспозиция фразеологических единиц (исследования лингвокультурологической специфики переводов романа Ч. Айтматова «И дольше века длится день» на немецкий и кыргызский язык) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. К. Абдыракматова. – Бишкек, 2011. – 25 с.

10. Азимова М.А. Фразеологические единицы со структурой простого предложения современном немецком и узбекском языках: (Опыт сравнительно-

сопоставительного анализа) [Текст]: Канд. дисс. автореф.Азимова М.А. - Тблиси,1981.- 32 б.

11. Айтматов, Ч. Чыгармаларнын 8 томдук жыйнагы [Текст] / Ч. Айтматов; туз. А. Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2008. – Т. 1. – 382 б.; Т. 2. – 432 б.; Т. 3. – 480 б.; Т. 4. – 542 б.; Т. 5. – 503 б.; Т. 6. – 512 б.; Т. 7. – 525 б.; Т. 8. – 600 б.

12. Акунова, А. Р. Кыргыз тилинин фразеологиясын жогорку окуу жайларда окутуунун методикасы [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / А. Р. Акунова. – Бишкек, 2008. – 150 б.

13. Амна, Ахмед Абдалла. Национально-культурное своеобразие русской и арабской фразеологии (на материале перевода художественного текста) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук / Амна Ахмед Абдалла. – М., 1998. – 156 с.

14. Алмамедов, А. Двухкомпонентные глагольные номинативные фразеологические единицы в современных английских и туркменских языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Алмамедов. – Ашхабад, 1982. – 23 с.

15. Амосова Н.Н. О диахроническом анализе фразеологических единиц. В кн.: Исследования по английской филологии. [Текст]/Амосова Н.Н - Л., 1965.

16. Аннаева Р.Х. Грамматическая структура и семантика устойчивых словосочетаний (на базе названий частей тела) в памятниках туркменского языка[Текст]/: Канд. дисс. автореф.Аннаева Р.Х. - Москва, 1981.- 28 б.

17. Андашева, Ф. Т. Фразеологизмы – зоонимы в немецком и кыргызском языках [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Ф. Т. Андашева. – Бишкек, 2008. – 24 с.

18. Архангельский, В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Основы теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии [Текст] / В.Л. Архангельский. –Ростов н/Д: Изд-во РГУ, 1964. – 315 с.

19. Ахматов, Т. Азыркы кыргыз тили [Текст]: фонетика, лексика / Т. Ахматов, Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 176 б.

20. Бабкин, А. М. Русская фразеология, её развитие и источники [Текст] / А. М. Бабкин. – Л.: Наука, 1970. – 262 с.

21. Бакирова, Г. К. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантика-функционалдык жана структуралык өзчөлүктөрү [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / Г. К. Бакирова. – Бишкек, 2012. – 181 б.
22. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли: пер. с франц. –М.:Изд-во Иностранная литература, 1955. –416 с.
23. Басильева, С.Г. Татарско-русские языковые параллели в фразеологической анатомии[Текст]/:-./Басильева С.Г.- Казань,1987.- 214 б.
24. Боргоякова Т. Г. Структурно – семантические типы фразеологических единиц хакасского языка[Текст]/: Канд. дисс. автореф.Боргоякова Т.Г- Алмата, 1982.- 21 б.
25. Боובекова, К. С. Жүрүш-турушка байланыштуу кыргызча-түркчө фразеологизмдер [Текст] = İnsan Davranışıyla İlgili Türkçe-Kırgızca Deyimler / К. С. Боובекова. – Бишкек: Avrasya Press, 2013. – 297 б.
26. Бурмако, В. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / В. М. Бурмако. – Челябинск: [б.и], 2006. – 132 с.
27. Буудайбекова, Э. Ш. Соматические и анималистические фразеологии в модели имя существительное + имя существительное в кыргызском и арабском языках [Текст] / Э. Ш. Буудайбекова, А. Т. Оторчиева // Бюллетень науки и практики. –2024. –№ 7 т.10. – С. 556-561. https://elibrary.ru/item.asp?id=68483524.
28. Буудайбекова, Э. Ш. Кыргыз жана араб тилдериндеги мезгилдик маанини, убакытты, сан-өлчөмдү билдирген анималистик фразеологизмдер [Текст] / Э. Ш. Буудайбекова, Б. Ш. Усубалиев // ALATOO ACADEMIC STUDIES. Эл аралык Ала-Тоо университети. - 2023. -№ 3. – С. 296-307. https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54881655.
29. Виноградов, В. В. Основные понятие русской фразеологии, как лингвистической дисциплины [Текст] / В. В. Виноградов // Проблемы образование фразеологических единиц. – Т., 1976. – С. 58–75.
30. Виноградов, В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове [Текст] / В. В. Виноградов. – 2-е изд. – М.: Высш. шк., 1972. – 616 с.

31. Виноградов, В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке [Текст] / В. В. Виноградов // Лексикология и лексикография: избр. тр. – М., 1977. – С.140–161.
32. Гак, В. Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков) [Текст] / В. Г. Гак. – М.: Междунар. отношения, 1977. – 264 с.
33. Гашева, Л. П. Позиция процессуальных фразеологизмов в предложении (семантико-грамматический и коммуникативный аспекты) [Текст]: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Л. П. Гашева. – Волгоград, 1999. – 48 с.
34. Гируцкий, А. А. Общее языкознание [Текст] / А. А. Гируцкий. – Минск: НТООО ТетраСистемс, 2001. – 304 с.
35. Готовцева Л.М. Фразеологические единицы с соматическим компонентом языка саха, как объект сопоставительного изучения [Текст]/: Канд. дисс. автореф. дис. ... д-ра филол. наук /Готовцева Л.М.- Якутск, 1994.- 23 б.
36. Губанов, Ю. П. Лексикология и фразеология арабского языка [Текст]: курс лекций / Ю. П. Губанов. – М.: Воен. Ин-т, 1977. – 144 с.
37. Гумбольд, В. Язык и философия культуры [Текст] / В. Гумбольд. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
38. Дарбанов, Б. Е. Проблемы теории речевосприятия (на материале лингвоэтнокультурного пространства Кыргызстана) [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Б. Е. Дарбанов. – Бишкек, 2013. – 44 с.
39. Дмитриева, Л. И. Фразеологический мир Чингиза Айтматова [Текст] / Л. И. Дмитриева, М. Дж. Тагаев, Г. П. Шепелева. – М.: МГЛУ, 2023. – 323 с.
40. Дуйсетаева, К. Семантико-стилистическая характеристика особенностей казакских фразеологизмов (на материале перевода романа эпопеи М. Ауэзова «Абай жолы» на русском и английском языке) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К. Дуйсетаева. – Алма-Ата, 1977. – 28 с.
41. Жалилов, А. Азыркы кыргыз тили [Текст] / А. Жалилов. – Бишкек: Кыргыз-Сорос фонду, 1996. – 1-бөлүк: Тил илиминен маалымат, фонетика, графика, орфография, лексикология. – 232 б.

42. Жалилов, А. Кыргыз тили боюнча талдоонун түрлөрү [Текст] / А. Жалилов. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 115 б.

43. Жаманакова, М. Б. Кыргыз жана англис тилдериндеги этиштик фразеологизмдер (Т. Касымбековдун чыгармаларынын материалында) [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / М. Б. Жаманакова. – Бишкек, 2011. – 200 б.

44. Жамшитова, Г. Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. Ж. Жамшитова. – Бишкек, 2000. – 23 с.

45. Жапаров, Ш. Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы [Текст]: Окуу китеби / Ш. Жапаров, Т. Сыдыкова. – 2 бас. – Бишкек: Текник, 2013. – 169 б.

46. Жуков, В. П. Русская фразеология [Текст] / В. П. Жуков. – М.: Высш. шк., 2006. – 408 с.

47. Жуков, В. П. Семантика фразеологических оборотов [Текст] / В. П. Жуков. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.

48. Зимин, В. И. К вопросу о вариантности фразеологических единиц [Текст] / В. И. Зимин // Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц. – Тула, 1972. – С.70–82.

49. Исмаилова, З. Фразеологизмы соматизмы в арабском, аварском и русском языках [Текст] / З. Исмаилова. – М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2012. – 196 с.

50. Исабеков, И. Фразеологизмы и проблемы их перевода (на материале кыргызского и русского языков) [Текст]: автореф. дис.…канд.филол.наук:10.02.20/ И.Исабеков. – Бишкек, 2004. – 18 с. , 9

51. Карасаев, Х. Камус наама [Текст] / Х. Карасаев. – Бишкек: Шам, 2016. – 856 б.

52. Карасаев, Х. Накыл сөздөр [Текст]: тил казынасынан баян / Х. Карасаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 1-китеп. – 365 б.

53. Карасаев, Х. Накыл сөздөр [Текст]: тил казынасынан баян / Х. Карасаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1987. – 2 китеп. – 449 б.

54. Каратаев, О. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан [Текст] / О. Каратаев. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 247 б.

55. Кармышаков, А. О. Кыргыз жана орус тилдериндеги адамдын сапаттарын билдирген фразеологизмдер [Текст] / А. О. Карымшаков // Кыргыз тили ж-а адабияты. – Бишкек, 2009. – № 15. – 17–20-б.

56. Кармышаков, А. О. Соматические фразеологизмы в русском и киргизском языках. [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. О. Карымшаков. – Бишкек, 1992. – 26 с.

57. Касымбеков, Т. Сынган кылыч [Текст] / Т. Касымбеков. – Бишкек: Шам, 2019. –1т. 536 б, –2т. 480 б.

58. Каххарова Х.А. Фразеология Абдуллы Кадыри (Текст)/: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Х.А.Каххарова - Ташкент,1985.-19 б.

59. Кедейкан Олжобай менен Кишимжан [Текст] / туз. Т. Казиев; жалпы ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1997. – 424 б. – (Эл адабият сер. 9 т.)

60. Кенесбаев, С. К. Казак тилинин идиомалары пен фразалары туралы [Текст] / С. К. Кенесбаев // Халык мугалими. – Алма-Ата, 1946. – №1/2. – 39–42-б.

61. Копыленко М. М., Попова З. Д. Очерки по фразеологии (фразеосочетания в системе языка). Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. 192 с.

62. Кошматова, Ж. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктердин семантикалык топтору [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / Ж. Кошматова. – Бишкек, 2011. – 169 б.

63. Кошмоков, К. С. Кыргыз жана араб тилдериндеги этиштин учур чагы [Текст] филология илим. канд. ... дис. автореф./К. Кошмоков. – Бишкек, 2015. – 21 б.

64. Кронгауз, М. А. Семантика [Текст] / М. А. Кронгауз. – М., РГГУ.– 2001. – 399 с.

65. Кудрявцев, Ю. Н. Арабский народно-разговорный язык Алжира [Текст]: обычаи и фольклор / Ю. Н. Кудрявцев. – М.: Вост. лит., 2006. – 238 с.

66. Кусимова Г. Фразеологизмы в казахском эпосе [Текст]/: автореф. дис. ... канд. филол. наук Г. Кусимова - Алмата,1991.- 201 б.

67. Кыдыев, К. У. Сопоставительное изучение фразеологизмов в произведениях Ч. Айтматова (на материале русско-кыргызских и кыргызско-русских текстов) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К. У. Кыдыев. – Бишкек, 2000. – 20 с.

68. Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1965. – 115 б.

69. Ларин, Б. А. История русского языка и общее языкознание [Текст] / Б. А. Ларин. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.

70. Максутова, Б.Б. Функционирование фразеологических единиц в языке газеты (на материале русского и кыргызского языков) [Текст]: автореф. дис.…канд.филол.наук: 10.02.20 / Б.Б. Максутова. – Бишкек, 2006. –25 с.

71. Мамедова, К. А. Фразеологическая синонимизация в современном азербайджанском литературном языке[Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.А. Мамедова - Баку, 1983. - 23 б.

72. Мамиев, А. Терс мүнөз, сапаттарды чагылдыруучу фразеологизмдердин семантикалык топтору [Текст] / А. Мамиев // Жаш түркологдордун I симпозиуму. – Бишкек, 2011. – 17–22-б.

73. Мамытов, Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология [Текст] / Ж. Мамытов. – Бишкек: ЖЭКА, 1999. – 256 б.

74. Мамытов, Ж. Көркөм чыгарманын тили [Текст] / Ж. Мамытов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 122 б.

75. Манас энциклопедиясы [Текст] / [Г. Абдрахманов, И. Абдувалиев, А. Абдыкадыров ж.б.]; башыкы ред. А. Каарыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред.; Мурас илимий-пропагандалык ишкер долбору, 1995. – 1т.: Аалам-Манастын музыкасы. – 441 б., – 2т. – 432 б.

76. Манас [Текст]: эпос / С.Орозбаковдун варианты боюнча. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 1-кит. – 296 б.; 1980. – 2-кит. – 449 б.

77. Мелерович, А. М. Окказиональная деривация в текстах литературных произведений // Языковые и речевые единицы в лексике и фразеологии русского языка: сб. науч. трудов. [Текст]/Мелерович А.М-. Курск : Изд-во КГПИ, 1986. - С. 122-132.

78. Мелерович, А. М. Проблемы семантического анализа фразеологических единиц современного русского языка: учеб. пособие по спецкурсу. -Ярославль : [Текст]/Мелерович А.М.-ЯГПИ, 1979. 80 с.

79. Мокиенко, В. М. Из истории фразеологизмов // Рус. яз. в нац. шк. – М., 1973. – № 5. – С.70–74.

80. Молотков, А. И. Основы фразеологии русского языка [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / А. И. Молотков. – Л., 1971. – 41 с.

81. Момуналиев, К. С. Кыргыз жана араб тилдериндеги салыштыруулардын лингвостилистикалык табияты [Текст]: моногр. / К. С. Момуналиев. – Бишкек: Гулчынар, 2008. –130 б.

82. Морозова, В. С. Структурно-семантическая характеристика фразеологии современного арабского литературного

языка [Текст]: автореф. дисс…канд. филол. наук / В. С. Морозова. –М., 1985. – 27 с.

83. Мукамбаев, Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: Илим, 1972. –1-т. – 712 б.

84. Мукамбаев, Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы [Текст] / Ж. Мукамбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 168 б.

85. Мухаммаджан, Р. Чындык менен жалганды ажыратуучу.Куран тапсиринин баяны (аяттардын сырткы маанилеринин котормосу) [Текст]/ Р. Мухаммаджан.котор. К.С. Кошмоков – Бишкек: 2025. 1-китеп.– 672 б.

86. Назаров, А. П. Фразеологическая стилистика кыргызского языка [Текст] / А. Назаров . – Бишкек: Кыргызстан, 1998. –112 б.

87. Назаров, А.П. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин маанисин күчөтүүнүн жолдору [Текст]: Эл агартуу. А. П. Назаров //Фрунзе,1982, №1.–51 б.

88. Назаров, А.П. Фразеологизмдердин арасына сөз же сөз айкашын кыстаруу [Текст]: Эл агартуу. А.П. Назаров // Фрунзе, 1983, №3. –54 б.

89. Нарынбаева, Б. Б. Фразеологическая картина мира француза и кыргыза. [Текст]: монография / Б. Б. Нарынбаева. – Бишкек, 2017. – 360 с.

90. Нарынбаева, Б. Б. Фразеологиялык бирдиктерди изилдөөнүн заманбап ык-амалдары. [Текст] / Б. Б. Нарынбаева // Түрк тилдүү элдердин эл аралык форуму илимий баяндамалар жыйнагы. – Бишкек: “Улуу тоолор”, 2023. – 218-225-бб.

91. Никитина, С. Е. Устная народная культура и языковое сознание [Текст] / С. Е. Никитина. – М.: Наука, 1993. – 187 с.

92. Осмонкулов, А. «ӨНӨР АЛДЫ – КЫЗЫЛ ТИЛ» (ЖОЖдун студенттери үчүн түзүлгөн фразеологиялык минимумдун түшүндүрмө сөздүгү) [Текст] А. Осмонкулов, А. Р. Акунова – Бишкек: –2007. – 157 б.

93. Осмонкулова, Ж. А. Өмүрдүн көз ирмемдери [Текст] / Ж. А. Осмонкулова. – Бишкек: Бийиктик. –2002. – 192 б.

94. Осмонова, Ж. Кыргыз тилиндеги идиомалар [Текст] / Ж. Осмонова. – Фрунзе: Мектеп, 1972. – 178 б.

95. Осмонова Ж. Кыргыз тилинин фразеологиясы [Текст] / Ж. Осмонова. – Каракол: ЫМУ, 2007. – 178 б.

96. Осмонова, Н. Ы. К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы» романындагы фразеологизмдердин семантика-стилистикалык табияты [Текст]: филология илим. канд. ... дис. / Н. Ы.Осмонова. –Бишкек, 2013. – 186 б.

97. Оторчиева, А. Т. Соматические и анималистические фразеологии в модели имя существительное + имя существительное в кыргызском и арабском языках [Текст] / Оторчиева, Э. Ш. Буудайбекова, // Бюллетень науки и практики. –2024. –№ 7 т.10. – С. 556-561. https://elibrary.ru/item.asp?id=68483524.

98. Писанова, Т.В. Семантическая структура и функционально-коммуникативные свойства зооморфизмов испанского языка [Текст]/: автореф. . канд. филол. наук. / Т.В. Писанова М.:Москов. гос. ин-т иностр. языков им. М.Тореза, 1989. - 22 с.

99. Писанова Т.В. Национально-культурные аспекты зооморфных метафор в испанском языке [Текст]//Сб. науч. тр. Московского гос. лингв, унта. Вып. 413. - М.: Писанова Т.В-МГЛУ, 1993. - С. 83-102.

100. Попов, Р. Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов [Текст] / Р. Н. Попов. – М.: Высш. шк., 1976. – 200 с.

101. Попов, Р. Н. Взаимодействие в языке лексической и фразеологической систем [Текст] // Р. Н. Попов // Рус. яз. в шк. – М., 1973. – № 4. – С. 66–72.

102. Попова, З.Д. Из истории когнитивного анализа в лингвистике [Текст] // З.Д. Попова Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Научное издание.– Воронеж, 2001. – С. 35-36.

103. Раҳматуллаев, Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари [Текст]/ филол. фан. номз. дисс./ Ш. Раҳматуллаев – Москва, 1952. –52-б.

104. Раҳматулаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). [Текст]/ Ш. Раҳматуллаев – Тошкент: Фан, 1966. – 264-б.

105. Рерих, Н. К. Культура и цивилизация [Текст] / Н. К. Рерих. – М.: Междунар. центр Рерихов; Фирма Бисан-оазис, 1994. – 148 с. – (Малая рериховская б-ка).

106. Рецензируемый научно-методический журнал «Русский язык в школе» [Текст] /– 1928. – № 6.

107. Рысбаева, Г. К. Түрк тилдериндеги культтук фразеологизмдердин этнолингвистикасы (Казак, кыргыз тилдеринин материалдары боюнча) [Текст]: моногр. / Г. К. Рысбаева. – Бишкек: Ж. Баласагын атын. Кыргыз улуттук ун-ти, 2017. – 398 б.

108. Рыскулова, Г. У. «Манас» эпосунда сезимдин жана кебете-кешпирдин туюндурулушу (психолингвистикалык аспектиде) [Текст]: филология илим. канд. ... дис. автореф. / Г. У. Рыскулова.–Бишкек, 2008. – 20 б.

109. Савченко, А. Н. Народная фразеология [Текст] / А. Н.Савченко // Образно-эмоциональная функция речи и поэтическая речь. – Ростов н / Д., 1978. – С. 40–45.

110. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А. Сапарбаев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 328 б.

111. Сапарбаев, А. Кыргыз тили X-XI класстардын окуу китеби [Текст] / А. Сапарбаев, С. Өмүралиева, Р. Эгембердиев. – Бишкек: Мектеп, 1993. – 238 б.

112. Секебаева, Ж. К. Компаративные фразеологических единицы как элемент национально-культурной специфики языкого сознания (на материале русского и кыргызского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ж. К.Секебаева. – Бишкек, 2008. – 26 с.

113. Солодуб, Ю. П. Путешествие в мир фразеологии [Текст]: пособие для старшеклассников, изучающих нем. яз. / Ю. П. Солодуб. – М.: Просвещение, 1981. – 64 с.

114. Солодуб, Ю. П. Современный русский язык. Лексика и фразеология современного русского литературного языка [Текст] / Ю. П. Солодуб, Ф. Б. Альбрехт. – М.: Флинта, 2003. – 264 с.

115. Станалиев, С. Чагылгандын көз жашы. Касым Тыныстанов [Текст] / С. Станалиев. – Бишкек: Чыгыш адабияты ж-а искусствосу, 2022. – 563 б.

116. Сыдыков, А.Н. Этнолинвистика:опыт ретроспективы [Текст] /А.Н.Сыдыков. – Бишкек, 2011. – 236с.

117. Тагиев, М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка (проблемы окружения и распространения фразеологических единиц). [Текст]/ М.Т. Тагиев -Баку, 1966.

118. Телия, В.Н. Что такое фразеология [Текст] / В.Н. Телия.–М.: Наука, 1966. – 86 с.

119. Токтоналиев, К. Т. Азыркы кыргыз тили [Текст] / К. Т. Токтоналиев. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. – 518 б.

120. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины [Текст] // Труды юбилейной науч. сессии ЛГУ (1819-1944). – Л., 1946. – С. 45–69.

121. Ураксин, З. Г. Фразеология башкирского языка [Текст] / З. Г. Ураксин. – М.: Наука, 1975. – 192 с.

122. Ураксин, З. Г. Фразеология башкирского языка [Текст]: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / З. Г.Ураксин. – Уфа, 1975. – 53 с.

123. Усубалиев, Б. Тилдин кызматы [Текст] / Б. Усубалиев // Билим ж-а тарбия. – Бишкек, 2010.

124. Усубалиев, Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек: Avrasya bas., 2006. – 410 б.

125. Усубалиев, Б. Ш. Жомок [Текст] / Б. Ш. Усубалиев. – Бишкек: Улуу тоолор, 2024. – 280 б.

126. Ушаков, В. Д. Фразеология Корана [Текст]: опыт сопоставления фразеоречений Корана и араб. классического яз. / В. Д. Ушаков. – М.: Вост. лит. РАН, 1996. – 204 с.

127. Чинлода, М. С. Орус жана араб тилдериндеги экспрессивдүү жана образдуу троптун каражаттары (Курандын орусча котормолорунун негизинде) [Текст]: филология илим. канд. ... дис. автореф. / М. С. Чинлода. – Бишкек, 2023. – 22 б.

128. Шанский, Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] / Н. М. Шанский. – М.: Высш. шк., 1969. – 232 с.

129. Шаховский, В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка [Текст] / В. И. Шаховский. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – 192 с.

130. Шмелев, Д. Н. Современный русский язык. Лексика [Текст] / Д. Н. Шмелев. – М.: Просвещение, 1973. – 335 с.

131. Шүкүров, Ж. Кыргыз тилиндеги фразеологиялык айкалыштар жөнүндө [Текст] / Ж. Шүкүров // Тил ж-а адабият ин-нун эмгектери (АН КиргССР). – 1956. – № 7. – 29–36-б.

132. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер (Табияты жана семантикасы) [Текст]: табияты ж-а семантиксы / Р. Эгембердиев. – Бишкек: Бишкек гуманит. ун-ти, 2007. – 172 б.

133. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы [Текст] / Р. Эгембердиев. – Бишкек: Турар, 2009. – 312 б.

134. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин семантикасы жана лексикографияланышы [Текст]: филология илим. д-ру ... дис. автореф. / Р. Эгембердиев. – Бишкек, 2012. – 44 б.

135. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы) [Текст] / Р. Эгембердиев. – Бишкек: Турар, 2019. – 336 б.

136. Эгембердиев, Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас» [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук / Р. Эгембердиев. – Фрунзе, 1980. – 18 с.

137. Эгембердиев, Р. Фразеологияны XI класста окутуу [Текст] / Р. Эгембердиев. – Бишкек: Мектеп, 1992. – 82 б.

138. Эгембердиев, Р. IX класста фразеологизмдерди окутуунун өзгөчөлүктөрү [Текст] / Р. Эгембердиев – Бишкек: Эл агартуу.- 1976.- № 9.- 14-16-б. 119.

139. Эстебесова, П. С. Кыгыз жана түрк тилиндеги анималисттик фразеологизмдер [Текст]: моногр. / П. С. Эстебесова. – Бишкек: Мега Формат, 2012. – 200 б.

140. Ярцева, В. Н. Сопоставительно-контрастивная лингвистика в СССР: Итоги и перспективы развития [Текст] / В. Н. Ярцева // Филол. науки. – 1987. – № 5. – С. 3–12.

Сөздүктөр

141. Баранов, Х. К. Большой арабско-русский словарь [Текст] / Х. К. Баранов. – М.: Рус. яз., 2000. – 456 с.

142. Борисов, В. М. Русско-арабский словарь [Текст] / В. М. Борисов; под ред. В. М. Белкина. – М.: Сам интернешнл, 1993. – 1120 с.

143. Жамшитова, Г. Ж. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк [Текст] / Г. Ж. Жамшитова. – Бишкек: Шам, 2003. – 380 б.

144. Каратаев, О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү [Текст] / О. Каратаев. – Бишкек: Кыргыз-Түрк «Манас» ун-ти, 2003. – 265 б.

145. Кеңесбаев, І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі [Текст]: он мыңнан аса фраза қамтылды / І. Кеңесбаев. – Алматы: Ғылым, 1977. – 711 б.

146. Кронгауз, М. А. Семантика [Текст] / М. А. Кронгауз. – М.: Изд-во РГГУ, 2001. – 399 с.

147. Кухарева, Е. В. Лингвострановедческий словарь арабских паремий (с лексикофразеологическими комментариями) [Текст] / Е. В. Кухарева. – М.: МГИМО, 2007. – 277 с.

148. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү [Текст] / түз. Ш. Жапаров, К. Сейдакматов, Т. Сыдыкова. – Бишкек: Бийиктик, 2015. – 350 б.

149. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / түз. И. Абдувалиев, А. Акматалиев, С. Мусаев. – Бишкек: ПОЛИГРАФБУМРЕСУРСЫ, 2019. – 800 б.

150. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / түз. И. Абдувалиев, А. Акматалиев, С. Мусаев. – Бишкек: Avrasya Press, 2011. – 1-т. – 880 б.

151. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / түз. И. Абдувалиев, А. Акматалиев, С. Мусаев. – Бишкек: Avrasya Press, 2011. – 2-т. – 891 б.

152. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / түз. А. Акматалиев, С. Мусаев. – Бишкек: Avrasya Press, 2010. – 1440 б.

153. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / түз. Э. Абдулдаев, Д. Исаев – Фрунзе: Мектеп,1969. – 775 б.

154. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст]: мектеп окуучулары ү-н / түз. Э. Абдулдаев. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 120 б.

155. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / түз. Ж. Осмонова. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.

156. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / [түз. Э. Абдулдаев, А. Биялиев, А. Курманалиева ж.б.]. – Фрунзе: Илим, 1980. – 324 б.

157. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / түз. К. К. Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 975 б.

158. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 685 с.

159. Орусча кыргызча сөздүк [Текст] / түз. К. К. Юдахин. – Бишкек: Кут бер, 2012. – 992 б.

160. Осмонкулов, А. Өнөр алды-кызыл тил [Текст]: ЖОЖдун студенттери ү-н түзүлгөн фразеологиялык минимумдун түшүндүрмө сөздүгү / А. Осмонкулов, А. Р. Акунова. – Бишкек: [б-сыз], 2007. – 1 китеп. – 160 б.

161. Фавзи, А. М. Учебный русско-арабский фразеологический словарь [Текст] / А. М. Фавзи, В. Т. Шкляров. – М.: Рус. яз., 1989. – 534 с.

162. Фразеологический словарь русского языка [Текст] / сост. Л. А. Войнова, В. П. Жуков, А. И. Молотков, А. И. Федоров / под ред. А. И. Молоткова. – М.: Сов. энцикл., 1967. – 543 с.

163.Чернов М.Ф. Русско-чувашский фразеологический словарь / под ред. Л.П. Сергеева. Чебоксары: [Текст]/Чернов М.Ф.- Изд-во Чуваш. ун-та: 2003. 536 с.

Чет тилиндеги адабияттар

164. ابن جرير الطبري // تفسير الطبري/ ٣١٠ هـ146 ص .

165. ابن منظور أبو الفض// لسان العرب/. ج .13 بيروت، دار الفكر، –1992 ، –566 ص

166. أبي محمد عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري// عيون الأخبار:القاهرة-1383ه.376ص.

167. أبي عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي/ معجم الأدباء أو ارشاد الأديب الى معرفة الأدب المجلد الرابع دار الكتب العلمية: بيروت- لبنان/ ط 1. 1991م. ص 646.

168. أبو الفضل الميداني // كتاب مجمع الأمثال/-الميداني-أبو الفضل-568

169. أحمد أبو سعد // معجم التراكيب والعبارات الاصطلاحية/، ط1، بيروت – (1987م) – ص 455

170. أحمد مختار عمر ماريو باي/أسس علم اللغة، ترجمة/، منشورات جامعة طرابلس –1973م– ص144

171. أحمد مطلوب, و كامل حسن البصير/ البلاغة و التطبيق/ العراق 1983 م.ط.1 507ص.

172. أحمد أمين // قاموس العدات و التقاليد و التعابير المصرية/ القاهرة 1953–م.– ص420

173. أحمد زغب // الأدب الشعبي الدلاس و التطيق/ الوادي ط.2.– 2012م. – ص 360

174. ابرهيم السامراني//فقه اللغة القارن/-جمع الحقوق محفوظة-بيروت-1987 م. 316 ص.

175. تمام حسان/اللغة العربية معناها ومبناها/، ط2، الهيئة المصرية العامة للكتاب – 1979م – 480

176. سعد الدين التفتازاني// المطول شرح تلخيص المفتاح/2014 م. 485 ص.

177. جلال الدين القزويني // تلخيص المفتاح/– 166

178. حسن حنفي دار النشر// البلاغة والأسلوبية المؤلف/المركز الثقافي العربي سنة الإصدار: 2000 –عدد الصفحات: 180

179. الخليل بن أحمد الفراهيدي-// كتاب العين/-2007 , ص.3472
180. ريمون فالور./مصد ر من قدوم نابليون حتى رحيل عبد الناصر/ ريمون فالور. – القاهرة: المجلس2019 -477 ص.
181. الزمخشري// أساس البلاغة/ دار بيروت/1992 م. – ص.1397
182. شوقي ضيف ,/البلاغة تطور وتاريخ / –286
183. عباس محمود العقاد// البلاغة الواضحة /, دار النشر: دار الكتب الحديثة المؤلف: سنة الإصدار: –1949 عدد الصفحات: 350
184. عبد العزيز عتيق //في تاريخ البلاغة العربية / – عدد الصفحات 230
185. عبد القاهر الجرجاني //البلاغة العربية المؤلف/ دار النشر: دار المعارف , سنة الإصدار–1950 , – عدد الصفحات: 320
186. عبدالصبور شاهين//العربية لغة العلوم والتقنية /، دار الاعتصام، ط2 (1406هـ -1986م) – ص118.
187. فضل حسن عباس/ البلاغة المفترى عليها بين الأصالة و التبعية/ دار النور – بيروت/ 1989م. 317 ص.
188. فضل حسن عباس/البلاغة العربية فنونها و أفنانها / دار الفرق/ عمان-الأردن/ 1998 م.165 ص.
189. كريم زكي حسام الدين// التعبير الاصطلاحي/، مكتبة الأنجلو المصرية، ط.1 (1405هـ-1985م) – ص303
190. مجد الدين محمد بن يقوب الفيروزابادي// القاموس المحيط817 / هـ . ص1872
191. محمد العبد// إبداع الدلالة في الشعر الجاهلي/، دار المعارف، ط1، (1988م) ص.176
192. محمد داود/ /التعبير الاصطلاحي/– ص313.
193. محمد محمد داود//معجم التعبير الاصطلاحي في العربية المعاصرة/، دار غريب للطباعة، القاهرة، ط1 –2003م –ص686
194. محمود اسماعيل صيني مختار الطاهر حسين سيد عوض الكريم //المعجم السياقي للتعبيرات الاصطلاحية/- الدوش-1996 م. – ص458
195. محمود فهمي حجازي/ /مدخل الى علم اللغة/، ص.264
196. المعجم الوسيط مجمع علماء اللغة العربية. – القاهرة – 700 ص
197. مقدمة في علم البلاغة لمؤلف: جابر عصفور , دار النشر: الهيئة المصرية العامة للكتاب سنة الإصدار: 1980, –عدد الصفحات: 180
198. أشهر الأمثال، الشيخ طاهر الجزائري، دارالفكر المعاصر، لبنان ،١٩٩٥م.

199. وفاء كامل فا يد, /المعجم التعبير لاصطلاحية/ – ص445

200. وفاء كامل فايد // بحوث في العربية المعاصرة:/ عالم الكتب، القاهرة، ط1 1424هـ -2003م – ص .520

201. A Dictionary of Idioms in Contemporary Arabic by Muhammad Daoud and Modern Lexicography [Text]. – Cairo, 2014. – 690 p.

202. Omar, A. M. A. Eumar , 'A. Qamus Allughat Alearabiat Alhadithati. Alqahirat, Dar Alhadithat [Dictionary of modern Arabic language] [Text] / A. M. Omar. – Cairo, 2008. [in Arabic].

Тиркеме

Эки тилдеги анималисттик фразеологизмдерге математикалык анализ:

Фразеология боюнча бизди курчап турган жан-жаныбарлар дүйнөсүнө илик жүргүзүүдө, эки тилдеги жаныбарлар аркылуу жасалган 500дөн ашуун (кырг. – 288, араб. – 268) фразеологизм бар экендиги маалым болду.

Үй жаныбарлары менен жасалган фразеологизмдер:

№	***Жаныбарлардын аталышы***	***Кыргыз тилинде***	***Араб тилинде***
1.	*Ит*	*64*	*22*
2.	*Мышык*	*4*	*8*
3.	*Ат-жылкы*	*50*	*24*
4.	*Төө*	*16*	*31*
5.	*Кой-эчки*	*13*	*10*
6.	*Бугу-элик*	*2*	*8*
7.	*Эшек*	*6*	*12*
8.	*Уй*	*12*	*4*
9.	*Бука*	*2*	*4*
Баары		***169***	***123***
	Жапайы-жырткыч жаныбарлардан куралган фразеологизмдер		
№	***Жаныбарлардын аталышы***	***Кыргыз тилинде***	***Араб тилинде***
1.	*Карышкыр*	*10*	*11*
2.	*Түлкү*	*5*	*1*
3.	*Жолборс*	*2*	*5*
4.	*Арстан*	*0*	*11*
5.	*Аюу*	*1*	*2*
6.	*Доңуз*	*2*	*2*
7.	*Крокодил*	*0*	*3*

Баары		**20**	**35**
	Канаттуу-куштар аркылуу уюшулган түрмөктөр		
№	***Жаныбарлардын аталышы***	***Кыргыз тилинде***	***Араб тилинде***
1	*Куш*	*11*	*22*
2	*Карга*	*7*	*8*
3	*Бүркүт*	*3*	*2*
4	*Күкүк*	*2*	*0*
5	*Булбул*	*1*	*2*
6	*Каз*	*2*	*0*
7	*Кыргый*	*3*	*0*
8	*Үкү*	*2*	*0*
9	*Чил*	*3*	*0*
10	*Балапан*	*2*	*1*
11	*Короз*	*1*	*2*
12	*Тоок*	*1*	*2*
13	*Турна*	*1*	*0*
14	*Бөдөнө*	*1*	*0*
15	*Тоту куш*	*1*	*1*
16	*Өрдөк*	*1*	*0*
17	*Сагызган*	*1*	*0*
18	*Павлин, тоос куш*	*1*	*1*
19	*Таранчы*	*0*	*3*
20	*Жар канат*	*0*	*1*
21	*Төө куш*	*0*	*3*
Баары		**44**	**46**
	Курт-кумурскалардан уюшулган туюнтмалар		

№	***Жаныбарлардын аталышы***	***Кыргыз тилинде***	***Араб тилинде***
1	*Жөргөмүш*	*1*	*2*
2	*Кумурска*	*3*	*4*
3	*Курт*	*4*	*3*
4	*Аары*	*2*	*6*
5	*Чымын*	*8*	*8*
6	*Чиркей*	*1*	*2*
7	*Сайгак*	*1*	*0*
8	*Бит*	*7*	*0*
9	*Күбөө*	*0*	*1*
10	*Кене*	*1*	*1*
11	*Бүргөө*	*1*	*3*
Баары		***29***	***30***

	Майда жандыктардан түзүлгөн тизмектер		
№	***Жаныбарлардын аталышы***	***Кыргыз тилинде***	***Араб тилинде***
1	*Коён*	*4*	*5*
3	*Маймыл*	*0*	*6*
4	*Жылан*	*11*	*8*
5	*Балык*	*3*	*5*
6	*Чычкан*	*7*	*5*
7	*Бака*	*2*	*0*
8	*Медуза*	*0*	*1*
9	*Хамелеон*	*0*	*1*
10	*Таш бака*	*1*	*4*
11	*Кескелдирик*	*1*	*1*
12	*Осьминог*	*0*	*1*
Баары		***29***	***35***

Ишибизде колдонулган кыргыз жана араб тилдериндеги анималисттик фразеологизмдер		
	Фразеологизмдер	**Лексикалык мааниси**
	1.	**2.**
Ат, жылкы, тай компоненттери менен түзүлгөн фразеологизмдер		
1.	Алдына ат салдырбаган	Мыкты, тың, чыгаан, башкаларга салыштырмалуу бышык
2.	Атка жеңил, тайга чак	1. Жеңил-желпи, эптүү, элпек, тил алчаак; 2. Бат эле кепке алына коймо, баркы жок жеңил баа
3.	Ат токур	Эркек бала
4.	Ат кара тил болгондо	Жай келип, жылкы көккө тойгондо
5.	Ат жалын тартуу	Бойго жетүү, чоңоюу, эр жетүү
6.	Атка жеңил, тайга чак	Жеңил-желпи, эптүү, өтө элпек, тил алчаак
7.	Ат үстүнөн	Үстүртөдөн, анчалык көңүл бөлбөй, кайдыгер гана, жүр нарыга салып, анчалык терең эмес
8.	Ат байгелүү болсун!	Ат чабышта ат ээсине, же ошол тарапта болгон кишилерге «жеңиштүү болгула» деген мааниде айтылуучу тилек.
9.	Ат тезегин кургатпоо	Улам кайталап келе берүү. Ар дайым Келип туруу.
10.	Ат жыгачтай	Өтө арык, катыңкы.
11.	Ат бороюн сыдыруу	Ат арытып узак жол жүрүү, эч нерсесин калтырбай жер кыдыруу.
12.	Ат жабуу болуу	Күн бүркөлүп, бирок анчалык суук болбой, желда жок болуп мемиреп туруу.
13.	Ат жалына казан асуу	Жол Жүрүп бара жатканда ала жүргөн азыгынан ат үстүндө тамактанүү, өзөк жалгоо.
14.	Ат жалынан табуу	Өзү мээнет кылбай оңой-олтоң, женил-желпи жан багуу, көбүнчө, бирөөлөрдүн

		Эсебинен пайда көрүү, жан кыйнабоо.
15.	Атка мингенде эле кыйшык эле.	А дегенде, баштаганда,башынан иши оң эмес эле, мурунтан кыйчалыш эле
16.	Атка минер	1. Актив, кызматчы сыяктанып көрүнгөнү менен, иш жүзүндө ага ылайык келбеген, тескери иштерди жасаган киши.
17.	Ат кесерден	Аттын омуроосунан.
18.	Аттанып түшүү	Иштин жөнүн Жакшы билүү, колунан келуү, аткара Алуу, мыкты адистигин көрсөтүү
19.	Ат коюу	1. Аттын оозун кое Берүү, чаап жөнөө. 2. Чабуул жасоо, качырып сала Берүү.
20.	Ат майы	Аттын күчүн убактылуу алуу, убактылуу пайдалануу
21.	Ат салышуу	Мелдешүү, күч сынашуу, атаандашуу.
22.	Ат соорусун салу	Артын карай качуу, чегинүү.
23.	Ат тердетпей	Жан кейитпей, Анчалык кыйналбай
24.	Ат тери кайтпоо.	Эмгеги текке кетүү, куру убара болуу.
25.	Ат өлтүрө келүү.	Өлөр-тирилерине карабай тез жүрүү.
26.	Аттанар аяк	Жол тартарда, жолго чыгарда же кетип бара тканда берилүүчү ичкилик, суусундук же башка тамак.
27.	Ат тери кылуу	Бир аз гана, Анча-мынча дыбыратып өтүү (жамгырга карата)
28.	Аттан ооп түшүү	Абдан Көңүлдөнүп, өтө берилип, ынтызарланып.
29.	Аттан -төөдөн түшкөндөй	Орой, олдоксон, осол, эпсиз.
30.	Аттын кашкасындай.	Дапдаана, ачык, өтө таанымал, таасын.
31.	Аттын кулагы менен тең ойноо.	Ат үстүндө абдан шамдагай, эркин жүрүү, атка мыкты жүрүү.

32.	Ат үстүндө	Кара жумушка колу тийбеген, актив чалыш, кызматкер деген мааниде
33.	Ат үстүнөн.	Анчалык көнүл бөлбөй, эптеп-септеп, иши кылып,үстүртөн, кайдыгер гана
34.	Ат чабым	Ат чабылчу жердей аралык (алыстыкты билдирүүдө колдонулат).
35.	Аты ыргайдай, өзү торгойдой	Өтө жүдөгөн, абдан арыктаган, азып-тозгон абалда
36.	Зыйнат ат	1. Куран түшүргөн молдого өлгөн адамдын минип жүргөн атын ээр-токуму, бүт жасалгасы менен берилиши. Зыйнат атын токутуп, Жаназасын окуттум ("Манас").
37.	Бээ десең, төө дейт	Он айтсан тескери айтат, айтканды айткандай түшүнө албайт, маныроо чалыш.
38.	Бээ көрдүңбү - жок, төө көрдүңбү - жок.	Эч нерсе билбейм, көрсөм да көргөн жокмун, билсем да билген жокмун деген мааниде колдонулат.
39.	Бээ саам.	Болжол менен бир Жарым саатча убакыт дегенди билдирүү үчүн колдонулат
40.	Жорго сөз	Кара сөз менен ырдын ортосунда, муун рифмасы сакталбаган уйкаш, ыр сыяктуу касиети бар куюлушуп айтылган сөз
41.	Жылкы кыял	Чунандап Мүнөзү тез өзгөрүлүп турган, чырт Дей түшмө.
42.	Жылкыңа ченеп ышкыр!	Абалыңды, чамаңды байка, алына, мүмкүнчүлүгүңө жараша иш кыл
43.	Тай качырбас боз айгыр	Элин бүлгүн-чачкынга учуратпаган, эл үчүн дайыма кам каргөн,кең пейил, калыс
44.	Тай талаш	Кандайдыр бир маселе боюнча бир пикирге келише албоо, так чечим чыгара албоо
45.	Тайда тамтыгы жок	Эскирген, тытылган, керектен чыккан (кийим-кече, буюм-тайымга карата).
46.	Тай чабым	Болжолдоп алынган элдик өлчөм.
47.	Кунандын кулагы менен ойноо.	Аттын кулагы менен тең ойноо.

48.	فرس السباق حاد سيف ،с.с., аты күлүк, кылычы курч	«телегийи тегиз»
49.	يعثر قد الجواد ان – асыл тукум ат дагы кээде мүдүрүлөт	Жаңылуу. Жаза басуу
50.	كان جواد فخصى - асыл тукум ат эле, бирок кийин аксап калды.	Бул – сыйлуу Адамдар өз сөзүнө турбай, аброюн жоготуп койгон кезде колдонулуучу Фразеологизм.
51.	أتبع الفرس لجامها و الناقة زمامه ооздукту ат менен, тизгинди төө менен бер	Айкөлдүк, марттык, колу ачыктык
52.	أشد من فرس - аттан күчтүү,	Тайманбастык, баатырдык, күчтүүлүк
53.	أبصر من فرس (аттан дагы курч көрүү)	Арабдардын аң-сезиминде жылкынын көрүүсү курчтуктун эталону, сапаттын эталону болуп саналат. Көзү өткүр, курч маанисинде
54.	غضب الخيل على اللحم - ооздуктагы каардуу ат деп которулуп, каардуу адамга карат	Өтө каардуу, ырайымсыз, мыкаачы, зулум.
55.	العز في نواصي الخيل (с.с. Текеберлик жылкынын маңдайында)	Аттын кашкасы кыргыз Тилинде таанымал, белгилүү деген маанини берсе, араб тилинде намыс, Сыймык маанисин түшүндүрөт
56.	أشد من فرس (аттан күчтүү)	Күчтүүлүктүн менен чыдамкайлыктын үлгүсүн көрсөтөт
57.	يركض كالحصان (чуркаган аттай)	Мыкты, өтө тың, чыгаан,
58.		
59.	فرس أصلية (асыл тукум бээ)	Сулуулукту, сымбаттуулукту билдирет
Уй, музоо, бука, торпок компоненттери менен түзүлгөн фразеологизмдер		
60.	Уй боор.	Боордошуп, биргелешип бири-бирин колдогон, ынтымакташкан деген мааниде.
61.	Уй жалагандай	Заматга аймоо, эч нерсесин калтырбай мойсоп жеп коюу деген мааниде

62.	Уй мүйүз тартуу	Жарым тегерек тартып кырка отуруу.
63.	Уйдун бөйрөгүндөй.	I. Башы кошулбаган, бирикпеген, ынтымагы жок, бири-бирине жакындашпаган. 2. Анча көп эмес, аз эле, кичинекей. Уйдун бөйрөгүндөй болгон аз эл.
64.	Уй тилиндей	Кичирээк, анча Чон эмес.
65.	Уй түгүндөй	Өтө көп, сансыз, жер жайнаган.
66.	Уйга килем жапкандай.	Жарашыксыз, орунсуз, олдоксон Көрүнгөндөй, туура келбей, келишпей тургандай.
67.	Көйнөгүңдү уй жегир!	Көбүнчө жаш балдарга карата жемелөө, тыюу иретинде (жаш балдардын улутунганы, үшкүргөнү жаман жөрөлөгө деген мааниде) колдонулат.
68.	Он экиден бири жок, уй байларга жиби жок	Эч нерсеси жок, таптакыр куру кол, куру жалак калуу
69.	Музоосунда сүздүрүү.	Жаш Кезинен, башынан эле моюн сунуп, Баш ийип калуу, коркуп жалтак болуп калуу, бел алдырып коюу
70.	Мурдун тешкен торпокгой.	Айткан-дегенинен чыкпайтургандай, ою Менен боло тургандай
71.	Өгуз догун карматуу	Өжөрлөнүү, көгөрүп туруп алуу,көктүгүн көрсөтүү.
72.	Өгүз өлбөсүн, араба сынбасын.	Эптеп-септеп, анчалыккыйналбай, катуулап киришпей, илеӊ-салан Аракет менен.
73.	Өгүз өлтүргөн балта	Кандайдыр бир иштин болушуна себепкер, Айыпкер болгон адам деген мааниде колдонулат.
74.	Бука тартыш.	Төрт аягы менен туруп, арканды тартып ойнолуучу мелдеш оюнунун бир түрү.
75.	Бука тооруш.	Көзүнүн төбөсү,же көзүнүн кыйыгы менен карап, астыртан бирин - бири аӊдып туруу.

76.	البقرة اللي طاحت يكثروا سكاكينها(с.с.,жыгылган уй бычктарды көбөйтөт б.а. Союлат деген мааниде)	Алсыздыкты, жай кыймылды билдирет
77.	بقرة حلوب (бакарату халууб) (с.с., саан уй)	«кимдир бирөө өлчөп билбестен жеке максаттары үчүн колдонгон материалдык байлыктын туруктуу булагы же кимдир бирөөнүн жеке максаттары үчүн колдонулган адам» маанисин билдирет
78.	قوي كالثور (с.с. Букадай күчтүү)	Күчтүүлүк, эр жүрөктүүлүктү, дени сактыкты билдирет
79.	الرأس كالثور (с.с. Буканын башындай	Күчтүүлүк, чымыр денелүү, дени сактыкты билдирет
80.	كالشعر البيضاء في الثور الأسود (с.с., кара буканын ак тал кылындай)	Бир нерсенин өтө аз өлчөмдөгү бөлүгү.
Төөгө байланыштуу анималисттик фразеологизмдер		
81.	Төө бастыга алуу.	Көптөп кетүү.
82.	Төө көрдүңбү - жок, бээ көрдүңбү - жок.	Бир нерсени билсе да билбеген, көрсө да көрбөгөн, ал ишке катышы жок.
83.	Төө кыядан өтүү.	Иштин Учуру, оор мезгили өтүп кетуу, болору болуу, иш бүтүп калуу.
84.	Төөнүн куйругу жергетийгенде.	Жакында болбой турган же Такыр болууга мүмкүн болбогон Кезде.
85.	Төөң ак тууду.	Иши оңолду, Ордунан чыкты.
86.	Төө чечкендей болуу.	Аябай Уят болуу, маскарасы чыгуу
87.	Ботосу өлгөн иңгендей.	Абдан аянычтуу, кейпггүү ыйлагаңдай, Зыркырап- сыздап муңкангандай.
88.	Ботодой боздоо.	Сай-сөөктү Сыздатып, жан кейиткен мундуу үн Менен ыйлоо, муңканган аянычтуу Үн чыгарып өксөө, буркурап ыйлоо.
89.	Жабуулуу кара инген.	Көтөрүмдүү, жакшылык-жамандыкка чыдамдуу, токтоо, текебери жок, баарына бирдей

		мамиле кыла билген кадырман, элге-журтка алымдуу.
90.	Жүкчүл кара инген.	Эч талбаган, түйшүктүн баарын көтөргөн.
91.	Жылы төө болсо да	Бир нерсеге же бир ишке куру бекер дем байлаган, көтөрүлүп, мактанган адамга Карата
92.	Жылын төө кылуу.	Барктануу, Бааллануу, маалкатуу, кербезденүү.
93.	يحمل أثقال الجمل (с.с. Төөдөй жүк көтөрүү)	Чоң көлөмдүү
94.	عندما الجمل يطير (с.с. Качан төө учканда),	Эч качан болбой турган нерсе
95.	يدخل الجمل في سم الخياط (с.с. Төө ийне көзүнөн өткөнчө)	Болууга мүмкүн эмес нерсе
96.	استنوق الجمل (с.с., нар төө ингенге айланды)	Улгаюу, эч нерсеге жарабай, ал-күчтөн кеткен маанисин билдирет
97.	عمره كعمر الجمل–(с.с., анын жашы төөнүн жашындай)	Адамдын узак жашоосун сүрөттөп, туруктуулукту жана чыдамкайлыкты билдирет.
98.	هجين (тез чуркаган төө)	Тездикти, күчтүүлүктү, кайраттуулукту, дени-карды соо
99.	أهزل من جمل في السنة الجدباء(кургакчылык жылдагы төөдөй	Жетишсиз тамактанган арык адамга карата айтылат
100.	«لبس كالجمل المرهق»— (с.с. Кийингени чарчаган төөдөй).	«өтө эски, тамтыгы чыккан абалдагы адамдын кийиминин абдан сасык жана колдонууга болбой калган маанисин берет
101.	حكيم كالجمل (с.с., төөдөй акылман)	Акылдуулук, көрөгөчтүк, көсөмдүктү билдирет
102.	قلبه قد قلبَ جمل (с.с., жүрөгү төөнүн жүрөгүндөй),	Чыдымкайлык, сабырдуулук сапаттарды камтыйт
103.	فواق ناقة – төө сааганча	Өтө кыска убакытты билдирет.Себеби, төөнү өтө аз ылдамдыкта саап бүтөөрү бизе белгилүү
104.	ركب ذنب البيعر (с.с.,төөнүн куйругуна минүү).	Бир нерсенин эң аз бөлүгү
105.	"صبر الجمل" (Sabr al-jamal) — Төөнүн сабырдуулугу	Чыдамдуулукка, сабырдуулукка байланыштуу
106.	أنا جبان الكلب مهزول الفصل - (Мен ити коркок, ботосу арык адамданмын)	ак көңүл, айкөл берешен, колу ачык, момун.

107.	1. لا ناقة لي في هذا و لا جمل (لا خير لي فيه و لا شر, لا شأن لي فيه) (с.с., менин чабыла турган дагы саала турган дагы төөм жок)	бул маселе мага жакшы дагы эмес жаман дагы эмес, бул маселе мен үчүн эмес
Эшек лексемасы менен түзүлгөн фразеологизмдер		
108.	Эшек такалоо.	Эч нерсе кылбай, эч иш бүтүрбөй бош жүрүү, убакытты бошко, бекерге өткөрүү
109.	Эшектин кулагынан түз.	Туптуура, дал ош ждой деген мааниде.
110.	Эшектин мээсин жеген.	Келесоо, акылынан айныган, көк Мээ деген мааниде тилдөө, жемелөө, Кемсинтүү иретинде колдонулат
111.	Эшек куртун кагуу.	Көрбөгөндү көрсөтүү, азабын колуна берип, эсине келтирүү, жинин Кагуу.
112.	جَاءَ بِقَرْنَيْ حِمَارٍ – эшек мүйүзү менен келди	Эч качан болбогон, жалганчылык, калпычылыкты таасын чагылдырат.
113.	لبس كالحمار эшек сыяктуу кийим кийген»,	«эскилиги жеткен, тытылып тамтыгы чыккан, самтыраган, жарашыгы жок (кийим-кече)»
114.	أصبر من حمار (эшектен сабырдуу)	Көтөрүмдүү, жакшылык-жамандыкка чыдамдуу, токтоо, текебери жок
115.	كالحمار (с.с.,эшектей акылсыз).	Акылы жоктук, акыл калчабай туура эмес иштерди жасоо.
116.	حمار غبي (с.с., жинди эшек),	Акылсыз, кем акыл, түшүнүксүз, мээси жок
117.	سَوَاسِيَةٌ آَأسْنَانِ الْحِمَار – (с.с.,эшектин тишиндей түптүз, тегиз	Жаман жакшыны, жаш карыны, ак караны ажырата албаган аңкоо адамга карата айтылат
118.	ْ مار يحِملُ ْ أَسَفاراً (с.с. китеп көтөргөн эшектей	Китеп көтөрүп жүрсө дагы андан оордуктан башка эч кандай пайда көрбөйт деген мааниде
119.	جسم البغال وأحلام العصافير – бул жерде көлөмү чоң качырдыкындай, акылы кичинекей чымчыктыкындай деп которулат.	Көлөмү чоң, акылы кыска
Кой, эчки компоненти менен түзүлгөн фразеологизмдер		

120.	Кой терисин жамынган.	Өзүнүн чыныгы жүзүн, ким экендигин жаап-жашырган, түрүн Өзгөртүп, тымызын душмандык Кылган.
121.	Ак койдон аңкоо, боз койдон момун	«билсе да билмексен болгон, момун сыяктуу көрүнүштө жүрүү, анткорлонуу, арамзалануу, куулануу»
122.	Козулуу кой.	Эптеп-септеп, Иши кылып, акырындан.
123.	Козу салуу.	Өлүк тууп таштоо, баласы өлүк түшүү.
124.	Кой үстүнө торгой жумурткалоо.	Жыргалчылык, телегейи тегиз, бейпил турмуш болуу, жыргал заман орноо.
125.	Койдон жоош.	Момун, токтоо, созулган, аркы-берки менен Иши жок.
126.	Кой маарек тартуу.	Жоошуп Калуу, токтоо тартуу.
127.	Кой оозунан чөп албаган.	Кишиге өйдө карабаган, абдан жоош, Момун, куулук - шумдуту жок, эч Кимге жаманчылык кылбаган.
128.	Көк ала койдой союу. Абдан катуу уруу, сабоо, токмоктоо.	Абдан катуу уруу, сабоо, токмоктоо
129.	Эгиз козудай.	1. Айрып алгыс, абдан окшош. 2. Эч ажырашпай, бөлүнүшпөй, абдан ынак жакын адамдай, кыйышпастай деген мааниде
130.	Эчкинин жашындай Жашы калуу.	Карылыгы жетүү, Өмүрү аяктап калуу деген мааниде.
131.	Так текедей түйүлүү.	1. Так Секирүү. 2. Абдан катуу секирүү, секирип кетүү.
132.	Сени кайсы кара теке сүздү?	Бул эмне кылганын, кырсыктуу, жалаалуу иште кандай тиешен бар эле деген сыяктуу жемелөө, жекирүү маанисинде.
133.	مثل الحمل الوديع (с.с. Козудай жоош)	Эч кимге зыян кылууну каалабаган, бирөөгө карата катуу сүйлөбөгөн, куулук-шумдуктан алыс, ызы-чууга аралашпаган,

134.	الين من الحمل (с.с. Козудай жумшак)	Токтоо мүнөз, ток пейил адамдарга карата жооштук, момундук, жумшак мүнөз.
135.	تحت جلد الضأن قلب ألاَذ ؤ ب(с.с., койдун терисин жамынган бирок жүрөгү карышкырдыкы)	Өзүнүн чыныгы жүзүн, ким экендигин жаап-жашырган, түрүн өзгөртүп, тымызын душмандык кылган
136.	قرون كباش (с.с., кочкор мүйүз)	Бири-биринен айырмачылыгы жок, даражасы бирдей маанисин билдирип
137.	عنز وطارت (с.с.,учкан эчки),	Сергектик, зиректик, сактыкты билдирет
138.	Кочкордой жигит – شاب مثل الكبش	Күчтүү, эр жүрөк
Итке байланыштуу анималисттик фразеологизмдер		
139.	Ийне жеген иттей.	Өтө арык, Араң эле жаны бар, илмийген.
140.	Ит азабын көрүү.	Аябай кыйналуу, өтө кыйын, оор абалга туш келүү.
141.	Ит айбат. К. Доңуз айбат.	
142.	Ит алган түлкүдөй болуу.	Жеңилиштен шылкыюу, кудуретсиз Абалда болуу.
143.	Ит арка	Ынтымагы жок, ыркы Жок, бирдиктүү эмес.
144.	Ит атасын таанybоо.	Өзүнөн Улууну сыйлабоо, башканы (айрыкча чоочун кишини) урматтабоо
145.	Ит аяк кечирүү.	Этн. Жаш баланы ит аяктан аттатып, бирөөнүн сугу түшөрлүк, көзгө урунарлык эчтекеси жок деп көрсөтүүгө багытталган Ырымдоо.
146.	Ит балдак.	1. Колдорун суудан Чыгара кулач таштап, кенен шилтебей, Алдын карай челе ташгап чабак уруунун, сууда сүзүүнүн бир ыкмасы, түрү. 2. Арышын керип, арышын керекере тапггап, улам кызый чуркоо деген мааниде (көбүнчөжылкыга карата) колдонулат.

147.	Ит башы каңгы болуу.	Эмне кыларын билбей башы айланып калуу, башы маң болуу.
148.	Ит болуу.	Уят болуу, жаман абалда Калуу, шермендеси чыгуу
149.	Ит жалап кегкендей.	Тыптыйпыл, эч нерсеси калбагандай, ордутүбү менен жок кылгандай.
150.	Ит жандуу.	Чыдамкай, ар кандай кыйынчылыкка, кыйноо-кысгоого Турупггук бере ала тургандай, чыдамдуу.
151.	Ит жебеген бокту жешүү.	Оозго алгыс жаман сөздөр менен Бири-бирин ашатып сөгүшүү, тилдепгүү
152.	Ит жыгылыш.	Күрөшкөндө Кимиси жыгып, кимиси жыгылганы ачык болбой, аны аныктоого мүмкүн болбогон, тен тайлашкан абал, тен жыгылыш.
153.	Ит жумалак болушуу.	Улам Бирин экинчиси жыгып алуу; улам Бири артыкчылыкка ээ болуп туруу (бирок эч кимиси жеңишке жетишпөө); бири экинчиси менен катуу кармашкан абалда тоголонуу, Кулоо.
154.	Ити май жебеген.	Тамакашы кең-кесири, байлыгы мол, чириген бай, дөөлөттүү, мал-мүлктүү.
155.	Ит катары көрүү.	Илүүгө албоо, катарга кошпоо, жек көрүү.
156.	Ит келдиби, куш келдиби дебөө.	Эч көңүл бурбоо, назар салбоо.
157.	Итке минген кедей.	Адалдан түгү жок, колунда эч нерсеси Жок, абдан алсыз, өтө жарды.
158.	Итке мингизүү.	Жарды кылуу, өтө жакырлантуу, мүнкүрөгөн, Айласыз абалга дуушар кылуу
159.	Итке минип калуу.	Колдо Болгон нерсесинин бардыгынан, Мал-мүлкүнөн, ж.б. Ажырап өтө Жардыланып, жоксуз болуп калуу.
160.	Итке ыргыткан сөөктөй Кылуу.	Катарга кошпоо, бөлүп таштоо.

161.	Ит көрбөгөн кордукту көрсөтүү.	Аябай кыйноо, катуу кысымга алуу, ызалоо
162.	Ит көрбөгөндү көрүү.	Көрбөгөн азап-тозогу калбоо, адам Чыдагыс кордуктарды, кыйынчылыктарды башынан өткөрүү.
163.	Ит өлгөн жер.	Адам жете албаган алыс, катаал жер, өтө кыйынчылык менен аран жете тургандай жер.
164.	Ит өлүк кылуу.	1. Абдан уят Кылуу, маскаралоо, абийирин кетирүү. Эл алдында ит өлук кылды. 2. Бирөөнү акыл-эсин жоготкончо абдан катуу сабоо, тепкилөө, көк Ала койдой союу.
165.	Ит өлүм.	Абдан катуу кордук Көрүп, кыйналып, маскараланып Өлтүргөн өлүм.
166.	Ит талаган түлкүдөй болуу.	1. Туш тараптан кагуу жеп, Шылдын болуп, өтө ыңгайсыз жаман абалда калуу. Орду жок сөздү Көп айтып, ит талаган тулкудөй Болду. 2. Самсаалап, салбырап эч нерсеси калбоо, жок болуу, тымтыракайы чыгуу, тамтыгы кетүү.
167.	Ит тартыш.	1. Аркандын эки Учунан эки киши кармап, карамакаршы жакты көздөй тартышмай Оюн. Башташьт мьшдан кийин ит Тартышты, Арканда сүйрөп жатты Бири-бирин (Маликов). 2. Ынтымаксыз, биримдиги жок, ыркы жоктук, ич-ара пикир келишпегендик.
168.	Иттин кара капталынан.	Абдан көп, өтө көп, арбын, сан жеткис.
169.	Иттин мурдунан түшкөндөй.	Күтпөгөн жерден чыга калгандай, пайда боло калгандай.
170.	Иттин мурду өткүс.	Абдан калың, киши журө алгыс, түнт (көбунчө токой, бадал өсүмдүктөрүнө карата).

171.	Иттин уулу байкара.	Көрүнгөн киши, ким көрүнгөн адам аттуунун баары.
172.	Иттин үнү угулган жер.	Анчалык алыс эмес, жакын эле аралык.
173.	Иттин чүкөсүндөй.	Кебетекешпири жаман, чүрүшкөн, жагымсыз
174.	Ит ыркырак.	Жаман- жакшы айтышып чатакташкандык, чырдашкандык, ажылдашып чатак чыгаргандык.
175.	Иттин арткы шыйрагын - Дай болуу.	Абдан уят болуу, маскара болуу, шермендеси чыгуу, өтө ыңгайсыз, начар абалда калуу.
176.	Ит терисинен жек көрүү.	Абдан жаман көрүү, аябай жек Көрүү.
177.	Ит терисин башына каптоо.	Аябай ызалоо, маскаралап, Кыйнап, кордук көрсөтүү
178.	Иттен чыгаруу.	Эптеп анымуну айткан болуп жөнөтүү, куру жооп айтуу, алдап-соолап жолго салуу.
179.	Ит терисин башына каптоо.	Аябай ызалоо, маскаралап, Кыйнап, кордук көрсөтүү.
180.	Ит терисинен жек көрүү.	Абдан жаман көрүү, аябай жек Көрүү.
181.	Иттин арткы шыйрагындай.	Абдан жаман, өтө начар, жагымсыз.
182.	Ийне жеген иттей.	Өтө арык, Араң эле жаны бар, илмийген.
183.	Ит алган түлкүдөй болуу.	Жеңилиштен шылкыюу, кудуретсиз Абалда болуу.
184.	Ичине ит өлүү.	Бирөөнүн ийгилигин көрө албай, астыртан, тымызын кастык кылуу, ал жөнүндө арам ойдо болуп жүрүү
185.	Оозунан ак ит кирип, кара Ит чыгуу.	Оюна, оозуна келгенди Оттоп сөгүнүү, оозго алгыс ыплас Сөздөрдү айтуу, тилдөө, каргоо.
186.	Кутурган ит байласа чыдагыс..	Адам чыдагыс, чыдоого мүмкүн эмес
187.	Мойнунан байлаган иттей.	Көнүлү келбей, айласыздан, арандан-зорго, күч менен, кыйыктанып жатып деген мааниде колдонулат
188.	Күлдүү күчүк.	Майда-барат

		Нерселер менен алышып, үйдөн чыга Албаган, күйпүл ала болуп абдан Жүдөгөн, ыңдыны өчкөн деген маанисинде
189.	Көкүрөк күчүк.	Эн кенжеси, эң кичүү баласы.
190.	Сүткө тийген күчүктөй.	Күнөөлүүдөй, кылмыптуудай четтеп, Коомайлап, элге кошула албай турган кишиге карата айтылат
191.	Чакырып урган иттей болуу [КТФС. Б., 2001, Б.473]	Эңсегениндей, самаганындай болбой, ою ордунан чыкпай, шагы сынып, шаабайы сууп шалдая түшүү, бозала болуу, ыза болуу. Чакырып урган иттей болуп, бир топтон кийин Петруха келди, башы жерге түшүп түнөрүп алыптыр, бирок ойлуу (Ч.А.).
192.	Үрүп чыгар ити жок [КТФС. Б., 2001, Б.469].	Колунда жок, өтө кедей, абдан жарды, жоксуз. Өзүнүн көзү кылый, тили чулдур, үрүп чыгар ити жок, эки керегенин башын кошоктоштуруп байлаган алачыгы гана бар бечара (Ч.А.).
193.	Сүткө тойгон күчүктөй.	Мантайган, борсойгон, сүймөнчүктүү
194.	كلب بارد (калбу баарид) (с.с., ит суук)	Өтө суук, ызгаар, ыңгайсыздыкты жараткан катуу суук
195.	اتخلطت بكراع كلب (с.с., иттин тамагына аралашуу)	Баш-аламан, иретсиз
196.	أبخل من كلب(с.с., иттен дагы сараң)	Зыкымдык, сараңдык
197.	وجهه كالكلب(бети иттикиндей)	«капкара, көрүнүшү өтө жагымсыз, начар»
198.	نحيف كالكلب الضال (кароосуз жүргөн иттей)	Өтө арык, алсыраган адамга карата
199.	حياة الكلب (ит жашоо)	Кыйынчылык жашоо
200.	جوع كلبك يتبعك (с.с.,итиң ачка болсо сени ээрчийт	«абдан сараң, ашынган зыкым, колунан эч нерсе чыкпаган»
201.	مزاج الكلب – ит көңүл	Ачуулуу, каардуу маанисин берет
202.	كالكلب في الوفاء (Ит сыяктуу берилгендик)	Ит — берилгендиктин жана ишенимдин символу
Мышыкка байланыштуу анималисттик фразеологизмдер		
203.	Мышык басышка салуу.	Акырын, жай, эч шек алдырбай басуу, жүрүү деген мааниде айтылат

204.	Мышык болуу.	Коркуу, Жүрөгү түшүү.
205.	Мышык сопу.	Кандайдыр бир жагымсыз, былыктуу ишти иштеп коюп билмексен, көрмөксөн болгон анткор, арамза.
206.	Мышык-чычкан ойнотуу.	Туура эмес мамиле жасоо, шылдындоо, нечен алакеттен өткөрүү.
207.	كالقطة الصغيرة – (кичинекей мышык)	Кичинекей, оокат кылууга жарай элек, өсүп жетиле элек, өтө эле жаш
208.	غفوة (نوم قليل) للقطة (с.с., мышык тыныгуу)	Бир аз көз илинтип ала коймо, кыска, сергек уйку
209.	مخلب قط (с.с., мышыктын тырмагы)	Максатына, мүдөөсүнө жетүү максатында башкаларды өз пайдасына колдонуп, башка адамдарга зыян алып келген адамга карата айтылган фразеологизм
210.	قطة النسخ (с.с., көчүрмө мышык)	Бардык жагынан башка бир адамды туурап жашаган адамга карата айтылат.
211.	حصلت القطة علي لسان شخص (с.с., мышык анын оозуна кирип кетти)	Унчукпаган, оозунан жаман сөз чыкпаган, жоош деген мааниде колдонулат.
212.	لبس كالقطة المبللة (с.с., сууга түшкөн мышыктай кийинген)	Орунсуз, эски, ыңгайсыз, шөмтүрөгөн кийим кийген
213.	له سبع ارواح مثل القطط – (с.с., анын мышыкка окшоп жети жаны бар),	Чыйрактык, бышыктык, чыдымкайлык
214.	قط بـ9 أرواح(с.с. Тогуз жандуу мышык),	Чыйрактык, бышыктык, чыдымкайлык
215.	يسحب القطة من ذيلها (с.с., мышыкты куйругунан тартуу)	Мышыкты куйругунан тартуу өтө жай кыймылды туюндурат
216.	ركض القط الأسود алардын ортосуна кара мышык аралатып жиберди	«бирөөлөрдү бири-бирине касташтыруу, жек көрдүрүү, ынтымагын бузуу»
217.	Беш өрдөгүн учуруу [КТФС. Б., 2001, Б.104].	Калп айтуу, жалган айтуу, капкайдагы калпты айтуу. Анда ал беш өрдөгүн учуруп калп айтып, аброюн көрсөтөйүн деген тура (М.А.).
218.	Каз канаттап туруу [КТФС. Б., 2001, Б.234].	Көп болуп жардашып туруу, катар-катар, кыркалекей болуп

		туруу. Каз канаттап турган жортуулчуларды көздөй жөнөдү (К.Ж.).
219.	Каз катар [КТТС. Ф., 1969, Б.261].	Катар-катар, кыркалекей. Тегерете бышкан кыштан бийик дубал согулуп, ичиндеги машиналар менен тракторлор, үрөн сепкичтер, түркүн комбайндарга өзүнчө атайын орун бекитилип, каз катар тизилген (Ж.Ш.).
220.	Каз таман [КТТС. Ф., 1969, Б.261].	Жапайы чыгуучу жазы жалбырактуу чөп. Сары байчечекей, каз таман, көк баш, жер буурчактардын гүлдөрүнүн кулпунуп тургандарын карачы (О.Б.).
221.	Каз туруу [КТФС. Б., 2001, Б.234].	Жаңыдан тура баштоо, өз алдынча турууга үйрөнүү (жаш балдарга карата). Анда Гүлай каз туруп жүргөн, маалына жете элек кези («КП»).
222.	Короз биринчи чакырганда [96, 11-б.].	Бул фразеологизм дагы таң эрте маанисин билдирип кузгун заар менен синонимдеш сөз айкашы боло алат. Мисалы: Мен короз биринчи чакырганда эле ойгонгонмун (ооз.кеп).
223.	بيضة الديك [168, 26-б.] (с.с. короздун жумурткасы)	«өмүрдө бир эле жолу боло турчу нерсе»
224.	دجاج مضحك (дажжааджу мудхак) (с.с., күлкүчүток).	Келесоо, макоо маанисинде
225.		
Жапайы жаныбарларга байланыштуу анималисттик фразеологизмдер		
226.	Бөрү желиш.	Акырындап желдирип коюп, өтө таскактатпай, жайыраак, бир калыпта
227.	Бөрү тил.	Эки жагы миздүү, өтө курч темир буюм.
228.	Бөрү тоют болуу.	Чала тоюу, анча тое бербей калуу.
229.	Бөрү этектен, жоо жакадан алганда.	Бардык жагынан кысталыш болуп, айла кетип, арга түгөнүп турган учурда, кыйын-кыстоо мезгилде.
230.	Бөрүгө кой кайтартуу. К. Карышкырга кой кайтартуу.	Алдым-жутгумадрга, шылуундаргажол берүү, аларга

		ишеним кылып, мүмкүнчүлүк, шарт түзүп берүү.
231.	Карышкыргакой кайтартуу.	Алдым-жутгумадрга, шылуундаргажол берүү, аларга ишеним кылып, мүмкүнчүлүк, шарт түзүп берүү.
232.	Карышкыр соту менен жазалоо.	Өз билгендей айгып коюу, каалаганындай күнөөлөө.
233.	Карт бөрү	Көптү көргөн, тур - муштун ысык-суугун башынан өткөргөн, кексе, кагылып-согулган.
234.	Көк бөрү кылуу.	Таламай кылуу, көптөп тытып кетүү, талоонго түшүү.
235.	Оозунан алдырган Бөрүдөй болуу.	Даяр турган Нерсесинен ажырап, эмне кыларын Билбей аңкайып калуу, эмне кыларын билбей даддырай түшүү.
236.	الذئب البشرية (азиъбу башарийа) (с.с.,адам карышкыр)	«өзүнүн нукура жүзүн жашырган, ички турпатын өзгөртүп, билдирбей душмандык жасаган, эки жүздүү”
237.	عين الذئب (бөрү көз),	Өткүр көздүүлүк, баамчылдык
238.	شجاع كالذئب أبو سرحان (с.с. Карышкыр жүрөк)	Тайманбастык, баатырдык, эр жүрөктүүлүк
239.	أَجْوَعُ مِنْ ذِئْبٍ- (с.с.,карышкырдан дагы ачка, ач көз	«абдан зыкым, өтө сараң»
240.	أَصَحُّ من الذئب (бөрүдөн соо).	Сак, сергек маанисинде
241.	شجاع كاذئب أبو سرحان (с.с. ойгонгон карышкырдай эр жүрөк).	Бул кайраттуулукту, күчтү, эр жүрөктүүлүктү баса белгилейт
242.	Түлкү тиштемей	Түрдүүчө амал менен алдагандык, жазгырык.
243.	Түлкүсү түштө УЛУУ.	Бир нерседен жолу болуу, иши оңуна баштап, ондой берди болуп туруу.
244.	انما هو ذنب الثعلب (с.с., түлкүнүн куйругу	«бузукулук, митайымдык, чагымчылдык»
245.	أذكى من الثعلب (с.с., түлкүдөн акылдуу)	«акылмандыкты, көрөгөчтүктү, эс тутумдун зиректигин, тунуктугун, көсөмдүктү»
246.	تمخض الدب فولد فأرا(с.с., төө кыйналып жатып чычкан тууду)	Чоң максаттарды коюп, бирок эч нерсе кылбаган, аягына чыкпаган адамдарды шылдыңдоо маанисинде колдонулат

247.	Доңуз коп.	Өлүп кет, эмне болсон ошо бол деген сыяктуу жекирүү, Жек көрүү маанисинде колдонулат.
248.	Доңуз айбат.	Кыйратып жибергидей эчтемеси жок, куру кайрат, опуруп-жапыра берме куру опуза
249.	يأكل مثل الخنزير – (чочкодой тез жейт).	Кыска убакытка карата
250.	Жолборс жүрөк.	Эч нерседен Коркпогон, тайманбас, баатыр, эр Жүрөк.
251.	لبس له جلد النمر(с.с., ага жолборс терисин жамынтты	(«аябай ызалоо, маскаралап, кыйнап, кордук көрсөтүү»),
252.	أحمى من أست النمر (с.с. Жолборстун чабуулунан сактан),	Ден-соолук, кайрат-күч
253.	Коёндон окшош.	Опокшош, Бирин экинчисинен айрып алгыс, союп Каптагандай.
254.	Коёндун аягын жегендей.	Тынчы жок, бир жерге тынч алып тура Албаган, ары-бери ойдологон (көбүнчө Балдарга карата айтылат).
255.	Коёндун жатагына чейин.	Бүт бардыгын, ийне-жибине чейин, ой-чуңкурунан бери, эч нерсесин калтырбай.
256.	Коён жүрөк.	Өтө эле коркок, Жүрөгү жок, өтүмү жок.
257.	جبان كالأرنب(с.с., коёндой коркок)	Өтө эле коркок
258.	أرنب في العشب (с.с., чөптөгү коён)	Кишиге жакшылыгы жок, кайрымсыз, жардамга муктаждарга кайдыгер караган
259.	الأسد (с.с. Арстандай эр жүрөк),	Тайманбас жана эң эр жүрөк
260.	أسد في الحرب (с.с., жоодогу арстан)	Тайманбас жана эң эр жүрөк
261.	أحمى من أنف الأسد(с.с. Арстандын мурдундай),	Сергектик, зиректик, сактык
262.	نصيب الأسد(с.с., арстан үлүшү)	Араб тилинде төмөндөгүдөй эки мааниде колдонулат: 1. Үлүштүн чоңу; 2. Акысынан алынган чоң үлүш.
263.	حصة الأسد(с.с., арстан үлүшү)	Бир нерсенин чоң бөлүгү
264.	أسد علي في الحرب النعامة (с.с. мага арстан согушта страус)	Коркоктукту билдирип метафора аркылуу жасалат, ал өзүнүн

		эрдигин алсыз адамдарга көрсөтүп, эр жүрөктөрдөн жеңилип калат деген мааниде
265.	اللبة (с.с. Тили арстан эмизет) ж.б.)	Жылуу, жумшак, маанилүү сүйлөгөн адамга карата
266.	أسد في العريق (с.с., үйүрдөгү арстан),	«Күчтүү, алп, дени сак»
267.	أشجعُ من لَيْث (арстандай эр жүрөк)	«Күчтүү эр жүрөк»
268.	أجْرأ مِنْ أسامَة- هو اسمُ الأسَد.والأسدُ أجرأ الحيواناتِ وأَشجَعُها (с.с., Усамага караганда кайраттуу. Усама арстандын бир аталышы	арстандай күчтүү, жүрөгү курч
269.	أسد في المعركة (Арстан салгылашта)	Салгылашта же катаал кырдаалда эр жүрөк, күч көрсөтүүчү адам
270.	أحمى من أنف الأسد (с.с. арстандын мурдундай)	Өжөр, сак, сезгич
271.	Пил билек	Күчтүү, алп
272.	أن يمتلك ذاكرة الفيل (пилдин акыл-эсине ээ болуу)	Акыл-эси курч
273.	دخل كالفيل في متجر الخزف (Керамика дүкөнүнө кирген пил сыяктуу)	Абалды түшүнбөгөн же эпсиз адам чоң зыян келтирет
274.	أثقل من فيل (Пилден да оор)	Оор салмакка карата айтылат
275.	كأنه فيل وسط النمل (Кумурсканын арасында жүргөн пил сыяктуу	Коомдук чөйрөгө жарашпаган адамды сүрөттөөдө колдонулат.
276.	رأى الفيل ولم يرَ الذيل (Пилди көрдү, бирок куйругун көргөн жок)	Ачык фактыларга көңүл бурган менен, деталдарды түшүнбөгөн адамды сүрөттөйт
277.	النوم الغزال(с.с., марал уйку)	Көзүн толук жаппай уктоо
278.	الغزال (с.с., газелден дагы сулуу),	Аял затынын сулуулугун, чырайлуулугун билдирет
279.	عيون الغزال (газель көздөр),	Бакырайган, сулуу көздөр
280.	Өгүз аюу	Денеси чоң, салмактуу, күчтүү
281.	Аюу талпак	Денеси чоң, салмактуу, күчтүү
282.	ضخم مثل الدب(аюудай зор)	Денеси чоң, салмактуу, күчтүү
Майда жан-жаныбарлар менен жасалган анималисттик фразеологизмдер		
283.	Ичтен чыккан ийри жылан.	Бала (ал жакшыбы, жаманбы - Баары бир) - эт менен жүрөктөн жаралган, ал баары бир өз үчүн жакшы, Сүйкүмдүү (бул сөз көбүнчө кейигенде, бала чеки иш кылганда айтылат)

284.	Жыландын башын Көрсөтүү.	Коркута турган, чочута турган, сесгене турган сөздүн четин чыгарып коюу.
285.	Жыландлй ЫШКЫРУУ.	Каарын төгүп зиркилдеп, катуу ачууланып туруу, каары бетине айланып, заарын чачып туруу.
286.	Жыландын тилин билүү.	Абдан кыйын, өтө айлакер, чебер, колунан баары келет деген мааниде.
287.	Жыландын куйругун басуу.	Байкоосуз айткан сөзү же олдоксон Ипггелген иши менен бирөөнүн жинине тийүү, каарына, кыйыгына калуу, бир балакетке же кырсыкка кабылуу.
288.	Жылан чакпай, жылкы Теппей.	Эч нерсе болбой, жөндөн Жөн, эч себепсиз, өзүнөн-өзү эле.
289.	Жылан сыйпагандай.	Такыр эчтемеси калбай, тыптыйпыл, Жып-жылма болгондой.
290.	Жылан өлтүрөйүн десе, Таш алып бербеген.	Эч кимге Жакшылык кылбаган, колунан эч Жакшылык келбеген, кара санатай Кара өзгөй.
291.	Жаагыңа жылан уялагыр!	Кандайдыр жагымсыз, өтө суук сөз айткан, тили заар кишиге карата каргоо, наалат айтуу, абдан нааразы болуп күйүнүү маанисинде колдонулат.
292.	Сур жыландын суусаганын,кер жыландын кепшегенин билет.	Бардык айла-амал, кулукшумдук, митаамдык колунан келет.
293.	لسانه كالحية (с.с., тили жылан сыяктуу),	Курч тилдүү, сөз менен таасир калтыруучу адамга карата
294.		
295.	يلبس جلد الأفعى (ялбасу джилд аль-аф‘а) – (с.с., жыландын терисин кийип жүрүү)	Бузукулук, чагымчылдыкты
296.	قطع رأس الأفعى (с.с. Жыландын башын кесүү)	Жамандыктан кутулуп чыгуу, жаман нерселердин аягына чыгуу
297.	Тилиндеги مِثْل الحَيّة تَحْت التِّبْن (с.с. Самандын астындагы жылаандай),	Бузукулук, чагымчылдыкты, көралбастыкты, ичи тардык

298.	مثل الثعلب في الحيلة (Жылан сыяктуу алдамчы)	Кылмыштуу ойлорду жана амалдарды көрсөтүүчү символ катары колдонулат
299.	العقربة أخت الحية(с.с.,скорпион жылаандын сиңдиси)	Уулуу, заар тилдүүлөргө карата айтылат
300.	رأسُه رأسُ حَيَّةٍ анын башы жыландыкы	Кайраттуулукту, күчтү, эр жүрөктүүлүктү баса белгилейт
301.	حَيَاةُ ضَبٍّ (с.с., кескелдириктин жашоосу)	Узак өмүр сүрүү
302.	دموع التماسيح – (с. с. Крокодилдин көз жашы),	Арамзалык, куулук, митайымдыкка
303.	بطن التمساح (крокодил курсак)	Ачка болуу, ичи ачышуу
304.	Балык жон.	Орго жери жумурутаргып жоедонуп кеткен көтөрүңкү, эки жагы эңиштеген.
305.	Балык көз.	Сорпонун үстүнкү Бетинен кичинекей тегерек-тегерек Болуп анда-санда көрүнгөн майга каратаайгылат
306.	Балык эт.	Адамдардын, айбандардын кыр аркасынын эки жагына Бойлото кеткен же булчундарындагы сулп эт.
307.	Балыкка тил, дөңгөчкө Жан киргизүү.	Өтө эпчилдигин көргөзүү, ар кандай айла, амалдар менен аракеттенүү.
308.	Башы жок бака, көзү жок көгөн.	Жөн билгилик, акылэстүүлүк менен башкаргыдай, жетекчилик кылгыдай эч кимиси жок, ар кимиси өз билгенин иштей берүү деген мааниде.
309.	كي الحوت القوي يأكل الضعيف (с.с., киттей күчтүүсү алсызын жейт),	Бузукулук, адепсиздик, кыянаттык, чагымчылдык
310.		
311.	أن يكون أخطبوطًا (с.с. осьминог болуу)	Бардык нерсеге жетишкен, чыйрак
312.	ذاكرة سمك (с.с., балыктын эс тутуму)	«унутчаак, эс тутуму начар, акыл-эси аз»
313.	Бит сыгарга алы жок.	Абдан алсыз, өтө начар, үлдүрөп араң турган.
314.	Битин сыгып, канын жалаган.	Абдан зыкым, өтө сараң, колунан эч нерсе чыкпаган, битир, ач көз.
315.	Биттин ачуусун сиркеден алуу.	Алы жетпегендин өчүн. Алы жеткенден алуу.

316.	Биттин ичегисине кан куйган.	Өтө бышык, абдан тын, эн эле эпчил.
317.	Кабыргасын бит жегенче көрбөө	Кенебөө, тоотпоо, эч нерсе таасир этпегендей болуу, камаарап да койбоо. Кабыргасын бит жегенче да көргөн жок
318.	Ичтен жеген курттай	Астыртан, тымызын чыккынчылык кылма,билгизбей ишти бүлдүрмө
319.	Ичинде ала курту бар	Бир аз кытмырлыгы, кыйдылыгы бар.
320.	Кыл курт	Ичке кирип алып, астыртан, тымызын, билинбей иш бүтүрө Берген душман.
321.	Мурдунан эшек курту түшө элек	Баштагы абалынан кайта элек. Эч жаманчылык, кыйынчылык көрө Элек.
322.	يأكل مثل الغول (с.с., күбөө жегендей)	Билдирбей, тымызын кастык кылат
323.	كالدود ينخر الخشب (Курт жыгачты кемирип жатат)	Ичтен бузуп жаткан күч, жашыруун зыян келтирген адам же нерсе.
324.	دودة العقل (Акылдын курту)	Тынчсызданган же ички шек, күмөн ой. Бул фразеологизм психологиялык абалды сүрөттөп, акылдагы кемирип жаткан “ойдун куртун” айтып турат.
325.	أكل السوس قلبه (Соңку курт жүрөгүн жеп салды)	Үзгүлтүксүз кайгы, күнөө же кызганыч адамдын жан дүйнөсүн ичкериден жей баштады.
326.	تسلل كالدودة (Курттай сойлоп кирди)	Айлакер, кооптуу, бирок байкалбай иш кылган адамды сүрөттөйт.
327.	مثل الضفدع في الماء – "мислю ад-дифда‘ фи аль-ма’" Суунун ичинде жүргөн бакадай.	Кээде бир адамдын өзүнө ыңгайлуу, көнгөн чөйрөдө эркин жүргөнүн билдирет. Бирок ирониялык мааниде — жөнү жок кыймылдаган, өзүн эркин сезип, бирок пайдасыз иштерди кылган адамга айтылышы мүмкүн.
328.	Чап кенедей жабышуу.	Бирөөгө абдан асылуу, андан табычкынбоо, артынан калбоо (көбүнчө бир нерсеге кызыгуу, бир

		нерселерди суроо, сурап алуу маанисине карата).
329.	Жөргөмүштүн жөтөлгөнүн билүү.	Абдан кыраакылык, Өтө кыйындык же амалкөйлүк, ми - Таамдык чеберчилиги менен астыртан баарын билүү, туюу.
330.	Жөргөмүштүн торуна чалынуу.	Өтө кыйын, кутулуп чыга Албас кырсыкка дуушар болуу, кирептер болуу.
331.	Ичтен жеген курттай.	Астыртан, тымызын чыккынчылык кылма, билгизбей ишти бүлдүрмө
332.	Кумурска бел.	Бели ичке келген, келишимдүү, сындуу, сыйда.
333.	Кумурскадай кайноо. Быкылдап аябай көп болуу, быкпырдай жайноо.	Быкылдап аябай көп болуу, быкпырдай жайноо.
334.	Кумурсканын улутунганын билет.	Анын билбегени жок, баары жоктун баарын билет, өтө айлалуу.
335.	يغلي مثل النملة(кумурскадай кайноо)	Аябай көп, ызы-чуу маанисинде
336.	أجمع من نملة(кумурскадай сарамжалду)	Өтө бышык, сарамжалдуулук
337.	أَحْرَصُ مِنْ نَملة (с.с. Кумурскадан сак)	Сезгичтик, сактык маанисинде
338.	أذكى من النحلة (с.с., бал аарыдан дагы акылдуу)	Акылдуулук, зээндүүлүк
339.	صام صام وفطر عن جرادة (с.с., ал орозо кармап бирок чегиртке менен ооз ачты).	Бир иштин аягына чыкпоо, жарытылуу иш кылбоо
340.	أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ (Куранда да бар, сүрө: "аль-ʿАнкабут", аят 41) Маани: "Жөргөмүштүн торунан да алсыз".	Өтө алсыз же туруктуу эмес нерсени сүрөттөйт. Мисалы, жалган ишеним же куру тилек.
341.	العقرب التي تحتوي على ذلك السم . (ууну камтыган чаян)	Бирөөгө жамандык ойлоо, жасоо, тоскоол кылуу жана көралбастык
342.	Кара чычкан аралатуу.	Мамилени бузуу, ортосуна от жагуу, Араздаштыруу.
343.	Чычканга кебек алдырбаган	Зыкым, битир
344.	Чычкан мурдун канатпоо	Зыкым, битир

345.	Сууга түшкөн чычкандай.	Өтмө катарынан өтүп, аябай чыланып, эч кургак жери калбай суу болгон абалга карата.
346.	Чычкан мурду жөргөлөгүс	Өтө жыш
347.	فاره يلعب على الزبيب (с.с., чычканы мейиздин үстүндө ойнойт)	«берекечилик», «токчулук»
348.	تمخض الدب فولد فأرا (с.с., төө кыйналып жатып чычкан тууду)	Чоң максаттарды коюп, бирок эч нерсе кылбаган, аягына чыкпаган адамдарды шылдыңдоо маанисинде колдонулат.
349.	لبس كالفأر – (с.с., чычканга окшоп кийинген)	Жарашыксыз, ылайыксыз кийим кийген
350.	Кара чычкан аралатуу.	Мамилени бузуу, ортосуна от жагуу, Араздаштыруу.
	Канаттуулар аркылуу түзүлгөн фразеологизмдер	
351.	Чабалекейдей каттоо.	Тезтез, тынымсыз келип кетүү, бат-бат каттоо.
352.	Байлооч бүркүттөй	Адамдын картайганын, ал-күчтөн тайганын туюндурат
353.	Карга бок чокуй электе.	Эртен менен эрте, тан заардан, таң азандан.
354.	Как эткен карга, кук эткен кузгун жок.	Адам жашабаган ээн жер, эч нерсеси жок, элсиз ээн талаа.
355.	Кара чегирткедей каптоо.	Ченемсиз көп болуп жабыла кирүү, Быкбырдай кайнап басып калуу, өтө Көп болуп жайнап кетүү.
356.	Каргабок чокуй электе.	Эртен менен эрте, тан заардан, таң азандан.
357.	Карганын шыйрагындай.	Капкара, көрүнүшү өтө жагымсыз, Начар.
358.	Карга шыйрак.	Абдан кир, кычы (көбүнчө бутка карата).
359.	Колуна карга чычар.	"Биздин колго да бир нерсе тиер", "колубуз куру болбой биз да оңолорбуз" деген сыяктуу үмүттөнүү жакшылыкты күтүү маанисинде колдонулат.
360.	Куш тилиндей.	Кичинекей Тырмактай, аз гана. Куш тилиндей Бир нерсе тийген го колуна. 2. Кичинекей, аз гана, кыскача жазылган кат, кабар ж.б.

361.	Куш уйку.	Бир аз тук этип алма, Көз илинип ала коймо, кыска, сергек Уйку.
362.	Куш учурбоо.	Каркыттап, Бөпөлөп багуу, өтө ардактап мамиле Жасоо.
363.	Куш эт.	Эти, денеси майдамайда бүдүрлүү, майда чыбырчыктуу, жылма эмес
364.	Куш канаты талыган.	Адам Өтө алгыс, өтө татаал, бийик же абдан алыс деген мааниде.
365.	Куш жеминдей.	Кичинекей Тырмактай, аз гана.
366.	Куш канаты талыган. .	Адам Өтө алгыс, өтө татаал, бийик же абдан алыс деген мааниде
367.	Кушу жок	Бир нерсеге кызыкпаган, көңүлү чаппаган, Көңүлсүз.
368.	Куштун көлөкөсүнө Тоңуу.	Абдан алсыз, начар, назик.
369.	Күкүк менен зейнептей.	Бири-бирине жете албай, көрүшө Албай аябай сагынышкан, көрүшсөк Деп эңсешкен абал.
370.	Үкүнүн уясын табуу	Жан жыргата турган өтө жайлуу шартка дуушар болуу, марый турган кенчке, байлыкка жолугуп иши оңолуу.
371.	Күн тийген жердин күкүгү.	Кимдин иши оң болуп турса, же кимде бийлик болсо, ошого кошомат кылган, анын сөзүн сүйлөгөн өң карама, кошоматчы.
372.	Тоос куштун түрүндөй	Жасалгалуулук
373.	Сагызган кубалап кетчүдөй	Өтө кооз, ар түрдүү түстө, кызыл-тазыл деген мааниде.
374.	Сагызган изи	Абдан жука, бир аз гана кыламык дегенди туюндурат
375.	Сары ооз балапан	Өтө эле Жаш, акыл-эси толо элек, өзүнчө Оокат кылууга жарай элек.
376.	Чилбоор.	Өтө боорукер, тууганчыл.

377.	Чилдей тароо.	Өз бет алдынча бытырап кетүү, туш-тушка бириндеп тарап кетүү.
378.	Тартарды таяке, бөдөнөнү бөлө кылуу	Мурда мамилеси, ымаласы жок адамды жакындатып, аны менен мамиле түзө коюу, бат эле таанышып алуу, аралашып кетүү. Ушундай мезгилде тартарды таяке, бөдөнөнү бөлө кылган шылуундар да көбөйүп кетти («АТ»)
379.	Бөдөнөдөн куйрук чыгаруу [КТФС. Б., 2001, Б.118].	Болбогон нерселерди ойлоп табуу, өтө эпчил, кыйын экендигин көрсөтүү. Ал ошондой бөдөнөдөн куйрук чыгарат.
380.	Бөдөнөнүн сүтү [КТФС. Б., 2001, Б.119].	Ичкилик, ичимдик, арак. Эмесе сиздин келгениңизди угуп, сүйүнгөнүмдөн ошо бөдөнөнүн сүтүнөн кичине кылт этип койгом (М.Т.).
381.	Чиркей чакканчакөрбөө.	Эч Тоотпоо, кебелип да койбоо, быш этпөө
382.	Чымын конгондой Көрбөө	Тоготпоо, этибар албоо, сезип да койбоо.
383.	Чымынын кагуу.	Бирди көрсөтүү, эсине келтирип коюу.
384.	Чымыны кагылган бакшыдай.	Жоошуп, басырылып калгандай, эсине келип токтолуп, соолугуп калгандай.
385.	Чымын учса угула тургандаи.	Абдан тынч, өтө эле жымжырт, мемиреген тынчтык.
386.	Чымыны бар.	Кандайдыр бир нерсеге жөндөмү бар, шыгы бар, таланты бар деген мааниде.
387.	عد الغربان- التثاؤب ، عدم الانتباه إلى أي شيء (с.с., каргаларды саноо б.а.).	Эч нерсеге көңүл бурбоо, бекерчилик
388.	أولاده (с.с., карга балдарын койгон жер)	Эң бийик, эң алыс
389.	عاد الغراب الى عشه (карга уясына кайтып келген убак)	Кечтин киргенин билдирет
390.	طار غرابه (каргасы учуп кетти)	Ал-күчтөн таюу, картаюу
391.	الغرابِ الأسود (с.с. Кара карга)	Жаман кабар, бактысыздыкты чагылдырат
392.	وَجَدَ تَمْرَةَ الغُرَابِ(с.с. Карганын курмасын табуу)	Каалаганынын эң жакшысын таап, эң баалуусун алган адам үчүн колдонулат

393.	الأسود كالغراب(каргадай кара маанисинде),	«капкара, көрүнүшү өтө жагымсыз, начар»
394.	دون شيب الغراب (с.с., боз карга)	Болбой турган нерсе
395.	بدأت الطيور تغرد (куштар сайрай баштады),	Таң атып, жаратылыш дагы жандана баштаганын билдирүүчү
396.	الطيور المهاجرة (с.с., келгин канаттуулар).	Өз өлкөсүнөн тышкары иммигрант болгон квалификациялуу окумуштууларды, сүрөтчүлөрдү жана интеллигенцияны белгилөө үчүн колдонуп келишет
397.	يأكل كالطيور – (с.с. Куштардай жейт)	Өтө аз тамактангандарга айтылат
398.	لا تنتظر من الغراب أن يكون صقر , (с.с., карганы бүркүт болот деп күтпөңүз)	Жарашыксыз, орунсуз, көрксүз.Уйга килем жапкандай маанисин берет.
399.	عمرُ من النسر (с.с.бүркүттүн жашы),	Узак өмүр
400.	أعمرُ من النسر(с.с., бүркүттөй узак өмүр),	Узак өмүр
401.	بين مخالب طائر (байна махаалиби таъкири) (с.с., куштун тырмактарынын ортосунда калуу)	Тынчсыздануу, коркунучка кептелүү, зөөкүрлөрдүн колуна түшүү
402.	عصفور في يديك (колундагы таранчы)	Жаш бала
403.	يا قلب يا كتكت (эй жүрөк, эй балапан)	Жаш бала
404.	أحسن من الطاوس (ахсан мин аттауус) (с.с., павлинден кооз)	Кооздук, жасалгалуулук
405.	أحسن من الدر (тоту куштай сулуу)	Көрктүү кийим, жарашыктуу кийим
406.	لبس كالعصفور الميت« – (өлгөн таранчы сыяктуу кийинген)	Жарашыксыз, начар кийим
407.	كالبومة في الحمة (үкү сыяктуу акылдуу),	Акылмандуулук, билгичтик
408.	مثل النعامة لا طير ولا جمل –страуска окшош же канаттуу эмес, же төө эмес	Кайдыгерликти, чечкинсиздикти туюндурат
409.	نش الذباب (с.с., чымын кубалоо)	Эч нерсе кылбай, иш бүтүрбөй бош жүрүү, убакытты бошко, бекерге өткөрүү
410.	تتساقط كالذباب (с.с., чымындай жыгылуу)	Өтө кыска жашоону, араң эле жаны бар, бүлбүлдөп жанган тирүүлүк маанисин берет

411.	جناح بعوضة (с.с. Чиркейдин канаты)	Өтө кичинекей көлөмдү билдирет
412.	أهون من الذباب – "ахвану мин аз-зубаб" Чымындан да төмөн	Кандайдыр бир нерсенин баасыздыгын же адамдын аброю жогун көрсөтөт.
413.	الذباب لا يقع إلا على الجروح – "аз-зубабу ля йақаʿ илла ʿаля аль-журуḥ" "Чымын жарага гана конот".	Зыяндуу адамдар дайыма алсыз же көйгөйү бар адамдарга жабышат деген мааниде. Мисалы, жамандыктын ар дайым көйгөйдү издеп табары сыяктуу.
414.	يضرب البعوض على وجهه – "йадриб аль-баʿӯд ʿаля уажхихи" "Чиркейди бетинен кагат" (өзүн гана ойлойт).	Колдонуу: Өтө эле жеке кызыкчылыгын көздөгөн, майда иштерге маани берген адам.
415.	هادي كالحمامة (көгүчкөндөй тынч)	Тынч, момун, жоош адамга карата
416.	مِنْ نَعامَة (с.с. акылсыз төө куш)	Акылы кем, эпсиз адамга карата
417.	مغرورة كالطاووس (с.с. павлиндей текебер).	Текеберлик, бой көтөрүү
418.	مثل النعامة لا طير ولا جمل –страуска окшош же канаттуу эмес, же төө эмес	бул фразеологизм чечкиндүү эмес, кайдыгер адамдарга колдонулат.